

37

37 (031)

F17

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

□
[Handwritten signature]
o.
m

МИРЗО УЛУҒБЕК НОМИДАГИ
ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ УНИВЕРСИТЕТИ

Ғайбуллаев Н.Р., Ёдгоров Р., Маматқулова Р.

2/23

ПЕДАГОГИКА

(олий ўқув юртлари учун қўлланма)

2032378

TATU KUTUBXONASI
364569 SONLI

Тошкент - 2005

37

37 (01)

F17

ЎЗБЕКИСТОН RESPUBLIKASI
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

□
[Signature]
0.
m

МИРЗО УЛУҒБЕК НОМИДАГИ
ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ УНИВЕРСИТЕТИ

Гайбуллаев Н.Р., Ёдгоров Р., Маматқулова Р.

2/23

ПЕДАГОГИКА

(олий ўқув юртлари учун қўлланма)

2032378

TAFU KUTUBXONASI
364569-SONLI

Тошкент - 2005

ISSN 1691-2657

37.01(045)

Муаллифлар:

Ғайбуллаев Н.Р., Ёдгоров Р., Маматқулова Р.

Тақризчи: профессор М. Қуроно

Ўзбекистон Республикаси Олий ва Ўрта махсус таълим ва —
зирлиги олий ўқув юрталари учун қўлланма сифатида тавсия
қилади.

КИРИШ

Ўзбекистон Республикасидаги мустақил ҳуқуқий, демократик давлат, эркин фуқаролик жамияти қуриш йулидаги улкан ишлар инсон хоҳиятини янгидан кашф қилишга, уни ўзлигини англашда имкониятларни рўёбга чиқаришга ва маънавий интеллектуал, ақлий – амалий ривожланиши учун янги шарт – шароитлар яратиб беради.

Бу ўз навбатида инсоният яратган маънавий – илмий бойлик – ларга, инсоннинг ўзига янгича муносабат, ёндашувни юзага кел – тирди. Президентимиз И.А.Каримов айтганларидек: *"Фуқаролар энди ижтимоий – иқтисодий жараёнларни иштирокчиси, ба – жарувчиси эмас, балки бунёдкори ва ташкилотчиси дур"*. Бундай янгича ёндашишлар педагогика фанининг объекти ва предметини кенгайтирди. Энди педагогика фани фақат таълим – тарбия жараёнини назарий, методик – амалий таъминловчи фан эмас, балки ёшларда комиллик сифатларини шакллантириш, ри – вожлантиришни ва етук мутахассис тайёрлаш билан уйғун олиб бориш каби таъминлаш каби кенг соҳаларни ўз ичига олади. Шу – нинг учун кадрлар тайёрлаш миллий дастуридаги миллий таълим моделида шахсга кадрлар тайёрлаш тизимининг бош субъекти ва объекти сифатида қаралади. Маълумки, педагогика фани тарбия ва таълимнинг инсон ривожини, шахс камоли ва мутахассис шакла – нишида таълим тизимида шўролар даврида эътибор берилмаган этник, антропологик, генетик, тарихийлик, мустақиллик, табиий – экологик, интуитив, руҳий – ҳиссий билиш, ривожланиш, омилларига ҳам суянади. Бундан ташқари миллий истиқлол ғоясида педагогика фани оддига янгича фикрлаш, янгича тафаккур, миллий мафкура – нинг кенг қамровли сифатларини шакллантириш вазифалари қўйилди.

Энди педагогика таълим – тарбияда, ҳаёт жараёнининг ҳамма соҳаларини, жабҳаларини қамраб олмаса, у ўзининг комил инсон тарбиясидаги жуда катта асосий имкониятларига эга бўлган асосий ижтимоий фан мавқеини эгаллай олмаган бўлади. Шунинг учун ҳам янги таълим концепциясида ва кадрлар тайёрлаш миллий дастурида таълим ижтимоий – иқтисодий ривожланишнинг устувор йўналиши қилиб белги – ланди.

Педагогика фанининг методологиясида, мазмунида, тарбия наза – риясида, таълим назариясида, таълимнинг ташкилий шаклларида ко – миллик даражаси сифатларини аниқлашда катта ислоҳий ўзгаришлар бўлди. Бу ўзгаришлар янги педагогик технологияларда ўз аксини топ – моқда.

Президентимиз И.А.Каримов ўзларининг *"Жамиятимиз мафку – раси халқни — халқ, миллатни — миллат қилишга хизмат этсин"* номли "Тафаккур" журналининг (2 сон, 1998 й) бош муҳаррири билан

булган мулоқотида, 2000 йил июнь ойида "Фидокор" газетасининг мухбири билан "Донишманд халқимизнинг мустақкам иродасига ишонаман" номи мулоқотларида инсонни маънавий, амалий шаклла — нишида ҳаётий жараёнининг ҳамма жабҳалари моҳиятли эканлигини асослаб бердилар.

Ҳозирги шароитда таълим — тарбияни ниҳоятда муҳим эканлиги ва уни жуда эҳтиёткорлик ва моҳирлик билан амалга ошириш лозим эканлиги "Миллий истиқдол ғояси: асосий ту — шунча ва тамойиллар" (— Т: "Ўзбекистон", 2000 й) рисоласида — "Ҳозирги мураккаб шароитда халқимиз, аввало, ўсиб — униб келаётган ёш авлодимиз онги ва қалбига мафкуравий иммунитет ҳосил қилиш муҳим аҳамиятга эга. Бу ишни бамисоли ёш ниҳолга мевали дарахт куртагини пайванд қиладиган уста боғбондек нозиклик ва меҳр билан, оқилона йўл билан амалга ошириш лозим" —, деб таъкидлаган.

Педагогика ҳақи равишда табиатнинг олий маҳсули — инсоннинг маънавий — амалий шаклланиши, унинг шахс сифатида ривожла — ниши, комил инсон шаклланиш қонуниятларини, мутахассислик асосларини ўргатувчи устувор фанлардан бирига айланди.

Инсоният ўзлигини англашга янгича ёндашиш фақат унинг ўзига, жамиятга, табиатга муносабатларида эмас, балки унинг фаолиятида илмий — амалий, ислоҳий ўзгаришлар содир бўлиб, у янгича фикрлаш асосларини эгаллашга қадам қўйди.

Шу тарихда инсоният тараққиётида янги сифат ўзгаришлари юз бераётганининг шоҳиди бўлмоқдамиз. Педагогиканинг методо — логик асосланишидаги ўзгаришларни, янгича фикрлаш асосларини талабалар яхши эгаллашлари, бой тарихий — тарбиявий меросни Ватанимиз ва хориж педагогларининг илғор тажрибаларини ўрга — ниб, замонавий маънавий — инсоний ва ижодий — маҳсулий си — фатларни ўзларида шакллантиришлари лозим.

Шунинг учун мазкур педагогика қўллашмасида қуйидаги талабаларни амалга ошириш мақсадга мувофиқ, деб топилди:

1. Фан асосларини онгли эгаллашни миллий истиқдол ғояси, унинг асосий тушунча ва тамойиллари талаблари асосида тала — баларнинг интеллектуал — маънавий ривожланишлари билан қўшиб олиб боришнинг педагогик асосларини очиб бериш.

Бу ҳақда Президентимиз И.А.Каримов "Фидокор" газетаси (июн, 2000) мухбирининг саволарига жавобларида шундай деган эдилар: "Ўз мустақил фикрига эга бўлган, ўз кучига, ўзи танлаган йўлнинг тўғрилигига ишонган инсон доимо келажакка ишонч билан қарайди. У жамиятдаги фикрлар хилма — хиллигидан чўчимаydi, балки замо — навий билим ва фалсафий қарашларига, ҳаёт ҳақиқатига суянган ҳолда, ҳар қандай ғаразли ният, таҳдид ва интилишларни фош қилишга қодир бўлади». Фикр ва фаолият эркинлиги аслида инсон —

нинг нодир ва бетакрорлигига асосланган. Чунки инсоннинг ўзлигини англаш, уни нодир ва бетакрорлигини англашдан бошланади. Инсоннинг нодир ва бетакрорлигини англаш **биринчидан**, унинг ўзида яширинган имкониятларни русоёга чиқариш учун асос бўлиб, истакни шакллагичра, **иккинчидан**, унда бошқаларни ҳам бетакрор, улуғ сиймолигини англаш орқали инсонларни ҳурмат қилиш, улуғлашни келтириб чиқаради **Учинчидан**, бошқаларнинг ҳам нодир, бетакрорлигига ишониш, уларни ҳурматлаш қалбни ғараздан поклайди **Тўртинчидан** эса, ҳар бир кишининг бетакрорлигини англаш асосида кишиларда бошқалар билан муомала ва муносабатнинг моддий, илмий, маънавий – маданий манфаат касб этишни **инсоният ижтимоийлигига** табиий зарурат туғилади. Шу юқоридаги сифатларнинг шакллана бориши комиллик сифатлари – нинг асосларидан иборатдир.

2. Талабаларни инсоният эришган бой қадриятларга, миллий ғоя ва миллий мафкурага суянган ҳолда педагогика фанининг ўзига хос илмий – амалий асослари билан қуроллантириш.

3. Бола, ўқувчи, талаба тушунчаларини абстракт ҳолда эмас, балки асосий маънавий – сифатларини таърифлаган ҳолда, бу сифатларни ёшга, **физиологик, психологик** ва **генетик** хусусиятларга боғлиқ ҳолда шакллантиришнинг педагогик асосларини ишлаб чиқиш. Бу ишни ҳар бир фан ва фанлар гуруҳларининг тарбия – ловчи, ривожлантирувчи томонларини очиш орқали амалга ошириш. Бунда халқ педагогикаси ва этнопедагогикадан кенг фойда – ланиш.

4. Кадрлар тайёрлаш миллий моделини ҳаётга жорий қилиш учун талабаларни фан ва ўқув фанлари қурилишининг умумпедагогик амалий асослари билан қуроллантириш. Талабаларда таълим, фан, ишлаб чиқаришни самарали интеграциялаш механизмлари, мазмуни ва усулларини шакллантириш мақсадида ўқитишни илмий тадқиқот билан қушиб олиб бориш, фанлар бўйича ҳар бир тушунчани ўзлаштиришда амалий, амалий – назарий машғулотлар узвийлигининг педагогик негизларини шакллантириш лозим.

5. Олий ўқув юртларида ҳар бир ўқув фанининг алоҳида соҳа сифатида ривожлантиришни педагогик таъминлаш учун талабаларни ижодий фикрлаш методлари, мутахассислик педагогикаси асослари билан қуроллантириш.

Олий ўқув юртини тугатувчи мутахассис келажакда фақат мактаб, олий мактаб ўқитувчиси ёки илмий ходимгина бўлиб қолмасдан, маънавий – интеллектуал етук шахс бўлиб етиши – шини таъминлаш учун педагогика курси талаба кўз унгида мустақил фан сифатида шаклланадиган қилиб тузилган.

1. ПЕДАГОГИКАНИНГ МЕТОДОЛОГИК АСОСЛАРИ

1.1. Педагогиканинг предмети, мақсад ва вазифалари

XXI асрга келиб ижтимоий иқтисодий муносабатлар ривожида инсон ақл – заковати ва маънавияти асосий мувофиқлаштирувчи, ривожлантирувчи омил ва восита эканлигини тобора намоён қилмоқда. Шунинг учун инсонпарварлик маънавий баркамоллик, эзгулик, ташаббускорлик, дунёвий ва диний уйғунлик, миллий истиқлол ғояси бозор иқтисодиёти асосидаги ҳуқуқий, демократик давлат, эркин фуқаролик жамияти қурилишининг бош тамойили сифатида қабул қилинди.

Президентимиз миллий истиқлол мафкурасининг бош мақсад ва тамойилларини белгилаб: *“Халқни буюк келажак ва улугвор мақсадлар сари бирлаштириш, мамлакатимизда яшайдиган, миллати, тили ва динидан қатъий назар, ҳар бир фуқаронинг ягона Ватан бахт–саодати учун доимо масъулият сезиб яшашига чорлаш, аждодларимизнинг бебаҳо мероси, миллий қадрият ва анъаналаримизга муносиб бўлишига эришиш, юксак фазилатли ва комил инсонларни тарбиялаш, уларни яратувчилик ишларига даъват қилиш, шу муқаддас замин учун фидоиликни ҳаёт мезонига айлантириш – миллий истиқлол мафкурасининг бош мақсадиғир”*, деган эдилар.

Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисида»ги қонунда (1997 й.) таълим давлатимиз ижтимоий тараққиёти соҳасида устувор деб эълон қилиниши Педагогика фани зиммасига жуда катта масъулиятли улугвор вазифаларни юклади. Жуда бой илмий, маънавий, маданий, диний меросимизни қайта тикланиши уларни замон руҳи талаби билан уйғунлаштириши, фақат шахсий, миллий манфаат касб этилиб қолмасдан умумжаҳон маънавий, ижтимоий – иқтисодий тараққиётга улкан ҳисса бўлиб қўшилмоқда. Чунки жаҳонда ҳали хорижий давлатчиликда, бозор иқтисодиётига ўтиш тажрибаларида маънавий ижтимоий – иқтисодий тараққиёт билан уйғун ҳолда ривожлантирилмаяпти. Президентимиз маънавиятни ақл, ахлоқ, онгли амалий фаолиятда шаклланиб ривожланиши ҳақида гапириб: *“Маънавият – тақдирнинг эҳсони эмас. Маънавият инсон қалбига камол топиши учун у қалбан ва виждонан ақл ва қўл билан меҳнат қилиши керак”*, деган эдилар. Маънавият инсонда шаклланиши лозим бўлган ақлий, ахлоқий, интеллектуал, амалий, жисмоний сифатлар мажмуаси бўлиши билан бир қаторда оламнинг руҳий энергетик, ботиний қуввати билан ҳам уйғундир.

Буни Президентимиз ўзларининг "Ўзбекистон — XXI асрга интил — моқда" номли маърузаларида қуйидагича жуда яққол асослаб бер — дилар: *"Маънавият ҳақида гап кетар экан, мен аввало инсонни руҳий покланиш ва юксалишга даъват этадиган, инсон ички оламини бойиладиган, унинг иймон—иродасини, эътиқодини мустаҳкамлайдиган, виждонини уйғотадиган қудратли ботиний кучни тасаввур қиламан"*. Худди ана шу янги, кенг қамровли, чуқур илмий ғоя, янгича фикр, таълим — тарбияни янгича методо — логик асосини бошлаб берувчи йўналишдир.

Хар бир мустақил фан ўзининг предмети (мавзуси) ва методо — логик асосларига эгадир. Жумладан, педагогиканинг ҳам фан сифа — тиди методологик асослари шаклланиб, ривожланиб бормоқда. Бошқа фанлар каби педагогика ҳам фан сифатида пайдо бўлар экан, у аввало жамиятнинг талаб ва эҳтиёжлари асосида пайдо бўлди ва ижтимоий тарақиёт билан узвий ривожланиб бормоқда.

Шу сабабли тарбия жараёнини ижтимоий ҳаётнинг ажралмас қисми, деб қараш лозим, чунки тарбиявий ишларни олиб бормасдан туриб жамиятни, унинг ривожланишини тасаввур қилиш қийин.

Мутафаккир А.Авлоний таъкидлаганидек, *"Тарбия биз учун ё ҳаёт — ё мамот, ё нажот — ё ҳалокат, ё саодат — ё фа — локат масаласидур"*. Инсоният тарихига назар ташлар экан — миз, ҳамма даврларда педагогик фаолият ҳам мавжуд бўлган.

Инсонни дунёга келиши, фақат туғилишидан иборат табиий — биологик ҳодиса эмас, балки туғилгандан кейин ўз замонасининг тараққиёти даражасига кўтарилиши, мавжуд ижтимоий — тарихий тажрибани эгаллаши, жамиятда ўз ўрнини белгилаб олиши, та — рихий жараёнининг фаол иштирокчисига айланиши, яъни тарбия олиши керак. Бу жараёнда катта авлод ўзининг яшаш, кураш ва меҳнат тажрибасини, билим ва малакаларини кичик авлодларга бера бошлайди, яъни янги туғилган одам боласининг ривожла — ниши, шаклланиши ва вояга етиши жараёнига раҳбарлик қилинган, бошқарилган. Бу тарбия деб аталмиш ижтимоий ҳо — диса орқали амалга оширилган. Жамият ривожлангани сари етук, баркамол шахсларни етиштириш эҳтиёжи ҳам ортиб борган ҳамда ўзгариб, янгилашиб, жамиятга хизмат қилган. Инсоният жамиятнинг турли босқичларида таълим — тарбия муассасаларини яратиш, ёш авлодларни ўқитиш ва тарбиялаш соҳасидаги тажри — баларни назарий жиҳатдан англаш, умумлаштириш ва ҳаётга тадбиқ қилиш жараёнида Педагогика фани пайдо бўла бошлади. Педагогика таълим — тарбиянинг мақсади ва вазифалари, давлат таълим стандартлари, таълим ва тарбиянинг усуллари, ташкил этиш шакллари, умуман унинг қонуниятлари ҳақида билим, ўқув,

амалий кўникма ва малакалар, маълумот берадиган фанга ай-
ланди.

Педагогика атамаси ҳам қадимий булиб, "бола етакловчи" деган маънони билдирувчи грекча "пайдогос" сўздан келиб чиққан. Тарихий манбаларнинг кўрсатишича, қадимги Юно-нистонда ўз хўжайинининг болаларини сайр қилдирган, эҳтиёт қилган тарбиячини, яъни қўлларни "**педагог**" (бола етакловчи) деб аташган. Кейинчалик эса, махсус ўқитилган ва педагогликни ўзига касб қилиб олган кишиларни **педагог** деб атай бошлашган.

Инсон яратилиши, пайдо бўлиши заҳотиёқ илм ва тарбиявий сифатлар унинг яшashi, ҳаёт кечериши учун энг зарурий шарт ва воситалар эканлигини англаб боради. Шунинг учун инсоният жамиятнинг илк кўринишлариданоқ тарбия билан шуғулланувчи мутахассисларга эҳтиёж туғилди, десак биз тарбияни фақат бир томонини, яъни бошқаларни яна ҳам хусусийлаштириб, агар ёшларни тарбиялаш, десак тарбия тушунчасига жуда ҳам тор қаралган бўлади. Чунки тарбия энг аввало ҳар бир инсонни ўзига қаратилгандир. Ҳар бир киши доимо ҳам ақлий, тарбиявий, жисмонан такомиллашиб, шаклланиб боради. Айрим кишилар бу фикрга қўшилмасликлари мумкин. Бундан жамиятдаги ўрта, катта авлоднинг тарбиясида камчиликлар, етишмовчиликлар бор экан — да, деган хулоса чиқармаслиги керак.

Чунки оламнинг моддий — маънавий тузилиши, қурилиши, унинг ривожини, инсоннинг моддий — маънавий яшаш шароити, имкониятлари, унинг ақлий, ахлоқий, жисмоний ҳолати билан узвий боғлиқ. Шунинг учун табиатнинг инсон яшashi, мавжудлиги, бахтиёрлигини таъминлаш имкониятлари, унинг ақлий — ахлоқий, жисмоний ривожини, ўсишига тўғридан — тўғри боғлиқдир.

Табиатдаги, жамиятдаги муаммолар инсониятни маънавий — ақлий ривожланишига йўналтириб унга ўзининг янги — янги хазиналарини очиб бераверади.

Тарбияни энг аввало инсоннинг ўзига қаратилганлиги Пре-зидентимиз томонидан ишлаб чиқилган бутун дунё ҳамжамияти тан олган, қадамба — қадам амалга оширилаётган "Ўзбек моде-ли" да жуда тўғри белгиланди. Дунёда биринчи бор инсонни диққат — эътибори уни ўзлигини англашга қаратилди. Ўзлигини англаш биринчидан. унинг озод, эркин, нолир, улўғ сиймолигини англаш ва ўзида унга амал қилиш сифатларини шакллантириб бориш бўлса, иккинчидан унинг ўзига хос миллий — инсоний сифатларини очиб берувчи этник, маънавий — инсоний асосла-рини англаш ва уларга амал қилишдан иборатдир. Юқорида са —

наб ўтилган икки сифат комил инсон сифатининг асосини ташкил этади. Буюк «Авесто»даёқ комил инсон сифатларини тарбия соҳасидаги илмларни худосалаб, мужассамлаштирилиб, улар асосан учта эканлиги таъкидланган:

1. Эзгу ният, фикр:
2. Эзгу сўз, хушмуомала:
3. Эзгу иш, эзгу фаолиятдан иборатдир.

Шу юқоридаги замонавий янги маъно, мазмун касб этадиган уч сифат ўқитишнинг, таълим – тарбиянинг бош мақсадидан иборатдир. Бу бош мақсад инсонларда, ёшларда, мутахассисларда комиллик сифатларини такомиллаштириш, ёшларни замонавий, ахлоқий – амалий ўқув, малака, кўникмалар билан қуроллантира бориш, мутахассисларда ҳар бир соҳага мос илм, билим, кўник – малар ҳосил қилишдан иборат бўлган педагогика фанининг за – монавий фан асосларини кенгайганлигини кўрсатади.

Педагогика фанининг предмети, ўқитишнинг таълим – тарбиянинг замонавий қонуниятлари, мазмуни, усуллари, воси – талари билан ёшларни, мутахассисларни қуроллантирувчи фан бўлганлиги учун унинг методологик асослари мақсад ва вазифалари дунёнинг моддий – маънавий ривожда шахс камолоти уйғунлиги қонуниятлари давлатнинг замонавий сиёсатидан келиб чиқали.

Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисида»ги қонунида – таълим давлат ижтимоий – иқтисодий тараққиётида устувор, деб белгилаб қўйилган (Таълим қонуни, 1997 й, 3 – модда, 1 – жумла).

Таълимнинг ўқитишнинг вазифаси фуқаролар, ёшларнинг энг асосий Конституциявий ҳуқуқларидан бири бўлган ҳар бир ки – шининг ақлий – амалий имкониятларини рўёбга чиқариш, ижодий қобилиятларини намоён этиш, интеллектуал жиҳатдан ривожини таъминлаш, ўзи хоҳлаган касбини танлаш, уни мукаммал эгаллаб, шу соҳада бахтиёр фаолият кўрсатиш учун моддий – маънавий, тарбиявий – дидактик шарт – шароит яратишдан иборатдир. Бу умумий вазифадан таълимнинг ҳар бир бўғини, тури ва босқичларининг ўзига хос вазифалари келиб чиқали.

Инсоншунослик фанлари тизимида педагогиканинг тутган ўрни шу билан белгиланадики, у шахсни ривожлантириш, шакллантириш, тарбиялаш, маълумотли қилиш ва ўқитиши (таълим бериши) қонуниятлари борасида тадқиқот ишларини олиб боради. Шу сабабли, ривожлантириш, шакллантириш, таълим ва тарбия, маълумот педагогиканинг асосий катего – риялари ёки тушунчалари деб аталади.

Шахс турли омиллар таъсирида шаклланади. Тарбия эса шахсни шакллантирувчи, ривожлантирувчи омиллардан биридир. Катта ёш – лилар турли воситалар ва усуллар орқали маълум мақсадни кузлаган ҳолда ўз тарбияланувчиларида маълум хислатларни ҳосил қилиш ва ривожлантиришни хоҳлайдилар. Шундай қилиб, тарбия шахсни му – айян йўналишда шакллантириш, камол топтириш мақсадида турли одамларнинг бир – бирига таъсир курсатадиган ижтимоий муноса – батдир.

Бу жараёнда шахснинг ривожланишини ҳаракатлантирувчи кучлар, омиллар ҳамда тарбияланувчиларнинг ёши, шахсий хусу – сиятлари эътиборга олинади. Тарбия жараёнида микромуҳитнинг ижобий таъсиридан тула фойдаланилади ва салбий таъсирини заифлаштиришга ҳаракат қилинади. Тарбияда бир жойда тар – бияланувчиларга таъсир курсатадиган барча звенолар бирлашиб, аҳиллик билан ишлашга эришилади ва ҳар бир шахс ўз – ўзини тарбиялаш қобилиятига эртaroқ эга бўлади. Тарбия аксарият ҳо – латларда кенг маънода ишлатилиб таълим, маълумот ривожланиш жараёнларига кирадиган ишларнинг мазмунини ҳам англатади, уларнинг натижаларини ўзида акс эттиради.

Асосий педагогик тушунчалардан яна бири таълим, яъни ўқитиш, билим бериш тушунчасидир. Таълим деганда, биз ин – сониятни илмий билимлар, ҳаёт учун зарур бўлган кўникма ва малакалар билан курулантириш, қобилиятларини ўстириш, тафаккурларини шакллантириш жараёнини тушунамиз. Таълим ўз даражаси ва вазифасига қараб мактабгача таълим, умумий ўрта таълим, ўрта махсус, касб – ҳунар таълими ва олий таъли – ми, олий ўқув юртидан кейинги таълим, кадрлар малакасини ошириш ва уларни қайта тайёрлаш, мактабдан ташқари таълимдан иборат бўлиб, улар узлуксиз таълим тизимини таш – кил қилади. Келажакдаги ихтисослигидан қатъий назар, ҳар бир киши учун билим кўникма ва малакаларни умумий ўрта таълим мактабларда беради. Касб эгаллаш учун зарур билим кўникма ва малакаларни олий ва ўрта махсус, касб – ҳунар таълимига қарашли ўқув юртларида оладилар. Таълим махсус тайёргарлик кўрган, педагогик фаолият билан шуғулланиш ҳуқуқига эга бўлган шахслар раҳбарлигида амалга ошириладиган билим бе – риш жараёнидир.

Таълим бу педагогларнинг (билим бериш) фаолиятидан ва ўқувчи – талабалар билан ҳамкорликда (билим олиш, ўқиш) фаолиятларидан иборат қўшалок жараёндир.

Ўқитувчи ва ўқувчининг биргаликдаги фаолияти орқали ёшлар илмий билимлар билан қуролланади. Бунинг натижасида уларни ижодий қобилиятлари ҳар томонлама шаклланади. Маълумот таълим — тарбия жараёнининг натижаси орқали ту — планган билим, кўникма ва малакалар йиғиндиси ва шаклланган маънавий фазилатлар мажмуидир.

Таълим олишнинг тўғри ва ишончли йўли давлат таълим стандартлари бўйича билим берадиган, аниқ мақсадли режалар, дастурлар асосида ўқув юрларида ташкил қилинадиган таълим — тарбия жараёнидир.

Таълим, тарбия, ёшларнинг ахлоқий интеллектуал ривожланиши, шакл — ланиш уйғунлашган ягона жараёндир. Унда ўқитувчи — тарбиячи раҳбарлик қилади. Педагогика узоқ тарихий жараёнда шаклланар экан, ҳозирга келиб илмий билимларни мустақил бир тармоғи сифатида, фан сифатида шаклланди. Ўзининг илмий — назарий, услубий, амалий асосларини яратди. Натижада педагогика фанлари тизими, яъни унинг тармоқлари вужудга келди. Яқин вақтгача фалсафанинг бир тармоғи ҳисобланган педагогика — нинг мустақил янги йўналишлари яратилди. Жумладан, педагогика тарихи мустақил тармоқ сифатида, педагогика фанининг тарихан ривожлани — шини ўзида акс эттирди. Бунда ўтмишдаги илгор педагогик ғояларни пайдо бўлиши, ривожланиши, уларнинг бутунги кундаги аҳамияти, ме — росдан фойдаланишнинг зарурияти ҳақида фикр юритилади.

Педагогика фанлари тизимида тарбияланувчиларнинг ёшла — рига қаратилган тармоқ педагогикалар мавжуд. Жумладан мактабгача таълим педагогикаси, умумий таълим педагоги — каси, ўрта махсус, касб — ҳунар таълими педагогикаси, олий таълим педагогикаси, ишлаб чиқариш педагогикаси, педаго — гик менежмент, даволаш педагогикаси, геронтопедагогика, ҳарбий педагогика, янги педагогик технологиялар кабилардир. Бу тармоқ педагогикалар мактабгача таълим муассасаларида умумий ва ўрта махсус, касб — ҳунар таълими, олий ўқув юрт — ларида олиб бориладиган таълим — тарбия жараёнининг қонуниятларини урганади.

Булардан ташқари **дефектология** деб аталувчи махсус педа — гогика ҳам шаклланди ва махсус ўқув масканларида ўқитувчи, тарбиячилар тайёрлашда **сурдопедагогика** (соқов болаларни ўқитиш ва тарбиялашда), **тифлопедагогика** (кўзи ожиз болаларни ўқитиш), **олигофренапедагогика** (ақлий ривожланишдан орқада қолган болаларни тарбиялаш ва ўқитиш) **логопедия** (нутқи яхши ривожланмаган болаларни ўқитиш) масалалари билан шуғулланади. Педагогика фанлари тизимининг муҳим тармоғи

сифатида аниқ фанларни ўқитиш ва ўрганишнинг қонуниятлари ўрганувчи услубиёт фанининг ҳам хизматлари беқиёс каттадир. Ҳар бир фанни ўқитишнинг ўзига хос йўл – усуллари мавжуддир. Баъзан бу фанни хусусий методика, яъни услуб деб аташлари ҳам бежиз эмас. Ҳозирги кунда ўқув юртларида тарих ўқитиш, математика ўқитиш, тил ўқитиш ва бөнқа услубиёт фанлари ўқитилмоқда.

Кейинги йилларда, оила педагогикаси, касб – ҳунар таълим педагогикаси, ҳароий педагогика, спорт педагогикаси кабилар шакл – ланмоқда. Педагогика мустақил фан сифатида шаклланади ва шаклланмоқда. Аммо шахс камолоти билан боғлиқ муаммоларни ҳал этишда бошқа фанлар билан ҳамкорлик қилади. Педагогика умумий психология, ёшлар психологияси билан узвий боғланган. Психология шахснинг турли ёшдаги психик ривожланиш қонуниятларини, таълим – тарбия таъсирида инсон психикасининг ўзгариш механизмини тушунтиради. Шундай экан, таълим – тарбия жараёнида педагог тарбияланувчиларнинг психик ривожланишини, шахсий сифатларини ўрганиш лозим. Шундагина самарали таъсир кўрсата олади.

Педагогика инсон дунёқарашининг шаклланиши, жамият ва шахснинг ўзаро муносабати ҳамда билиш фаолияти муаммоларини ўрганувчи фалсафа билан ҳамкорлик қилади. Айниқса, ахлоқий тарбия билан этиканинг эстетик тарбия билан эстетиканинг ўзаро алоқалари ҳаммамизга маълумдир.

Кейинги йилларда педагогика социология, сиёсатшунослик фанлари билан алоқалари ривожланмоқда. Инсоннинг жамият – даги ўрни, ижтимоий муҳитнинг шахс ривожланиши ва тарбиясига таъсирини ўргатишда педагогика бу фанлар билан ҳамкорлик қилмоқда.

Педагогика тарих, этнография, фольклор (халқ оғзаки ижоди) каби фанларнинг ютуқларидан самарали фойдаланмоқда. Бугунги кундаги педагогик жараённинг моҳиятини чуқурроқ англаш учун унинг ўтмишдаги шаклланиш тарихини яққол тасаввур қилмоқ даркор. Бундай шароитда тарихий меросга, фольклор манбаларга мурожаат қилинади. Шахснинг жисмонан етуклиги, баркамоллигининг ажралмас қисмидир. Педагогикада жисмоний тарбия туғрисида фикр юритилар экан, ёшлар физиологияси ва гигиенаси туғрисидаги билимлардан фойдаланиш лозим бўлади.

Ўзбекистон мустақилликка эришгандан сўнг ўз тарихини, жумладан педагогика тарихини ўрганиш учун кенг йўл очди. Ўтмишдаги педагогик тафаккур даҳоларининг шуҳратини тиклаш, уларнинг ғояларини ҳаётга тадбиқ этишдек улуғ ишлар

амалга оширилмоқда. Дарҳақиқат, ота — боболаримиз ёш авлодни комил инсон қилиб тарбиялашга алоҳида эътибор берганлар. Исломий тарбиянинг маънавий, маърифий аҳамиятига катта эътибор берганлар. Юртбошимиз И.А.Каримов таъкидлаганла — ридек: *"Ислом дини — бу ота боболаримиз дини, у биз учун ҳам иймон, ҳам ахлоқ, ҳам маърифат эканлигини унутмайлик, Оллоҳ қалбимизда, юрагимизда"*.

Тарбия тарихиши урганар эканмиз, у жуда қадимий жараён эканлигини инсоният бутун ҳаёти давомида тарбия билан шуғулланганлигига ишонч ҳосил қиламиз. Бу жараёнда аجدодларимиз тарбиявий таъсирининг самарали иул усуллари ва манбаларини қидириб ҳаётта тадбиқ қила бошлаганлар, бунинг натижасида тарбия ҳақидаги ғоялар, назария ва тавсиялар пайдо бўла бошлаган. Бу педагогика фанининг пайдо бўлишига сабаб бўлди Жаҳон мутафаккирлари ўзларининг педагогик ғоялари билан фаннинг ривожланишига ҳисса қўшдилар. Бу жараёнда ўзбек мутафаккирларининг жаҳон педагогикаси тарихига қўшган ҳиссалари чексиздир. Тарихта назар ташлар эканмиз, тарбия ҳақидаги ғоялар эраимиздан олдинги VI асрда шакланганлиги ҳақида маълумотлар мавжуд. Кейинги даврларда педагогик ғояларнинг шаклланишида зардуштийлик таълимоти унинг муқаддас китоби "Авесто"да қимматли фикрлар талқин этилган. Кишилик тарихида ислом таълимотининг тарбия ҳақидаги ғояларининг шаклланишида аҳамияти чексиздир. Қуръони Карим ва ҳадиси Шарифларда, мусулмон аҳлининг дунёқарашши фалсафаси, маънавияти, ахлоқи, эътиқоди, ҳар томонлама баркамоллиги каби инсоний сифатларни шакллантириш йўллари баён қилинган.

Педагогика тарихига назар ташлар эканмиз, тарбия ҳақидаги ғояларнинг шаклланишида, Имом Ал Бухорий, Исо ат — Термизий, Форобий, Ибн Сино, Беруний, Юсуф Хос Хожиб, Ясавий, Баҳоуддин Нақшбандий, Алишер Навоий, Маҳмудхўжа Беҳбудий, Абдулла Авлоний ва бошқа қардош халқлар фарзандларининг хизматлари каттадир.

Мамлакатимизнинг яқин утмишидаги тарихига назар ташлар эканмиз, рус ва совет империяси таъсирида ўзбек халқи ўз тарихи, миллий урф — одатлари, анъана, умуминсоний қадриятларни билиш ва ўрганиш учун курашган Фитрат, Мунаввар Қори, Элбек, Қодирий қатл қилинди Қолган ватанпарвар алломаларимиз қамалди. Аммо қатағонлик даврида ҳам педагогик меросни ўрганиш тўхтамади. Навоий, Беруний, Авлоний кабиларнинг ижоди ўрганилди, ўзбек халқ педагогикаси яратилди.

Ўзбекистон мустақил бўлгандан сўнг мамлакатимизда таълим — тарбия тизимида ҳам катта ўзгариш ва ислохотлар

бошланди. 1992 йилда "Таълим тўғрисида"ги Қонун қабул қилинди. Бу қонунда олдингилардан фарқли равишда халқ таълимининг янги қондалари, яъни принциплари ўзлон қилиниб, ҳаётга тадбиқ этила бошлади. Таълим – тарбия жа – раёнининг мазмуни, шакл ва усуллари бу соҳада эришилган илғор тажрибалар асосида ишлаб чиқилди. Бунда таълимнинг жаҳон стандарти даражасида бўлиши назарда тутилди.

Ўзбек тилига давлат тили мақоми берилиши билан она тилини чуқур ўрганишга алоҳида эътибор берилмоқда. Бундан ташқари мустақиллик йилларида лотин графикасидаги ёзувга босқичма – босқич ўтилмоқда. Айниқса, таълимни ислоҳ қилиш жараёнида тест, рейтинг усулларини қулланиши иқтидорли талабаларни аниқлаш ва ўқитишда муҳим роль уйнамоқда. Мустақиллик йилларидаги муҳим воқеалардан бири, яъни 1997 йил Олий Мажлиснинг IX сессиясида "Таълим тўғрисида"ги Қонун ва "Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури"ни қабул қилиниши бўлди. Бу асосида таълим тизими босқичма – босқич ислоҳ қилинади. Президентимиз И.Каримов таъкидлаганлари – дек: *"Ҳаётимизни ҳал қилувчи муҳим масалалар қаторида таълим – тарбия тизимини тубдан ўзгартириш, уни янги замон талабига кўтариш, баркамол авлодимиз келажагига даҳлдор қонун лойиҳалари ҳам бор"*, – деган эдилар.

Бу муҳим ҳужжатлар асосида таълим тизимида катта ўзга – ришлар содир бўлмоқда. Бу жараёнда, давлат таълим стандартлари ишлаб чиқилди. Кадрлар тайёрлашнинг миллий модели яратилди. Ўрта махсус, касб – ҳунар таълими узлуксиз таълимни бир тури сифатида янги таълим йўналишларини, яъни академик лицей, касб – ҳунар коллежлари барпо қилинди. Олий таълим ҳам икки босқичли, яъни бакалаврият ва магистратурада иборат қайта ту – зилди.

Бу ўзгаришлар педагогик таълимнинг ҳам назарий, ҳам амалий муаммоларини илмий асосда қайта ишлаб чиқишни, бу соҳада жа – ҳон илғор тажрибаларини ҳисобга олиб педагогикага доир замона – вий илмий ишлар, дарсликлар, қўлланмалар яратишни тақозо қилди.

Президентимиз айтганларидек: *"Фуқаролар энди ижтимо – ий – иқтисодий жараёнларни иштирокчиси, бажарувчиси эмас, балки бунёдкори ва ташкилотчиси дур"*. Бундай янгича ёндошишлар педагогика фанининг объекти ва предметини кенгайтди. Энди педагогика фанининг объекти фақат таълим – тарбия жараёнининг назарий, методологик амалий таъминловчи фан эмас, балки комил инсон шаклланиши, ри –

вожланишини таъминловчи кенг соҳаларни ўз ичига олади. Шунинг учун кадрлар тайёрлаш миллий дастуридаги миллий таълим моделида шахс кадрлар тайёрлаш тизимининг бош объект ва субъекти сифатида қаралади. Маълумки, педагогика фани тарбия ва таълимнинг инсон ривожи, шахс камоли ва мутахассис шаклланишида таълим тизимини ўз ичига олмай – диган этник, антропологик, генетик, тарихийлик, мустақиллик, табиий – экологик, инстинктив, руҳий – ҳиссий билиш, ри – вожланиш, комиллик омилларига ҳам суянади. Бундан ташқари педагогика фани олдига янгича фикрлаш, янгича тафаккур, миллий мафқуранинг кенг қамровли сифатларини шаклланти – риш вазифалари қўйилди.

Энди педагогика таълим ва тарбияда ҳаёт жараёнининг ҳамма соҳаларини, жабҳаларини қамраб олмаса ҳам, у ўзининг комил инсон тарбиясида жуда катта асосий имкониятларига эга бўлган асосий ижтимоий фан мавқеини эгаллай олмаган бўлади. Шунинг учун ҳам янги таълим қонунида ва мутахассислар тай – ёрлаш миллий дастурида таълим ижтимоий – иқтисодий ри – вожланишнинг устувор йўналиши қилиб белгиланди. Педаго – гика фанининг методологиясида, мазмунида, тарбия назария – сида, таълимнинг ташкилий шаклларида, комиллик даражаси, сифатларини аниқлашда катта ислоҳий ўзгаришлар бўлди. Бу ўзгаришлар янги педагогик технологияларда ўз аксини топ – моқда.

Президентимиз И.А.Каримов ўзларининг **«Жамиятимиз мафқураси халқни – халқ, миллатни – миллат қилишга хиз – мат этсин»** номли «Тафаккур» журналининг (№2, 1998) бош муҳаррири билан бўлган мулоқотларида инсонни маънавий – амалий шаклланишида ҳаётий жараённинг ҳамма жабҳалари моҳиятли эканлигини асослаб бердилар. Президентимиз И.Каримов "Фидокор" газетаси муҳбирининг саволларида **"Донишманд халқимизнинг мустаҳкам иродасига ишонаман"** номли жавобларида (2000, июн) миллий мафқура кишиларда доимий узлуксиз шаклланиб борадиган жараён эканлиги ҳақида **"Халқ, миллат ўз миллий мафқурасини бутун умри давомида тоқомиллаштириб, бойитиб боради. Чунки мафқура қотиб қолган ақидалар йиғиндиси эмас. Бу узлуксиз жараён бўлиб, ҳаёт давом этар экан, унинг шигдат суръати туфайли мафқуранинг олдига қўйиладиган янги – янги талаблар ҳам пайдо бўлаверади"**, деган эдилар.

Педагогика фанида бу улуғвор вазифа ҳар бир ўқув фанини ўқитишда *"миллий таълим модели"*дан келиб чикиб, ҳар бир мавзу, тушунчаларнинг таълимий тарбиявий ривожлантирувчи функцияларини олишнинг методологик, тарбия назарияси ва амалиёти, таълим назарияси ва амалиёти, таълим тизимини бошқариш, педагогика тарихига доир бўлимларида асослаб берилади.

Савол ва топшириқлар

1. Педагогиканинг предмети ва объектини изоҳлаб беринг.
2. Педагогиканинг мақсади, вазифалари, категориялари (асосий тушунчаларини) айтиб беринг.
3. Миллий истиқлол мафкурасининг бош мақсади ва асосий тамойилларини айтинг.
4. Миллий истиқлол ғоясини амалга оширишда педагогиканинг моҳиятини тушунгириб беринг.
5. Жамият ва оламни ривожлантиришда педагогиканинг моҳияти нималардан иборат?
6. Педагогика атамасининг маъноси қандай?
7. Комил инсон сифатлари нималардан иборат?
8. Таълим, ўқитишнинг вазифаларини айтиб беринг.
9. Педагогиканинг тармоқлари қайсилар?
10. Тарбияда Ислоҳ динининг ўрнини тушунтириб беринг.
11. Махсус педагогика ва унинг тармоқларини айтиб беринг.

АДАБИЁТЛАР:

1. Ўзбекистон Республикасининг "Таълим тўғрисида"ги Қонуни. — Т., 1997.
2. Ўзбекистон Республикаси "Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури". — Т., 1997.
3. И.Каримов. «Баркамол авлод — Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори». — Т., 1997.
4. И.Каримов. «Донишманд халқимизнинг мустаҳкам ирода — сига ишонаман». — Т., 2000.
5. Ўзбек педагогикаси тарихи (Қўлланма. проф. А.Зуннунов таҳрири остида). — Т.: Ўқитувчи. 1997.
6. Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар. — Т.: Ўқитувчи. 1997. 2000. — 80 — б.
7. И.Турсунов., У.Нишоналиев. Педагогика. — Т.:Ўқитувчи. 1997.

8. Педагогика. (Қўлланма. А Мунавваров таҳрири остида) — Т.: Ҳикитувчи. 1996.

9. Педагогика. (Қўлланма. проф. А.Ильина таҳрири остида). — М., 1984.

10. Очилов М. Университетлар тизимида педагог ходимлар тайёрлаш муаммолари // "Таълим ва тарбия" журналі. 1997. 5—6 сон.

11. Педагогика. (Маърузалар матни. проф Н.Файбуллаев таҳрири остида). — Т.: Университет. 2000.

1.2. Миллий истиқлол ғояси ва педагогиканинг методологик асослари

Миллий истиқлол ғоясининг бош йўналиши асосида бой маънавий қадриятларимизга муносабатни белгилаб Президентимиз И.А.Каримов мақсад, фақат илмий маданий меросни ўрганиш эмас, балки бетакрор ҳазинамизнинг илмий, амалий тамойилларини янги даврга хизмат қилувчи қирралари, ҳикматларини очиш, уларни ҳаётга тадбиқ қилишдан иборат эканлигини мустақиллигимизни илқ қунлариданоқ белгилаб берган эдилар.

Сиёсат ва педагогика тарихидан маълум — мактабда амалга ошириладиган тарбиявий жараён мақсади давлат ва миллат манфаатларига мос келадиган ҳоллардагина ўша жамиятда моддий ва маънавий ишлаб чиқариш гуллаб яшнаган.

Мустақил Ўзбекистонда мафкуравий тарбиянинг етакчи тамойили — ҳар бир Ўзбекистонлик ўсмирда ўз ва миллат манфатлари уйғунлигига эришиш тақоза этилмоқда. Масаланинг ана шу тарзда қўйилишининг қатор ибратли сабаблари бор. Яқин ўтмишга назар ташласак, собиқ шўро даври тарихидан шундай педагогик ҳулосалар чиқариш мумкин: қайси миллат ўз тарихига, келажакка лоқайд муносабатда бўлар экан, уни аччиқ пушаймонлар, улкан йўқотишлар кутади; ўзликни унитиш — маънавий тубанлашувга, ахлоқий тушқунликка, ўтган ва келажак авлодлар қаршисида жавобгарлик ҳиссининг йўқотишига олиб келади; ўзлигини унутган халқ на инсонлар каби меҳнат қила олади, на инсонпарварона яшай олади. Демак, бундай халқнинг кежаги ҳам мавҳум бўлиб қолади.

Иккинчидан, собиқ шўро жумҳуриятларини бирлаштириб турган синфий бирлик парчаланиб кетди; икки «социалистик» ва «капиталистик» тузумга мансуб бўлган немис миллатлари сунъий ҳосил қилинган

синфий деворни итқитиб ташлаб, бирлашдилар. Шунингдек, Корея давлатлари ҳам бирлашиш тадорлигини куришмоқда ва ҳ.зо. буюк келажак сари енг шимарган бутунги Ўзбекистон халқини миллий — маданий, миллий мафкуравий бирликка жипслаштириб, сафарбар қила олади.

Масала шу тариқа ижтимоий педагогик моҳият касб этади. Де — мак, Ўзбекистон педагогикаси дугатига янги илмий тушунчалар киритилмоғи, «миллатни бирлаштиришга халақит берадиган нарса — лардан озод бўлмоғи керак» И.А.Каримов/, Миллат ва ҳар бир Ўзбекистонликнинг мафкуравий бирлигини таъминлаш миллий мафкуравий тарбиянинг бош мақсадига айланмоғи керак.

Миллий мафкуравий тарбиянинг мақсади — миллатнинг мақсади нима эканлиги; миллат қандай яшамоғи кераклиги ҳақидаги тасавурлардан; ҳар бир ота — она ўз болаларининг келажакда қандай кишилар бўлиб етишувлари ҳақида қилган орзуларининг илмий — назарий умумлаштирилиб келиб чиқиб белгиланади.

Шу тариқа Ўзбекистонда тарбия назарияси ва амалиётида миллат ва шахс бирлигини таъминловчи навқирон тарбия тизими пайдо бўлмоқда. Бу тизимнинг манбаларини Юртбошимизнинг «Ўзбекистоннинг миллий ғурури нимадан иборат?» Ўзбекнинг энг асосий фазилатлари, асосий хислатлари нималарда намоён бўлади? Шу масалаларни чуқурроқ ишлаш зарурлиги тўғрисидаги ўғитлари ташкил этади.

Баъзи кишилар миллий — мафкуравий тарбиянинг тарихий маънода — «эски урф — одатларимиз асосида тарбиялаш» дея талқин қилишларини ҳам учратдик. Бу масаланинг моҳиятини тўла очиб бера олмайди. Мафкуравий тарбия тарихий, замонавий ва ис — тикболий хусусиятларни ўзида мужассамлаштиради. Унинг замона — вийлиги шундаки, ҳозир авлодлар XXI аср бошида жаҳон миқёсида илм — фан, маданият, санъат, техника ва тобора компьютерлашаётган бир шароитда яшашмоқда. Шу боис халқимизнинг миллий онгидаги «идеал ўзбек боласи» сиймоси ҳам замонавийлаша бормоқда. Бугунги ўзбек боласи ўтган асрдаги тенқуридан кескин фарқ қилади. Шунинг учун, ҳозирги ўзбек болаларининг мафкурасини татқиқот қилмоқ, улардаги миллатпарварлик, ватанпарварликни ривожлан — тирмоқ, космополитизм, миллий бефарқли, лоқайдлик каби иллат — ларга қарши мафкуравий иммунитетни шакллантира бормоқ лозим.

Иқтидор — ҳар бир миллатнинг интеллектуал бойлиги. Шу сабабли Республикамизда таълимни ташкил қилиш, лицейлар, коллежлар очиш, иқтидорли болаларга ғамхўрлик қилиш, таълимнинг сифатини жаҳон стандартлари даражасига етказиш йўлида мисли

қурилмаган ишлар олиб борилмоқда. Тарбия масаласига муносабат ўзгарди. Энди шўро даврдаги «Таълимнинг ўзи тарбиялайди, бола — таримиз яхши билмч олсалар бас», дея тарбияга эътиборсизларча қарашнинг аччиқ оқибатларга олиб келишини ҳамма англади.

Президентимиз томонларидан маънавиятни иқтисоддан устувор деб эълон қилиниши миллий давлатчилигимизнинг, миллий маф — курамизнинг асосини ташкил қилувчи улугвор бош миллий ис — тиклол ғояси эди. Бу миллий истиқлол ғояси чуқур илмий асос — ларга эга бўлиб, жуда тўғри танланганлигини дунёвий, диний фанлар ва ҳаёт исботламоқда ҳамда бутун дунё ҳамжамияти тан олмоқда.

И.А. Каримов миллий ғоя, миллий мафкура ҳар кунги ҳаёт ша — роитларидан келиб чиқиши билан бирга ҳар бир фуқаронинг, дав — латнинг, миллатнинг истиқболдан ҳам келиб чиқишини «Фидокор» газетасининг муҳбири билан (2000, июн) «Донишманд халқимизнинг мустаҳкам иродасига ишонаман» номли мулоқотларида баён қилган эдилар. Чунки мафкура — жамиятда яшайдиган одамларнинг ҳаёт мазмуни, уларнинг интилишларини ўзида мужассамлаштиради. Ҳар қандай инсон, табиийки, мурод — мақсадсиз яшай олмайди. Биноба — рин, токи ҳаёт мавжуд экан, мамлакатлар, давлатлар ва уларнинг манфаатлари бор экан, улар ўз тараққиёт йўлини, эртанги кун уфқларини ўзининг миллий ғояси, миллий мафкураси орқали бел — гилаб олишга интилади. Президентимизнинг бу фикрларини ғоя, мафкура, миллий ғоя, миллий мафкура, маънавият атамаларининг этимологиялари ҳам тасдиқлаб беради.

Маънавият — араб тилидаги “маъно” ёки “маънавиятун”, “маънон ғоя” сўзларидан олинган бўлиб, “руҳий ҳолат” деган маънони англатади.

Ғоя — фикр инсонларнинг эзгу ниятлар, фикри асосидаги амалга ошириладиган жараёнлар, ишлар, истиқбол режалари, тамойилларидан иборат.

Мафкура — муайян тузум даврида инсонларни давлат, жамият ўз — ўзига, халқи, оламга муносабатлари ва улар ривожининг маънавий — илмий тизимидан иборат.

Миллий мафкура — халқимизнинг маънавий — интеллектуал менталитети, ғоялари асосидаги амалга ошириладиган ишлар, жараёнлардаги тутаётган йўли, давлатга, жамиятга, оламга, ўз — ўзига, тараққиётга муносабатлар тизимидан иборатдир.

Шунинг учун "Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллари" да — миллий ғоя ва инсонлар мафкура ўзида гуманизм ва интиллиларини ақс эттирган тақдирда жамиятни бирлаштириб, унинг салоҳият ва имкониятларини тўла юзага чиқаришда беқиёс омил бўлади — дейилган.

Мақсадимиз аниқ — мустақил, ҳуқуқий демократик давлат, эркин фуқаролик жамияти асосида халқимизни фаровон ҳаётга эриштириш, шу мақсадга эришиш йулида фикр эркинлиги, фаолият овозлиги асосида инсоннинг асл қадри моҳиятни рўёбга чиқара бориб, "инсон хазинасини очиш".

Комиллик сифатларини тўлақонли шакллантириш учун эса фақат насиҳатлар, даъватлар етарли эмас. Инсоннинг маънавий фаоллиги амалий — касбий фаоллиги билан уйғунлашганда барка — моллик сифатлари табиий шаклланади, ривожланади. Айнан ана шу юқоридаги тушунчаларни тўғри англаш таълим — тарбиянинг методологик асосларини тўғри танлашга ёрдам беради. Чунки таълимнинг субъективлик, демократик, ҳуқуқий, инсонпарварлик асослари инсонларнинг нодир, бетакрорликларини рўёбга чиқаришдир.

Юқоридаги сифатлар инсон маънавиятини таркибий қисмларини ташкил қилади. Инсонлар маънавиятини кўтариш жамиятимизни юксалтиришнинг иккинчи устувор йўналиши эканлигини И.А.Каримов ўзларининг Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси XIV сессиясидаги "Ўзбекистон XXI асрга интиломоқда" номли маърузасида: *"Маънавият ҳақида гап кетар экан, мен аввало инсонни руҳий поклаиш ва юксалишга даъват этадиган, инсон ички оламини бойтадиган, унинг иймон — иродасини, эътиқодини мустаҳкамлайдиган ва ижодини уйғотадиган қудратли бошиний кучни тасаввур қиламан"*, деб жуда аниқ кўрсатиб бердилар.

Ҳар бир инсон тўқис ҳаётга тўла имконлар билан яратилган. Аммо ҳар бир киши ўзига хос ўқув, қобилият ва имкониятларга эга. Демак, ҳар бир киши ўзининг шахсий ҳаёт йўлини топа олса, шу вақтда унинг ҳаёти жўшқин, фаолияти ижодкор, меҳнатини умумли, фойдаси мўл бўлади. Киши аслида ҳақиқий бахтиёрликка меҳнат жараёнида эришади. Чунки агар у ўзининг ҳаёт йўлини топса, унинг фаолияти шахсий ижодий иштироқкида ўта бошлайди. Бу вақтда унга ғойибона руҳий мадад берилади, моддий — маънавий яратувчанлик, истиқболли янги

ғоявий фикрлар уни амалий—ижодий йўлларга чорлай бошлайди. Шунинг учун ота—она, оила аъзолари, боғча, мактаб, умумий таълим—тарбия муассасалари ҳар бир болани ўқуви, қизиқиши, қобилиятига асосан касб эгаллашга масъулдир. Инсонларнинг нодир ва бетакрорлигини талабаларга, ёшларга дунёвий диний илмларни уйғунлигида тушунтириб бериш маънавий зарурдир. Шу вақтда ёшлар айрим ғайридиний оқимлар аслида ғайриилмий эканлигини онгли тушунадилар. Ҳа, ҳақиқатан, ҳар бир кишини азалий яхши тақдир билан яратилган. Ҳар бир киши Парвардигори олам бу дунёга эзгу ниётлар билан, маълум ўзига хос улуғ мақсад ва вазифалар билан яратилган. Аммо инсон асли яратилишидан озод ва эркиндир. Инсоннинг озод ва эркинлиги шунчаликки, хатто унинг имон эътиқоди Оллоҳ таоло томонидан мажбур қилинмайди. Бу ҳақда Қуръони Карим Шуаро сурасининг 4 оятида *“... Зеро иймон—эътиқод ночор, ноиложликдан эмас, балки қалб қаноати билан ихтиёрӣ бўлиши лозимдир”*, дейилган. Чунки кишилар бу улуғ хислатлар фақат инсонлар фойдаси учунлигини, уларга амал қилиш инсонлар учун ҳам маънавий, ҳам моддий манфаатларнинг асоси эканлигини онгли тушуниб, уларга амал қилсалар бу ишлар улар учун ҳузур—ҳаловат ва бахтиёрлик бағишлайди. Инсон маънавий—руҳий сиймодир. Унинг танаси моддий, латиф ва руҳий қисмлардан иборат. Моддий, яъни биологик танани латиф биоэнергетик майдон—тана ўраб олган. Биоэнергетик тана инсоннинг моддий танасидаги ҳамма ҳаётӣ жараёнларни уйғунлаштириб турувчи ҳаётӣ энергия манбаидир. Аммо ҳаётӣ жараёнлар инсоннинг руҳий қуввати—биоэнергетик танаси ёрдамида бошқарилади. У олий нерв системасининг функцияси бўлиб, олам билан ҳамма вақт узвий алоқада бўлади. Онг ости ҳар бир кишиларнинг тақдири, йўли, олий мақсади ва эзгу ниётлар асосидаги ҳаёт йўлидир. Ҳозирги илмий ахлоқӣ асосларга кўра у ҳомила уч ойлигидаёқ берилади. Энди унинг ривожӣ ота—онага, оиладаги муҳитга боғлиқ.

Агар киши ўз ҳаётӣ йўлини топа олса, унинг онги мустақил ривожланиб бориб онг ости йўналишига туша олса худди тўлқинларнинг мос келиши каби инсонда маънавий руҳий мутаносиблик содир бўлиб, у мукамал камолот йўлига киради.

Онг ости ва онг уйғунлиги виждон ёрдамида амалга оширилади. Виждон кишиларнинг онги, онг ости ва қалби мутаносиблигини амалга оширувчи маънавий—инсоний туйғу, сифат. Агар виждонни

сода қилиб тушунтириш лозим бўлса, виждон — инсоннинг қалб амри билан бажарган ишларининг (фаолиятини) руҳий мезонидир.

Дово халқимиз, ота-боболаримизнинг "*худо қалбингда бўлсин, болам*", деган гаплари бежиз эмас. Шунинг учун асосий манбаларда, виждон ҳар бир кишининг қалбидаги худодир, дейилади. Киши ҳаётидаги қилган ишлари буиича вақти-вақти билан ўз виждони олдида ҳисоб бериб туради. Бу мулоқот ҳақ мулоқот бўлиши лозим. Айрим вақтда ноҳақ ишни ҳақ деб ис-ботлаш ўз виждонини, бу эса худони алдаш билан тенг кучли-дир. Бунда онг ости (ҳақиқат) ишга тушиб кишининг онги ва онг ости орасида номутаносиблик бошланиб, кишини руҳий хасталикка олиб келади. Руҳий хасталик эса жисмоний хаста-ликка олиб келади, айрим ҳолларда бошқа кунгилсиз воқеаларга олиб келиши мумкин.

ОНГ ОСТИ — дунёвий ва ҳаётий ҳақиқат асосидаги инсон шахсий фаолиятининг маънавий — руҳий йўли.

ИНСОН ОНГИ — унинг идроки, ақли орқали ҳаётий ва дунёвий ҳақиқатни фаҳмлаш асосида маънавий истиқболли фао-лият даражасидир.

ФАҲМЛАШ—АНГЛАШ — бирор ҳақиқатни қалбан, руҳан фикрий сезиш.

ИНСОН ФИКРИ — ўз онги ва идроки асосида ҳаёти ҳамда дунёвий нарсалар, жараёнлар ҳақидаги мушоҳадавий фаолият.

АҚЛ — кишининг ўз идроки, қалби ва фикри асосида дунё-вий, ҳаётий ҳақиқатларни англаш ва уларга ўз фаолиятида маънавий — инсоний нуқтаи — назардан амал қилишдир.

ИНСОН ҚАЛБИ — шахсий онг, маънавият узвийлиги асосида инсонни ҳиссий ва амалий фаолиятга ундовчи куч. У виждон, онг, фикр билан уйғунлашиб қалб нигоҳи, кўзи ва қувватига айланади.

ИНСОН РУҲИ — инсонни ҳар қандай тўсиқлардан олиб ўта оладиган, уни улуг эзгу ишларга бошловчи маънавий қувват.

Биз бу маънавий — руҳий сифатларни алоҳида таърифлаш орқали тушуниш учун ҳаракат қилган бўлсак ҳам улар аслида узвий боғлиқдир. Инсон энг аввало руҳий — маънавий сиймо. Шунинг учун киши ўзининг ҳар бир ишидан маънавий — инсоний қаноат ҳосил қилиши керак. Маънавий — инсоний қаноат эса онг, қалб, руҳ ва фаолият уйғунлигидан содир бўлади. Бу ҳар бир кишига хос бўлган ички уйғунлиқдир. Ички уйғунлик кишини ўз ишидан қаноатланишига олиб келади. У ўзидан мамнун бўлади. Ички маънавий — руҳий гармония инсондаги биологик — физиологик ҳаё —

тий гармониянинг асосидир. Бу уз навбатида тан соғлиги ва руҳ те – тиклигидир. Инсондаги ички гармоник мувозанатга катта ёрдам беради. Чунки инсон ташқи маънавий – руҳий олам билан жуда узвий боғлиқ бўлиб, аслида унинг бир ажралмас булакчасидир.

Инсон, ҳам маънавий – руҳий бутун олам, кoinот билан узвий гармоник боғлиқ бўлиб, бу боғлиқлик ҳамма вақт маънавий – руҳий мувозанатдадир.

Табиатда камалакнинг еттига рангини бир неча марта кузатгансиз. Камалакнинг ҳар бир ранги етти осмоннинг ранглари бўлиб, оқ нур ранги эса уларнинг мажмуаси орқали бутун оламни гармоник узвийлигини таъминлайди. Худди шундай етти осмоннинг ҳар бирига мос муסיқа овози мавжуд. Моддий олам, инсоният яна бир маънавий – руҳий сифат орқали узвий гармоник боғлиқдир.

Инсоннинг моддий – жисмоний танасидаги модда алмаши нуви, ҳаётий жараёни унинг маънавий – энергетик танаси билан узвий боғлиқдир. Моддий – жисмоний тананинг ривожланиш даражаси эса маънавий – энергетик тананинг ривожланиш даражасига боғлиқдир. Моддий – жисмоний тананинг ўзи ҳам модда ва руҳий – ҳиссий қисмлардан иборат. Руҳий – ҳиссий қисм эса маънавий – энергетик тананинг таркибий қисми, у олам осмонлари билан узвий гармоник боғлиқ. Тананинг руҳий – ҳиссий қисмининг таркибий асосларидан бири инсон қалбидир. Қалб шахснинг онг ва маънавият узвийлиги асосида инсонни ҳиссий ва амалий фаолиятга ундовчи куч бўлганлиги учун унинг поклиги инсон виждони билан боғлиқ. Виждон онг ости илоҳий қудратга ўз фаолияти учун жавоб берувчи шахсий ҳиссиётдир.

Ҳар бир киши ўзига хос ўқув, қобилият ва характерга эга бўлиб, унинг нодирлиги ва бетакрорлигини замонавий инсон – шунослик фанлари ҳам исботлаб беришмоқда. Демак, ютуқ ва муваффақиятларнинг биринчи гарови ҳар бир кишининг ўз ўқуви, қобилияти ва қизиқишларига доир фаолият, ҳаёт йулини ҳунар, касб танлашидадир. Ютуқнинг иккинчи гарови шу ўзига мос танланган ҳаёт йулидан донолик, ақл билан фаолият кўрсатиш, энг кўп моддий ва маънавий маҳсулот олишдадир. Ақл билан фаолият кўрсатиш эса ўзи эгаллаётган соҳа бўйича истиқболли маънавий фикр юритишдадир. Ҳа, соҳа бўйича истиқболли маънавий фикр инсон ютуғининг учинчи гаровидир. Агар орзу – ҳавасдан қалб поклик билан эзгу ниятларга йўллан –

маган бўлса, онг ва фикр ривожи улар учинчи биоэнергетик та — надан нарига ута олмайди. Агарда орзу — ҳаваслар қалби поклик билан эзгу ниятларга йўлланган бўлса, маънавий — руҳий тана — нинг (онг ости) ишга тушиб, онг ва онг ости мутаносиблиги ҳосил бўлади. Бунда инсоннинг биоэнергетик қуввати оптималлашиб, катта куч ва қудратга эга бўлади ва бундай кишиларга қўйибона сифатлар дарвозаси очилади. Бундай кишиларга интуитив фикрлар ОЛЛОХ ТАЛО томонидан ҳидоят ва вахийлар ишорат, башоратлар берила бошлайди. Ҳақиқий тақдир йўли энди очила — ди. Бундай маънавий — руҳий биоэнергетик қувват учун инсо — ниятга туртинчи назарлар дунёсидан ўтишга рухсат қилинади. Чунки инсониятга оламга хавф соладиган ниятлар учун туртинчи дунёдан нарига йўл беркитилади. Демак, қалби поклик ва эзгу маънавий инсоний ниятлар онг ва фикр ривожи ҳамда фаолият ютуғининг асосидир. Онг, фикр, фаолият уйғунлиги эса маъна — вий — руҳий сиймо бўлган инсоннинг асл моҳияти очилса ишга тушади. Инсоннинг маънавий — руҳий моҳияти эса унинг маъна — вий — моддий маҳсулдорлигидир.

Моддий — маънавий маҳсулдорлик инсоннинг ақлий амалий камолоти билан боғлиқ ҳолда босқичма — босқич ушиб, фикр маънавий — руҳий сифатлар билан уйғунлашса, биринчи, иккинчи ва учинчи таналарда, туртинчи, бешинчи танадан ҳам утиб, олтинчи ва еттинчи тана бешинчи, олтинчи ва еттинчи дунёларга уйғунлашганда соҳа бўйича кашфиётлар, янгиликлар, янги техно — логиялар, техник маҳсулий ғояларга йўл очилади. Фаолият қайси соҳада бўлса ҳам, деҳқон, ишчи, касиб, хизматчи умуман ҳамма касб — ҳунарларда ҳам фаолият амалий — ижодий, маънавий маҳ — сулийликдан юқори даражаларга кўтарила бормаса, биоэнергетик тана тўла ишга тушмайди. Биоэнергетик тананинг тўла ишга туш — маслиги тананинг маънавий — руҳий ривожига, у ўз навбатида жисмоний ривожланишига тўсиқ бўла бошлайди. Маънавий — маҳсулий ривожланмаслик маънавий — руҳий ўсишга тўсиқ бўлади, киши ўз моҳиятини бажармагач, онг ва онг ости номутаносиблиги бошланиб инсоннинг ўз — ўзидан норозилик кайфияти келиб чиқади. Кейин у кайфиятини кўтариш мақсадида сунъий йўллар қўқира бошлайди. Бу ичкиликбозлик, чекиш, наркомания, наша — вандлик, маиший бузуқликларга олиб келади. Бу ижтимоий ил — латларнинг олдини олишнинг табиий омили инсоннинг асл мо — ҳиятини очиб уни жуда катта моддий, маънавий имкониятлар ва қудратини ишга солишдир. Чунки ўзининг уқуви, қобилиятини

руёбга чиқариш асосида бунёдкорона меҳнат қилиб моддий – маънавий маҳсулотлар яратиб ўзини, оиласини пок, ҳалол луқма билан бокиб, давлатни, халқини моддий – маънавий бойитишга хизмат қилган киши сўзда эмас, амалда ҳам ҳақиқий иймонли киши бўлади.

Савол ва топшириқлар

1. Миллий истиқлол ғоясининг маъноси ва педагогик моҳия – тини тушунтириб беринг.
2. Миллий мафқуранинг маъноси ва педагогик моҳияти нималардан иборат?
3. Инсоннинг нодир ва бетакрорлиги нималардан иборат, у ҳаётда, фаолиятда, таълим – тарбияда қандай намоен бўлади?
4. Педагогика методологиясининг бош тамойиллари нима – лардан иборат?
5. Маънавият, ғоя, миллий ғоя, мафқура, миллий мафқура ата – маларининг маъносини тушунтириб беринг.
6. Сиз ўз қизиқишингиз бўйича қасб эгаллаясизми?
7. Сизнинг ўқувингиз қайси соҳага тегишли?
8. Сиз ўзингизнинг нодир, бетакрор, улўф сиймо эканлигин – гизни англадингизми?
9. Виждон нима?
10. Қалб кўзи очиқ бўлсин деганда нимани тушунасиз?

АДАБИЁТЛАР:

1. Каримов И. Жамиятимиз мафқураси халқни – халқ, мил – латни – миллат қилишга хизмат этсин. – Т.: Ўзбекистон. 1998. – 30 б.
2. Каримов И. Донишманд халқимизнинг мустаҳкам иродасига ишонаман. "Фидокор" газетаси, июн, 2000 й.
3. Миллий истиқлол ғоясси, асосий тушунча ва тамойиллар. – Т.: Ўзбекистон. 2000. – 80 – б.
4. Жалолиддин Румий. Маънавий – Маснавий. – Т.: Шарқ. 1999.

1.3. Тарбияда шахс ривожланишининг физиологик ва психологик асослари

Баркамол авлод еки комил инсон ғояси — ҳам миллий, ҳам умумбашарий моҳиятга эга булган, одамзод жисмоний барка — молликни мужассам этган, уни ҳамиша эзгуликка ундайдиган олижаноб ғоядир. Шундай экан, муस्ताқил юртимизда ҳар бир шахсни, айниқса, ўсиб келаётган авлодимизни ҳар томонлама ривожлантиришнинг илмий ва амалий асосларини яратиб беда — гогика фани оддида турган мураккаб ва муҳим муаммолардан бири ҳиобланади. Бу жараёнда фан шахсни ҳар томонлама ривожлантириш учун зарур булган энг амарали шарт — шароитларни урганади. Ҳамда шахснинг ривожланиш қонунлари ва курсат — гичларини, муҳим омилларини билишга, шахснинг шаклланиш босқичларини аниқлаш билан бирга бу жараёнда таълим тарбиянинг ҳамда шахс фаоллигининг зарурлигини ҳар томонлама очиб беради.

Инсон шахси ва унинг шаклланиши муаммолари билан педагогика билан бир қаторда фалсафа, психология, социология, генетика, тиббиёт каби фанлар шуғулланади.

Педагогикада ривожланиш ва тарбиянинг ўзаро боғлиқлиги муҳим муаммолардан бўлиб, у кўп мунозараларга сабаб булади. Шахснинг ривожланиши қийин, мураккаб жараён, у кўплаб ички ва ташқи таъсирлар ва омиллар орқали рўйбга чиқади.

Инсон ҳаёт экан, бутун умри давомида ўсиб, ривожланиб, узгариб боради. Болалик, ўсмирлик ва ўспиринлик йилларида шахснинг камол топиши яққол кўзга ташланади.

Ривожланиш деганда, биз шахснинг ҳам жисмоний, ҳам ақлий ва маънавий камол топиш жараёнини тушунализ. Педагогика ва психология фани ривожланишни биологик ва социал хусусиятлари ўзаро чамбарчас боғлиқ булган бир бутун нарса деб ҳисоблайди. Одам боласининг шахс сифатида ривожланиши ҳар томонлама камол топишининг самарали бўлишига эришиш мақсадида педагогика фани ривожланишининг қонуниятларини унга таъсир этувчи омилларни шунингдек, шахс камолотида таълим ва тарбия ҳамда фаолиятининг таъсири ва аҳамиятини аниқлайди ва таҳлил қилади. Маълумки, одам шахс сифатида дунёга келмайди, балки унинг шаклланиши аввало ҳаёт шароитларига боғлиқдир. Шахс ҳаёт давомида мураккаб ривожланиш жараёнини бошдан кечиради, натижада шахсга айланади. Шу сабабли шахсни маълум ижтимоий тузумнинг маҳсули деб тушунишимиз лозим.

Ҳар бир жамиятда шахснинг шаклланиши, камол топиши муҳим муаммолардан ҳисобланади. Шу сабабли шахснинг

шаклланиши масалаларига тўғри ёндашиш учун шахснинг табиати, тузилишини, унинг хулқ-атворини ва унга таъсир килувчи сабаб ва воситаларини билиш зарур.

Шахснинг ривожланиши жараени бир қанча омиллар таъсирида содир бўлади. Булар ирсият, яъни биологик омил ҳамда муҳит, таълим ва тарбия, шахс фаоллиги (ижтимоий омил) шахсни шакллантиришнинг асосий омиллари деб тушунилади.

Маълумки, шахс, инсон тирик организмдир, шу сабабли унинг ҳаёти биологиянинг умумий қонунларига, бىшлар анатомияси ва физиологиясининг махсус қонунларига бўйсунди.

Шахснинг, айниқса боланинг жисмоний ривожланиши, соғлиги биологик омилга боғлиқдир. Биологиянинг асосий тушунчаси бўлган ирсиятнинг, яъни боланинг насл-насабининг ролига олимларимиз алоҳида эътибор бермоқда. Ҳар бир бола инсонларга хос туғма хусусиятлар билан дунёга келади. Шундай экан, одам боласи туғилгандан сунг унда шахс бўлиб шаклланиши, етук инсон бўлиб вояга етиши имконияти мавжуд бўлади. Бола ўзининг авлод-аждодларидан кўпгина биологик белгиларни мерос сифатида қабул қилиб олади, хатто айрим касалликлар ҳам наслдан наслга ўтади. Биологик омиллар шахснинг жисмоний ривожланишига ҳам таъсир кўрсатади. Шундай экан, соғлом ота-онадан соғлом фарзанд дунёга келишини унутмаслигимиз лозим.

Президентимиз: "Соғлом авлод йили"ни эълон қилар экан: *"Соғлом авлод деганда, шахсан мен, энг аввало соғлом насли, нафақат жисмонан бақувват шу билан бирга руҳи, фикри соғлом, иймон-эътиқоди бутун билими, маънавияти юксак мард ва жасур, ватанпарвар авлодни тушунаман"*, деб таъкидлайди.

Соғлом авлод тарбияси осон иш эмас, у ҳар бир инсон, ҳар бир оила, бутун жамиятдан жиддий эътибор ва узлуксиз меҳнат талаб қилади. Президентимиз фикрларини давом эттирар эканлар: *"...ҳеч шубҳа йўқ, соғлом авлод орзуси аждодларимиздан бизга ўтиб келаётган, қон-қонимизга сингиб кетган муқаддас интилишдир. Агар ота-боболаримизнинг турмуш тарзига, тафаккурига назар солсак, улар насл-насаб, етти пуштининг тозалигига, авлоднинг соғлигига жуда катта эътибор берганини кўрамиз. Соғлом боланинг туғилиши, энг аввало, онанинг соғлигига боғлиқ"*, деб таъкидлайди юртбоши-миз. Худо таоло яратган табиатнинг буюк мўъжизаси бўлмиш аёл

дилбандини тўққиз ой ўз бағрида, юрак остида авайлаб дунёга келтиради. Уни вояга етказиш учун ўзини аямасдан, бутун ҳаё — тини баҳшида этади.

Ана шу жараёнда аёл неки яхшилик ёки ёмонлик курса, она вужуди орқали ҳомилага ўгади. Соғлиги ночор, хурланган, изти — роб чеккан онадан соғлом фарзанд туғилмайди. Соғлом боланинг дунёга келишида отанинг ҳам қони тоза, тани ва руҳи соғлом бўлишига боғлиқ. Бир суз билан айтганда, соғлом фарзанд фақат соғлом оилада туғилади. Оиланинг соғломлигини, ундаги муҳит, ота — онанинг тотувлиги, бир — бирини тушуниши, қуллаб — қувватлаши ўзаро иззат — ҳурмати белгилайди.

Президентимиз таъкидлаганидек, шахс ижтимоий ҳаётнинг маҳсули экан, у албатта болани ўраб олган муҳит таъсирида ривожланади. Шахснинг ҳаёти фаолияти давомида муҳит унга ё ижобий, ё салбий таъсир кўрсатиши, ривожланиш имконият — ларини рўёбга чиқариши ёки йўқ қилиши мумкин.

Муҳит — бу шахсга таъсир этувчи ташқи воқеа ва ҳодисалар комплексидир. Булар: табиий муҳит (географик, экологик) ижти — мой муҳит (шахс яшаётган жамият) оила муҳити ва бошқалар қиради. Булар орасида ижтимоий муҳитнинг, яъни шахс яшаётган жамиятнинг инсон камолоти учун яратилган имкониятлари муҳим роль ўйнайди. Мустақил Ўзбекистонимизда таълим тизимини ислоҳ қилиш, кадрлар тайёрлаш миллий дастурини қабул қилиниши бар — камол авлодни яратишдаги дастлабки қадамлардир. Шахс ривож — ланишига эришиш ҳар бир жамиятда амалга ошириладиган тарбия тизими орқали амалга оширилади. Фақат тарбия орқали инсондаги ривожланиш имкониятларини рўёбга чиқариш мумкин. Тарбия жараёнида аниқ мақсад ва режа асосида шахсга таъсир этилади. Бунинг натижасида муҳитдаги воқеаларнинг тўғри ижобий таъси — рини амалга ошириш имкони туғилади. Муҳит бера олмаган нарсалар тарбия орқали ҳосил қилинади, хатто тарбия туфайли шахсда туғма камчиликларни ҳам ўзгартириб шахсни камолга ет — казиш мумкин. Бундан ташқари муҳитнинг салбий таъсири ту — файли тарбияси издан чиққанларни ҳам қайта тарбиялайди. Ри — вожланиш шахс фаолиятидан ташқарида бўлмайди. Шу сабабли одам фаолияти унинг ривожланиши учун асос бўлади. Педагогик жиҳатдан тўғри уюштирилган ҳар қандай фаолият хоҳ ўйин, меҳ — нат, ўқиш, спорт ва бошқалар шахснинг ривожланишига таъсир кўрсатади. Шахс улғая борган сари унинг фаолияти ҳам мазмунан, ҳам шаклан ўзгариб боради, турли ёш даврларида эса фаолият турлари ҳам ўзгариб боради. Шу сабабли бола ҳаётида ўйин, ўқувчи ҳаётида ўқиш, катталар ҳаётида меҳнат фаолиятлари катта аҳамиятга эгадир.

Ўқувчи ва талабаларнинг ривожланишида ўқув жараёнларининг аҳамияти ва таъсири беқийс каттадир. Билимларни ўзлаштириш уларнинг тафаккурини яқширати, ижодий қобилиятларини шакллантиришнинг асосий воситаси бўлиб қолади. Бу жараёнда уларда ижтимоий хулқ нормалари шаклланади. Шахс қайси ёшда бўлишидан қатъий назар, уларнинг ривожланишида меҳнат фаолиятининг аҳамияти каттадир. Айниқса, меҳнат инсоннинг ҳам жисмоний, ҳам маънавий камол топишида муҳим манба ҳисобланади. Меҳнат жараёнида унинг иштирокчилари бир-бирлари билан алоқада бўладилар, ўзларининг нимага қодир эканликларини кўрсатишга ҳаракат қиладилар. Меҳнат орқали шахснинг ахлоқий сифатлари таркиб топади, уларда ватанпарварлик, масъулият, интизомлик, фаоллик ортади. Улар ўз-ўзини тарбиялашга астойдил киришадилар. Ўз-ўзини тарбиялашга ота-она, ўқитувчининг тарбиявий таъсири янада самарали бўлади. Тарбия билан ривожланишнинг ўзаро бир-бирига таъсири ва муносабатлари мавжуд, чунки қаерда тарбия жараёни муаммолари туғри ҳал этилса, у шахс камолотига самарали таъсир кўрсатади. Камол топган шахс тарбиянинг роли ва имкониятларига ишонч билан қарайди.

Тарбия шахснинг ривожланишини таъминлаши учун бола-даги ривожланишнинг моҳиятини тушуниш, билиш фаолиятининг ўзгариш сабабларини аниқлаш зарур. Тарбия ҳақиқатан ривожлантирувчи омил бўлмоғи учун тарбияланувчи жамиятнинг тарбия олдига қўйган талабларини, шахснинг ўзига хос хусусиятларини билиши зарур. Педагогика фани шахс ривожланишида тарбиянинг етакчилик ролини эътироф этиш билан бирга уларнинг ўзаро бир-бирига таъсирини тан олади.

Шахснинг ривожланиб камол топиши, ҳаётнинг ҳамма босқичларида бир хил бўлмай, балки ёш хусусиятлари ва ҳаёт тажрибаларига қараб ҳар хил бўлади. Тарбия жараёнида ўсаётган авлоднинг ёш ва ўзига хос хусусиятларини билиш ва ҳисобга олиш жуда зарур. Маълумки, бир хил ёшдаги болаларнинг, ўқувчи-талабаларнинг ҳар бирини ўзига хос хусусиятлари, психик жараёнлари мавжуд.

Айниқса, миллий истиқлол мафкурасини ёшлар қалби ва онгига синдириш таълим-тарбиянинг ҳамма босқичларида унинг турли шакллари орқали амалга оширилади.

Шунинг учун таълим муассасаларида болалар ва талабаларнинг ёшига мос равишда миллий истиқлол мафкурасини синдиришнинг дифференциал педагогик-психологик дастурини яратиш вазифаси турибди.

Бу жараёнда халқ таълими ходимлари боланинг муайян ри — вожланиш давридаги хусусиятлари, характери ва феъл — атворини белгиловчи омилларнинг ҳаммаси биргаликда таъсир кўрсатишини билиши лозим. Шахснинг бутун ҳаёти давомида нормал ривожланиши мактабгача ривожланиш даврига боғлиқ. Фарзандларимиз 1 ёшгача чақалоқлик, 1—3 ёшгача эрта бола — лик, 3—6 ёшгача мактабгача болалик даврини бошдан кечира — дилар.

Янги туғилган чақалоқ дастлабки кунлардан бошлаб ҳаётга мослашиб, тез ўсиб, ривожлана бошлайди. Бу даврда ҳам жис — моний, ҳам ақлий тез ўса бошлайди, ҳуқ — атворидagi узга — ришлар тез кўзга ташланади.

Ота — она ва тарбиячилар мактабгача ёшдаги болаларнинг ёш хусусиятларини яхши билишлари лозим, шундагина улар фао — лиятини самарали ташкил қилишлари мумкин. Бу ёшда болалар ўйин фаолиятининг тарбиявий аҳамияти каттадир. Болалар ўйин орқали ижтимоий ҳаётга фаол қўшиладилар.

Бу жараёнда уларни ёшларига мос меҳнат фаолиятларида иш — тирок этишларини ташкил этиш лозим, бу орқали уларнинг куч ва қобилиятлари тез ривожланади.

Болаларнинг мактаб ёшидаги ривожланиши узоқ давом эта — диган, қийин, мураккаб жараёндир. Бу даврда улар болаликни, ўсмирлик ва ўспиринликни бошдан кечирадилар. Нормал ри — вожланган 6—7 ёшли бола ўзининг жисмоний ва ақлий камолоти жиҳатидан мактабда таълим олиш учун тайёрдир. Мактабдаги таълим — тарбия жараёни кичик ёшдаги ўқувчининг ҳар томон — лама ривожланишига, шахсий хусусиятларига кучли таъсир этади ва улғайишини тезлаштиради. Бу ёшдаги болада қизиқувчанлик кучли бўлади. Бу ҳолатдан ўқитувчи ва тарбиячилар самарали фойдаланишлари лозим. Бола ҳаракатчан бўлади, шу сабабли улар организми тез суратларда текис ривожланади. Боладаги қизиқишлар ўз вақтида қондирилиши, шу мақсадда пайдо бўлган саволларга жавоб берилиши лозим. Бу ёшдаги болага ўқитувчининг таъсири кучли бўлади, уларнинг топшириқ ва та — лабларини бажону дил бажарадилар. Ўқитувчининг бола олди — даги обрўси ниҳоятда кучлидир. Шу сабабли муаллим энг яхши намуна кўрсатадиган шахс бўлиши керак. Бунинг учун ўқитувчи ўз ўқувчиларининг жисмоний ва психологик хусусиятларини яхши билиши ва ҳисобга олган ҳолда улар билан мулоқотда бў — лиши даркор.

Бола ривожланишида ўсмирлик даврининг ўзига хос хусусият — лари мавжуд. Бу даврда 11—15 ёшли ўрта синф ўқувчиларидан

иборат. Бу давр ривожланишдаги энг мураккаб давр ҳисобланиб, баъзан уни ўтиш ёши даври, деб ҳам аташади, чунки бу йилларда улар болаликни тарк этиб балоғат ёшига ўтадилар. Ўсмирлик дав — рининг мураккаблиги уларнинг анатомик — физиологик ва психо — логик хусусиятларида содир бўлаётган кучли ўзгаришлар билан боғлиқдир.

Тарбияда ўсмирлик даври, қийин давр ҳисобланади. Бу ёш — даги боланинг интизоми ёмонлашади, ўзлаштириши пасаяди. ўғил болалар ўртасидаги муносабатлар бир текисда бўлмайди. Ўсмирнинг хулқ — аторидаги беқарорлик, кўп нарсага танқидий кўз билан қараши, мақтанчоқлик хусусиятларини пайдо бўлиши, қизлардан бирини яширинча севиб қолиши кабилар унинг жисмоний ривожланиши ва балоғатга етиши билан изоҳланади. Ўсмирликдаги бу хусусиятларга қараб, уларнинг хулқ — аторидаги камчиликларни йўқотиб бўлмайди, деб хулоса чиқарманг. Тажрибали устоз, мураббийларнинг фикрича, ўс — мирлик энг самарали ёшдир. Улар билан олиб бориладиган ўқув тарбиявий ишларнинг самарали бўлишини таъминловчи энг асосий шартлардан бири ўсмирнинг жисмоний ва маънавий ривожланишининг ўзига хос томонларини ҳисобга олиб иш ту — тиш ва уларда пайдо бўлаётган янги эҳтиёжларга ғоят катта эътибор беришдан иборатдир.

Бу ёшда дўстлик, ўртоқлик тарбиясига алоҳида эътибор бериш лозим. Ўсмирнинг дўсти, ўзининг тенгдоши, фикрдоши, тилак — доши, хатто танқидчиси ҳамдир. Бу даврда пайдо бўлган дўстлик бир умрга қолиши мумкин. Ўсмирлар билан ишлаганда, ўқитувчи, мураббийдан юксак маҳорат, сабр — тоқат, вазминлик, уларнинг мустақил фикрлашларига имконият яратиш ва тинглаш, жамоа ҳаётига оид ишлар юзасидан ўсмирга қулоқ солиш кабилар уларга тўғри тарбия беришнинг муҳим шартидир. Улар, шахсини ҳурмат қилган, камситмайдиган, ўсмирларни катта бўлиб қолганини тан оладиган ўқитувчиларга ишонадилар ва ҳурмат қиладилар.

Президентимиз Ислоҳ Каримов таъкидлаганларидек, *"Демократик жамиятга болалар, умуман, ҳар бир инсон эркин фикрлайдиган этиб тарбияланади. Агар болалар эр — кин фикрлашни ўрганмаса, берилган таълим самараси паст бўлиши муқаррар. Албатта, билим керак. Аммо билим ўз йўлига. Мустақил фикрлаш ҳам катта бойликдир"*¹.

Ўспиринлик даври ёшликнинг дастлабки йиллари бўлиб, 15 — 18 ёшни ўз ичига олади. Булар катта ёшли ўқувчилар бўлиб, асосан ўрта махсус, касб — ҳунар таълими жараёнида шаклла —

¹ Баркамол авлод — Ўзбекистон тараққистининг пойдевори. —Т., 1998. —9 — 6

надилар. Бу давр таълим ходимлари учун жуда масъулиятли бўлиб, улар ўз олдларига катта ёшдаги ўқувчиларни ижтимоий ва шахсий ҳаётга бевосита тайёрлаш билан боғлиқдир.

Успиринлик жисмоний ўсишнинг даври бўлиб, организмнинг таркиб топиши, тўқималарнинг такомиллашиши ниҳоясига етади. Бу эса, ўқувчи шахсининг хусусиятларига ва фаолиятига ижобий таъсир курсатади. Бу ёшда ўрта махсус таълим ўқувчисининг ўқишга муносабатида жиддий ўзгаришлар содир бўлади. Улар ўзларининг ҳозирги ҳаёти ва фаолиятига келажак нуқтаи назардан қарай бошлайдилар. Шу сабабли ўқишга бўлган қизиқиш билан касбга бўлган қизиқиши ўртасида бирлик вужудга келади. Шу мақсадда, ўрта махсус таълим ўқувчисининг имкониятлари ва қизиқишларини ҳисобга олган ҳолда уларнинг жадал ақлий ривожланиши чуқур соҳалаштирилган, табақалаштирилган, касбга йўналтирилган таълим олишни таъминлайди, деб ўқтирилади, кадрлар тайёрлаш Миллий дастурида.

Бу ёшдаги ўқувчида онглик, мустақиллик даражасини ортатиши, қизиқишлар доирасининг берилаётган билимлар билан қониқмаслик, кўпроқ нарсаларни билишга бўлган қизиқиш кучаяди. Шундай экан, таълим ходимлари ахборот воситаларидан самарали фойдаланиши, турли мавзуларда маърузалар, учрашув ва баҳслар ташкил қилишнинг аҳамияти беқиёс каттадир.

Шахс ривожланишининг яна муҳим бир даври ёшлик йиллари бўлиб, бу 17—18 ёшдан 24—25 ёшгачадир. У талабаларнинг ҳар томонлама шаклланиш жараёнини ўз ичига олади. Бу даврдаги ютуқлар олий ўқув юртидаги таълим—тарбия ишларининг самарадорлигига боғлиқдир. Талабалик даврининг хусусиятларидан бири ижтимоий етукликнинг жадал суръатлари билан рубга чиқишидир. Бу даврда шахснинг мураккаб фазилатлари, хислатлари, сифатлари такомиллашади. Жумладан, мустақиллик ташаббускорлик, топқирлик, фаросатлик қабилар шаклланади. Ижтимоий воқеликка ахлоқий қоидаларга қизиқиш, уларни англашга интилиш тобора кучаяди. Йигит ва қизларимизни олий ўқув юртларига кириб ўқишлари уларда ўз кучлари, қобилиятлари ва ақл—заковатларига, ички имконият ва иродаларига қатъий ишонч туғдиради.

Талабалик даврида ижодий тафаккур муайян ҳаётий тажриба, ўзлаштирилган билимларни тартибга солиш асосида ҳис—туйғулар, қарашлар ахлоқий қадриятлар, ўзлигини англаш ва барқарор эътиқод шаклланади. Талабалар ўқув фаолиятининг муваффақияти олий ўқув юртидаги таълим ва тарбия жараёнининг ўзига хос хусусиятларини ўрганиш ва унга амал қилиш, ҳамда кадрлар тайёрлаш Миллий дастури асосида талабалар

онгида миллий ғоя ва миллий истиқлол мафкурасини шаклан — тириш ишларини узлуксиз тарзда олиб боришдан иборатдир.

Бу ўзига хослик ривожланиш жараёнида яққол намоён бўлади. Ёш хусусиятларини ҳисобга олиш, бола хусусиятига мослашиш эмас, балки шу ёш даврда бола имкониятларини ҳисобга олган ҳолда таълим ва тарбия ишларини ташкил этиш демакдир. Шун — дагина шахс ривожланишига тарбиянинг таъсири самарали бўлади. Болаларни ўқитиш ва тарбиялашнинг муваффақияти ўқитувчининг ҳар хил ёшдаги болалар ўртасидаги тафовутларни қай даражада ҳисобга олишига боғлиқдир. Шундай экан, тарбиячи мактабгача ёшдаги ва мактаб ҳамда ўрта махсус ва олий ўқув юртларида таълим олаётган ўқувчи талабаларнинг ёш давлари билан хусу — сиятларини ҳисобга олмоқлари лозим. Шахс, унинг характери, хулқ — атвори, умуман жисмоний ва маънавий тараққиётини ўрга — ниш шуни кўрсатадики, бу жараён мураккаб ва зиддиятлидир. Шу сабабли ривожланиш жараёни бир текисда бормади, балки бунда сакрашлар, нотекикликлар ҳам содир бўлади.

Шундай экан, ўқитувчи ва тарбиячилар боланинг ёши ошган сари унинг эҳтиёжларида, интилиш ва қизиқишларида қандай сифат ўзгаришлари содир бўлаётганини мунтазам кузатиб бо — ришлари лозим.

Рус педагоги К.Д.Ушинский таъкидлаганидек, педагогика фа — нининг энг муҳим вазифаси шахс ривожланишини ҳар жиҳатдан ўрганишдир ва ўқитувчининг ишда муваффақият қозониш шарти ўз ўқувчиларининг хислат ва хусусиятларини билишидир.

Киши туғилган кунидан бошлаб социал мавжудот бўлиб қолади. Унинг характери, хулқ — атвори, шахси барча ижтимоий омиллар йиғиндиси яъни теварак — атрофдаги одамларнинг унга муносабати, намуна кўрсатишлари, мафкуралари, ўз фаолиятида ҳосил қилган тажрибаси таъсирида шаклланади. Албатта, ижтимоий омиллар инсон шахсининг ҳар томонлама шаклланиши самарали таъсир кўрсатади. Педагог боланинг муайян ривожланиш давридаги хусу — сиятлари, характери ва феъл — атворини белгилловчи омилларнинг ҳаммаси биргаликда таъсир кўрсатишини билиши лозим.

Савол ва топшириқлар

1. Шахс ва унинг ривожланиш деганда нимани тушунасиз?
2. Шахсни ривожлантирувчи асосий омилларни тушунтириб беринг.

3. Нима учун таълим ва тарбия жараёни ривожланишда асосий омил ҳисобланади?

4. Шахс ривожланишида насл ва муҳитнинг таъсирини изоҳлаб беринг.

5. Ривожланишда ёш даврларининг узига хос хусусиятлари тўғрисида нималар биласиз?

6. Усмир ёшидаги болалар тарбиясида муаммоларнинг келиб чиқиш сабаби нимада?

АДАБИЁТЛАР:

1. Каримов И.А. Баркамол авлод — Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. — Т., 1998.

2. Каримов И.А. Соғлом авлод — халқимиз келажаги. (Конституция куни муносабати билан сузлаган нутқи). "Халқ сўзи" газетаси. 1999 йил 8 декабрь.

3. Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар. — Т.: Ўзбекистон. 2000.

4. Турсунов И., Нишоналиев У. Педагогика. — Т., 1996.

5. Ғозиев Э. Психология (ўқув қўлланма). — Т., 1994.

6. Воспитание и развитие детей в процессе обучения. — М., 1981.

1.4. Педагогиканинг илмий тадқиқот методлари

Мавжуд дунёдаги муаммоларни, нарса ва ҳодисаларни ўрга — нишнинг қандай амалга оширилишини ва унга қандай эриши — лишини, объектив борлиқнинг конкрет шароитларида содир бўладиган мураккаб ва чуқур жараёнларнинг қандай йўллар билан ўрганилишини аниқлаш ва белгилаш ғоят муҳим. Ҳаётни ва объектив дунёни билиш назариясида икки асосий масала: нимани ўрганиш ва қандай ўрганиш керак, кимни тарбиялаш керак деган масалалар бир — бири билан чамбарчас боғлиқдир.

Шахснинг камол топиш, шаклланиш, ривожланиш жараёнини, бунда тарихий ва мавжуд шарт — шароитлар таъсири қўлланиладиган воситалар педагогиканинг илмий — таълиқот усуллари леб аталали.

Амалий педагогик ишда муваффақият қозониш учун илмий педагогик тадқиқот усуллари яхши билиш зарур.

Талаба — ёшларни тарбиялашдек нозик ва масъулиятли ишда энг аввало уларни индивидуал ўрганиш лозим. Уларни турри тарбиялаш учун, таълим — тарбиянинг илмий асосда ўрганиш йўллари ҳам билиш зарур. Илмий ходимларнинг педагогик

маҳоратини оширишга ва бошқа илмий муаммоларни ҳал қилишга қаратилган тадқиқот вазифаларини аниқлаш учун, таълимий ва тарбиявий вазифаларнинг бирлиги, ешларнинг ёш хусусиятларини, болалар психологияси қонуниятларини туғри ҳисобга ола билиш каби асосий билим ва талабаларни билиш — ларини талаб қилади.

Болаларни ўқитиш ва тарбиялаш амалиётининг узи ҳамма вақт педагогик тадқиқотларнинг ҳаётбахш манбаи ва мезони ҳисобланади. Фақат тарбия муассасалари ишларидаги жонли тажрибадагина ҳар бир илмий назариянинг ҳаққонийлиги ва туғрилиги исботланади.

Тадқиқот усулларини туғри танлаш фан учун муҳим аҳами — ятга эга. Усуллар қанча мукамал бўлса, шу фаннинг олдида турган актуал вазифалар шунчалик муваффақиятли ҳал этилади. Бугунги кун педагогикаси тадқиқотларининг усуллари системали тула ҳал қилинган масала деб бўлмайди. Бу муаммо ҳамма вақт олимларимизнинг диққат эътиборида бўлиб, улар тадқиқот усулларини замон тараққиётига, талаб ва эҳтиёжларига қараб, ижодий такомиллаштириб бормоқдалар. Педагогика тажриба — сини ўрганишда илмий тадқиқот ишларини такомиллашти — ришда қуйидаги усулларга асосланилмоқда:

1. Педагогик кузатиш усули.
2. Суҳбат усули.
3. Болалар ижодини ўрганиш усули.
4. Сўровнома, тест усули.
5. Мактаб ҳужжатларини таҳлил қилиш усули.
6. Эксперимент, тажриба, синов усули.
7. Статистика маълумотларни таҳлил қилиш усули.
8. Математика — кибернетика усули.

Илмий тадқиқот усулларида бири **педагогик кузатиш усулидир**. Кузатиш режали ва тизимли бўлиши, унинг илмий услубда олиб борилишининг энг муҳим белгисидир.

Кузатишни аниқ бир мақсадда олиб борилиши, кузатиш объекти туғри танланиши ва ҳар бир кузатиш танлаб олинган объект устидагина олиб борилиши лозим.

Педагогик кузатиш усули — илмий тадқиқот ишининг муҳим воситасидир. Кузатиш жараёнида муҳим фактлар тўплаш, уларни ёзиш, чизиш, қайд этиш ва шу фактлардан гипотеза чиқариб, бу гипотезаларни абстракциялаш даражасига кўтариш, кейинги экспериментал кузатишларда уларни текшириб кўриб, хулоса — ларни қатъийлаштириш. Ундан сўнг бу фактларни таққослаш, анализ ва синтез қилиш, умумлаштириш орқалигина хулосалар чиқарилади. Чиқарилган хулосаларга ишониб, уларга таяниб иш

қилиш учун олинган хулосаларни албатта тажрибада текшириб кўриш шарт.

Эксперимент (текшириб кўриш) усули – педагогик экспери – мент – бирон бир педагогик гипотезанинг турри ёки нотўғрилигини аниқлаш ёки педагогик янгилликни синаб кўриш учун қўлланилади.

Педагогик экспериментда икки гуруҳ олиниб, уларнинг би – ринчисида янги режа, янги дастурга мувофиқ янги шароитда тадқиқот иши олиб борилса, иккинчи гуруҳда эса ўзгартирил – маган эски режа ва дастур асосида илгариги шароитда ишлаш давом эттирилади. Кейин шу иккала шароитдаги ишнинг нати – жалари солиштириб, қайсинисининг самарадорлиги кўпроқ эканлиги солиштирилади. Илмий тадқиқот иши шу контрол элементисиз тўла қийматга эга эмас.

Оддий кузатиш усулидан педагогик эксперимент усули ёлғиз шу билан фарқ қиладики, билмоқчи бўлган ҳодисамизни ўзимиз мақсадга мувофиқ равишда яратиб кузатамиз. Аслида эса, ҳар иккиси ҳам кузатишдир. Бу кузатишларнинг бири – оддий ку – затиш бўлиб, биз билмоқчи бўлган объектни тайёр, бор ҳолда, унга ҳеч қандай ўзгариш киритмай кузатамиз.

Иккинчи – педагогик экспериментда эса биз билмоқчи, тек – шириб кўрмоқчи бўлган объектимизни ўзимиз мақсадга мувофиқ равишда яратиб, ўзгартириб, натижасини контрол восита ёрдами билан солиштириб кўриш имкониятига эга бўлган ҳолда кузатиш – дир.

Демак, ҳар иккала кузатиш илмий педагогик билиш манбаи бўлиб, бизга муҳим хулосалар чиқариш учун муҳим далиллар беради. Кузатишлар асосида чиқарилган хулосаларни тажрибада синаб кўриш – илмий иш натижаларини чин объектив ҳақиқат эканлигини аниқлаб берувчи мантиқий хотимадир.

Бутунги кун илмий – техника тараққиёти асрида кузатишнинг визуал усуллари, хилма – хил техника воситалари: видео ва кино, турли ускуналар, эпидиаскоп, диаскоп, проектор, шахсий компью – терлар, интернет воситаларидан фойдаланиш тобора кўп қўлланилмоқда.

Суҳбат усули – педагогик тадқиқотларни йўлга қўйиш жа – раёнида маълум мақсад юзасидан мактаб раҳбарлари, ўқитувчилар, ота – оналар, ёшлар ташкилоти вакиллари билан ўтказиладиган суҳбатлар муҳим роль ўйнайди. Аммо ҳар бир суҳбат турининг ўз режаси, аниқ вазифаси ва мақсади бўлади. Шу мақсадни амалга ошириш методикаси бўлади. Ҳеч қачон бир суҳбат режаси, иккинчисига ўхшамайди. Суҳбатларни юз – ма – юз (индивидуал тарзда) гуруҳ билан ўтказиш турлари мав –

жуд. Суҳбатнинг бу турлари бир-бирига қўшилган ва чам-барчас боғлиқ ҳолда ўтказилади.

Пухта ўйланиб ўтказилган тадқиқот суҳбатлари педагогларнинг ҳам, болаларнинг ҳам фикрларини билишга, уларнинг қарашларини ва ўзларига хос хусусиятларини аниқлашга имкон беради. Энг аввало тадқиқотчи болаларни индивидуал ўрганмоғи талаб этилади. Шундан сунггина бирор мақсадни мулжаллаб, тадқиқот суҳбатининг режасини тузиб, тадқиқот суҳбатини ўтказса бўлади.

Тадқиқотчининг асосий эътиборини болаларнинг ўзларига маълум масалалар қаралаётганда нималарни уйлаётганларини ҳамда уларнинг иш ва ҳатти-ҳаракатининг реал мотивлари қанақа эканлигини аниқлашга қаратилиши лозим. Ўқувчи олдин қанақа кайфиятда эди, суҳбат жараёнида боланинг кайфияти қай даражада, буни тадқиқотчи аниқ ва яхши таҳлил қилиши зарур. Тадқиқотчи маъноли ва мақсадди суҳбат олиб бориши, фикри теран, билим уммонига бой нуқтадон бўлиши тадқиқот ишининг самарадорлигига катта таъсир қилади.

Суҳбат усули жараёнида тадқиқотчи керакли материалларни олиши учун маълум педагогик қарашларни иноватга олиши зарур:

1. Суҳбатдошининг ўз фикрларини бемалол ва эркин айтишига имкон туғдириши;
2. Манман, киборли, сергап ва бачкана бўлмаслиги;
3. Ким билан суҳбат ўтказса, унинг туғрисидаги маълумотларни эсдан чиқармаслик, унга эътиборли қараш. (У билан суҳбатлашаётганида бошқа томонга қарайвермаслик);
4. Суҳбат иштирокчиларининг ёши ва онгига мос мавзу танлай билиш;
5. Суҳбатларнинг ҳам сифатига, ҳам сонига эътибор бериш;
6. Суҳбат ўтказиш жойи ва вақтини белгилаш;
7. Суҳбат учун белгиланган саволларнинг мазмунини (жа-вобини) олдиндан ўзи учун билиб қўйиш; (Чунки аудиторияда нуфузли суҳбатдошлар бўлиши мумкин ёки суҳбатдошлар са-лобати босиб қолиши мумкин).
8. Олинган материалларни ўз вақтида ишлаб чиқиш ва лозим бўлган тақдирда унга қўшимчалар киритиш мумкин.

Олинган, ўрганилган умумлаштирилган материаллар асосида болалар ҳаёти ва фаолиятини янада яхшилашга ҳамда ўқитувчининг ижодий ишини янада мукаммалаштиришга қаратилган илмий хулосалар ва таклифлар чиқарилади.

Мактаб ҳужжатларини таҳлил қилиш усуллари – педагогик ҳодиса ва фактларни текширишда мактаб ҳужжатларини чуқур ўрганиш ва ҳар томонлама таҳлил қилишга жиддий эътибор бериш керак, чунки мактабда биз кутаётган ёш авлод, мустақил жамиятимизнинг тамал тошини қўйувчи, соғлом,

мустақил фикрлай оладиган баркамол ёшлар таҳсил олмоқда. Уларни кўнгилдагидек қилиб тарбиялаш учун юборилган ҳуку — матимиз фәрмонларини ва қарорлари мактабда қай даражада ба — жарилмоқда, уларнинг самараси қандай эканлигини билиш учун мактаб ҳужжатларини таҳлил қилиш муҳим аҳамиятга эга.

Мактаб ҳужжатларини таҳлил қилиш натижаси давлат қонунларини амалий бажарилиш даражасини, ҳар бир ходимнинг активлиги ва чаққонлигини билишга, уларнинг амалий фаолия — тидаги хато ва камчиликларни аниқлашга ва уларнинг топши — рилган иш учун бўлган масъулиятини оширишга имкон беради.

Мактаб ҳужжатлари деганда, қуйидагилар тушунилади:

- ўқув режаларининг барча турлари;
- умумий таълимга доир ҳисоб ва ҳисоботлар;
- ўқув машғулотларининг жадваллари;
- ўқитувчи ва ўқувчилар жамоасининг сони ва сифати;
- таълим — тарбия ишларини тақсимлаш, ўқувчиларнинг шах — сий делолари, синф журналлари, ўқувчиларнинг кундалик даф — тарлари, буйруқлар дафтари, ўқитувчилар йиғилишининг қарорлари дафтари, мактаб сметаси, мактаб паспорти, инвен — тарлар дафтари, умумий таълимнинг 9 — синфидан кейин касб — ҳунар ва академик лицейларга кетган ўқувчилар рўйхати дафтари ва ҳоказолар.

Мактаб ҳужжатларини таҳлил қилиш жараёнида ўқувчиларни дарсга келиш ёки келмаслигини, ўсиши ёки камайишини улар — нинг мактабдан кетиб қолишига, ўқувчиларнинг айрим фанлар ва синф бўйича ўзлаштириш даражасига, рағбатлантириш ва жазолаш чораларининг таҳлилига, мактаб педагоглар жамоаси — нинг тавсифига, мактабнинг илмий — моддий базасига алоҳида эътибор берилади.

Мактаб ҳужжатларини таҳлил қилиш, олинган маълумот — ларнинг объектив ҳақиқатга мувофиқ келишини, ўқувчиларнинг ижодий активлиги ва мустақиллигининг ўсганлигини, мактабда таълим ва тарбия жараёнининг ўсиш динамикасини, илгор пе — дагоглар тажрибасини ўрганиб, умумлаштириб бошқа ўқитувчиларга жорий этилишини кўрсатган тақдирдагина тўла қимматга эга бўлади.

Ўқувчилар ижодини ўрганиш усули — ўқувчилар ижодини ҳамда уларнинг турли — туман ишларини (кундалик, иншо, ёзма ишлар ва ҳисоботларини) ўрганиш ва таҳлил қилиш педагогик тадқиқотнинг самарали усулларидан биридир. Ўқувчилар ижо — дининг қиммати шундаки, унда ўқувчининг асл хусусиятлари равшан ва ишонарли қилиб очиб берилади. Унда ўқувчиларнинг

яхши таълим—тарбия олиб, камол топаётганлиги ақлий қобилиятлари, олийжаноб ахлоқий қиёфалари, эстетик дидлари, синчковликлари ва кизиқувчанликлари сезилиб туради. Мак—табларда ёш саёҳатчилар, эколог улкашунослар, техниклар, ёш биологлар, шоирлар, рассомлар, спортчилар, музикачилар ва кичик посбонларнинг уюшган жамоаси бўлиб, уларда болаларнинг истеъдоди аниқланади ва камол топтиради. Булардан ташқари болаларнинг ижодини ўрганиш формалари ва йўллари хилма—хилдир: олимпиадалар (математика, физика, кимё, география ва бошқа турдаги) ўқувчиларнинг тематик конкурслари, мактаб кўргазмалари (район, шаҳар, вилоят ва республика миқёсида) турли хил мусобақалар, саёҳатлар ва ҳоказолар. Ўқувчиларнинг бундай ижодий ишларини ўрганиш ва уларни таҳлил қилиб матбуотда ёритиш муҳим аҳамиятга эга бўлиб, улар ўқувчиларни яна ҳам кўпроқ ўз устида ишлашларига илҳом беради.

Тест, сўровномалар — бу сўровнома, яъни анкета усули қўлланилганда яратилган илмий фаразнинг янгилигини билиш, аниқлаш, ўқувчиларнинг яқка ёки гуруҳли фикрларини, қарашларини, қандай касбларга қизиқишларини, келажак орзу—истакларини билиш ва тегишли хулосалар чиқариш, тавсиялар бериш мақсадида ўтказилади. Тест саволларидан қўзланган мақсад оз вақт ичида ўқувчиларнинг билимларини ёппасига баҳолашдир.

Мутахассисларнинг билимини ва савиясини аниқлаш услубларидан бири — бу тест ёрдамидаги синовдир.

Тест ёрдамида синов ўқувчи ёки мутахассиснинг билими, илми, маънавияти ҳамда ёшларнинг қайси йўналиш ва мутахассисликка лаёқати, иқтидорини зудлик билан аниқлаш ёки баҳолашга имкон беради. Тест ёрдамида билимни баҳолашнинг педагогика нуқтаи назаридан баъзи бир ютуқлари ва камчиликларида келтирилган ва баҳолаш жараёнини ЭҲМ ёрдамида автоматлаштириш мумкинлиги таъкидланган. Тест саволлари ва масалаларининг жозибадорлигига сабаб, унинг қисқа ва лўндалиги, тўғри жавобни умумий жавоблар ичида борлиги ва уларнинг ўқувчиларга кўрсатма бўлиб хизмат қилиши, унинг топишмоқчи ўйинга ўхшашлиги ва жавобни топишда хотира, интуиция ва топқирликлар қўл келади. Тест саволларини чоп этиш ўқувчиларнинг мустақил ишлашини янада фаоллаштиради.

Тест синовини олий ва ўрта махсус ўқув юртларига кириш имтиҳонларида қўллаш қуйидаги қатор натижалар берди.

Имтиҳон оловчи билан имтиҳон топширувчи орасидаги субъектив сабаблар ва психологик тўсиқлар йўқолади. Барча абитуриентларга бериладиган имтиҳон шартлари ва вариантларнинг мураккаблик даражаси, баҳолаш критерийлари деярли бир хил бўлишига эришилади.

Тест натижаларини ЭҶМ ёрдамида автоматлаштирилган ҳолда ишлаб чиқиш амалга оширилди, ўқувчиларнинг қайси фандан ва унинг қайси бўлимидан билимларининг паст ёки юқорилигини баҳолаш ва унинг республикамиз регионлари, хатто айрим мактаб — лицейлар буйича таҳлил қилиш имконияти яратилди.

Иқтидорли ёшларни танлаш, олимпиадалар ўтказиш жараёнларини сезиларли даражада яхшилашга олиб келди.

Аммо олий ўқув юртига кирувчилар учун тест синови атиги 3 та фандан иборат, албатта бу етарли эмас. Улар бир неча фандан ва бир неча босқичдан иборат бўлиши керак. Олий ва ўрта махсус ўқув юртларига кирувчи ёшларнинг нутқи, тил буйича саводчилигини назорат қилиш мураккаб бўлиб қолмоқда. Уларнинг тестларни механик равишда ёдлаши бошқа фанларга эътиборсизлик билан қарашга, ҳақиқий билимини онгида ҳис қилишини чегаралаб қўйишга олиб келади.

Тест синовлар усули — бу ёзма жавобларнинг оммавий равишда йиғиб олиш методидир. Тест синовларини (анкетала — рини) ишлаб чиқиш мураккаб илмий жараён. Пировард натижада тадқиқот натижаларининг ишончлилиги анкеталар мазмунига, берилётган саволлар шаклига, тулдирилган анкеталар сонига боғлиқ бўлади. Одатда тест саволларининг маълумотларини компьютерда математик статистика методлари билан ишлашга имкон берадиган қилиб тузилади.

Статистика маълумотларини таҳлил қилиш усули — халқ таълими соҳасидаги, жумладан, ажратилган маблағларнинг доимий ўсиб бориши, дарслик ва ўқув қуланмалари, кўргаз — мали қуроллар, ўқитувчи кадрлар тайёрлаш, мактаб қурилиши, хўжалик шартномалари ва улардан тушаётган маблағлар статистика усули орқали аниқланади.

Масалан: илмий — педагогик кадрларни тайёрлаш самарадорлиги ҳақида тўхталадиган бўлсак, Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий Университетида аспирантурага университетни муваффақиятли тамомлаган, илмий — тадқиқот ишларига қизиқувчан тадқиқотчилар, изланувчан мавзулари аниқ бўлган, номзодлик имтиҳонларини топширганлар қабул қилинади. Бундан

ташқари, бошқа муассасаларда ва олий ўқув юртларида ишлай — диган, кафедра ва деканатлар билан бевосита алоқада бўлган "Халқ сўзи" газетасида чиққан эълон бўйича конкурсда қатнашиш ниятида бўлганлардан ҳам аризалар тушади.

2000 йил 1 январгача ЎзМУнинг аспирантурасида 335 киши таҳсил олди, жумладан: 258 киши ишлаб чиқаришдан ажралган ҳолда, ишлаб чиқаришдан ажрамаган ҳолда 77 киши. Шунга ўхшаган мисолларни кўплаб келтириш мумкин.

Математика ва кибернетика усуллари — ўқитиш назарияси, амалиётида ҳисоблаш математикаси ва кибернетикаси маши — налари ёрдамида бир тилдан иккинчи тилга таржима, дастурли таълим ва уни машина орқали бошқариш, ўқитишни мустақ — камлаш, баҳолаш орқали таълим — тарбия самарадорлигини ошириш дифференциал ва индивидуал таълим бериш, мактаб ҳисоботини машиналар ёрдамида тузиш каби жараёнлардир.

Социологик тадқиқот усули — анкетага саволлар кирити — лади. Бундан мақсад талаба — ёшларнинг касб — ҳунарга бўлган муносабатларини аниқлаш, талабалар орасидаги дўстлик му — носабатларини ЎзМУдаги шарт — шароитларни билиш, ютуқ ва камчиликларни, ёшлар орасидаги муносабатларни, динга, ху — сусан тасаввуфга бўлган қизиқишларини аниқлаш, талабалар — нинг маънавий сифатлар даражасини, билим олишга иштиёқи, адабиётлар билан таъминланганлик даражаси, ўқув тақсимоти, профессор — ўқитувчиларнинг ўқитиш даражаси, ўқув қўлланмаларнинг сифати, компьютер билан машғулот ўтказиш турларини ўрганиш университетда қўлланилаётган тестлар та — лабалар назарида, илмий ва касбий маҳоратини оширишдаги машғулотлар тури, стипендиялар миқдори, стипендиялар тала — баларнинг ҳаражатини қанчалик қоплайди, ҳақ туланадиган ишларда талабалар қатнашдими, ота — оналарининг моддий ёр — дами, уларнинг маълумоти, иш жойи, талабаларнинг кўп шуғулланадиган жамоат жойи, яшаш жойи, илмий ду — нёқарашининг шаклланишида таъсир этувчи омиллар, мутахас — сис бўлиб етишида ҳал қилувчи омиллар, талабаларнинг онгли — лик даражаси жараёни, комил инсон бўлиш учун керакли бўлган маънавий сифатлар, комилликка эришиш учун тезроқ қутулиш керак бўлган салбий сифатлар, "Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури" ва таълим ҳақидаги Қонуннинг моҳияти ва мазмуни ҳақидаги талабаларнинг фикрлари, "Ўзбекистон XXI аср бў — сағасида" китобига муносабати, ўзлаштирганлик даражаси

ҳақидаги саволлар анкетага киритилади. Савол – жавобларнинг барчаси компьютерда қайта ишланади ва хулосалар чиқарилади.

Савол ва топшириқлар

1. Илмий педагогик тадқиқот усуллари ни санаб беринг.
2. Педагогик кузатиш усули ни гапириб беринг.
3. Болалар ижодини ўрганиш усулининг моҳиятини таҳлил қилинг.
4. Статистика маълумотларини таҳлил қилиш усули ни гапириб беринг.

АДАБИЁТЛАР:

1. Каримов И.А. Баркамол авлод – Ўзбекистон та – раққиётининг пойдевори. –Т., 1997.
2. Каримов И.А. Кадрлар тайёрлаш миллий дастури. –Т., 1997.
3. “Ўзбекистон Республикаси Таълим тўғрисида”ги Қонуни. 1997.
4. Ғайбуллаев Н.Р., Ёдгоров Р., Ждаркин Л.П., Тошмуродова Қ.А., Маматқулова Р. ва бошқалар. Педагогика. –Т.: Универ – ситет. 1999.
5. Ғайбуллаев Н.Р. Ёдгоров Р., Ждаркин Л.П., Тошмуродова Қ.А., Маматқулова Р. ва бошқалар. Педагогика (Барча бакалавр йўналишлари учун). 2000.

2. ТАРБИЯ НАЗАРИЯСИ ВА АМАЛИЁТИ АСОСЛАРИ

2.1. Тарбия жараёни ва тарбия усуллари

Тарбия кенг маънода ёшларни, инсонларни объектив ва субъектив таъсирлар асосида ахлоқий, ақлий, амалий, жисмоний шаклланиш жараёнидир.

Тарбияланувчи ва тарбияловчи муносабатлари нуқтаи — назардан эса тарбия — маънавий манбалар ва ҳозирги замон талаблари ва эҳтиёжларини назарда тутиган ҳолда, уқитувчининг уқувчи билан аниқ бир мақсадга қаратилган узаро амалий ва назарий мулоқотидир.

Бирон бир мақсадга қаратилган тарбия жараёнининг моҳияти ва вазифалари тарбиячи томонидан режалаштирилади ва тартибга солинади.

а) Талабанинг қайси хислатини шакллантириш ёки йўқотиш мақсадида режалаштирилади.

б) Шу хислатларни тарбиялаш ёки йўқотиш учун хизмат қилувчи манбаларни излаб топилади.

в) Белгиланган мақсад учун хизмат қиладиган назарий ва амалий манбаларни қайсисини ва қаерда ишлашни режалаштирилади.

Бундай режага солиниб олиб борилган тарбия моҳиятини таълим — тарбия тизими, жамият ва инсонларнинг интеллектуал ва жисмоний фаолияти ташкил қилади.

Тарбия жараёнининг жамият тараққиётидаги роли ниҳоятда беқиёсдир. Инсонни тарбиялаш, уни билим олишга, меҳнат қилишга ундаш ва бу хатти — ҳаракатини секин — аста кўникмага айлантириб бориш лозим.

Шу тарзда инсон аста — секин такомиллашиб, комилликка эришиб боради. Аммо бунинг учун тарбиячи ва тарбияланувчидан узоқ давом этадиган масъулият, шарафли меҳнат ва кунт, иродани талаб этади. Бунинг учун болаларнинг ёш хусусиятларини ҳисобга олиш зарур. Маънавий, инсоний сифатларнинг шаклланишида оиладаги, атрофдаги, жамиятдаги муҳит ва болаларга бўлган муносабат муҳим роль ўйнайди. Ота — оналаримиз ва атрофдагиларнинг бир — бирларига бўлган муносабатларини кўрган бола шунга қараб шакллана боради. Улар аввал катталарга тақдид қиладилар. Сўнг секин — аста қилаётган ишларининг моҳиятини

англайдилар. Болаларни туғри тарбиялашда ота — онанинг онги, маънавияти, билими, тарбияланганлиги муҳим аҳамиятга эга.

Аник бир мақсадга қаратилган тарбиянинг самарадорлиги тарбиячининг қандай методдан фойдаланишига боғлиқ.

Метод — *юнунча атама бўлиб — айнан нимагадир йўл деган маънони англатиб, яъни мақсадга эришиш йўлини билдиради.*

Бирор бир мақаддан келиб чиққан ҳолда йўл танлаш, ахборотни узатиш ва қабул қилиш характериға қараб методлар (усуллар) қуйдаги гуруҳларға бўлинади:

1. Суз орқали ифодалаш усуллари суз орқали узатиш, мас — лаҳат бериш, маълумотларни эшитиш орқали қабул қилиш, ҳи — коя, маъруза, суҳбат ва бошқа усуллар киради.

2. Тарбиянинг кўргазмалилик усули, уларға: кинофильмлар, тасвирий санъат, бадиий санъат ва бошқа кўриш орқали тар — биялаш усуллари киради.

3. Тарбиянинг амалий, намуна усуллари дейилиб, уларға: тарбия маълумотларини амалий меҳнат ҳаракатлари орқали бериш, ўрнат қўрсатиш, бошқаларни амалий меҳнатини мисол қилиб қўрсатиш усуллари.

4. Ўқувчи — талабаларнинг яхши бажарган ишларини, ур — тоқлари олдида ёки ота — оналар мажлисида маъқуллаш, мин — натдорчилик билдириш, стипендияларини ошириш, мақтов ёр — лиқлари топшириш, суратларини ҳурмат тахтасига ёпиштириш ва бошқа оғзаки "рахмат", "баракалла" каби рағбатлантириш каби усуллар киради. Бу усуллар тарбиячи буюрган ишға бурч ва масъулият билан ёндошган талабаларға қўлланилади. Ак — синча, тарбиячи ёки ота — она буюрган ишға масъулиятсизлик билан ёндошган ва уни уддалай олмаган ўқувчиларға (фар — занларға) танбеҳ берилади ёки жазоланади.

Танбеҳ бериш ва жазолаш усуллари:

1. Ўқувчининг бажарган ишини хато эканлигини тушунтириш.

2. Хатони иккинчи бор қайтарса, танбеҳ бериш.

3. Огоҳлантириш.

4. Қаттиқ огоҳлантириш.

5. Уялтириш.

Юқоридаги жазо турларини ўқитувчи ўқувчи билан юзма — юз ҳеч кимнинг гувоҳисиз қўллайди. Аммо гуруҳидаги ур — тоқлари ёки синфдошлари олдида изза қилай деб болани уял — тирса, ёмон оқибатларға олиб келиши мумкин.

Жазо — бу боланинг нотўғри қилган ишига ўзини иқрор қилдиришдир.

Агар бола сиз огоҳлантирмасингиздан ёки тушунтирмасин — гиздан оддин ўз хатосини тушунган бўлса — ю, сизга қилган хатосини айтолмай изза чекиб турган бўлса, уни жазолашга зарурат йўқ. Энди бу хатони қайтармайман, деган маънода сизга қараяпти. Сиз унга яна бир марта имконият беринг. Аммо кейинги гал ҳам хато қилса ва сизнинг огоҳлантирган имкониятларингизни тан олмаса, ундай ҳолда юқоридаги жазо турларини қўллаш мумкин.

Уят — бу инсоннинг энг нозик сезгиси бўлиб, ўқувчини ур — тоқлари ёки коллектив олдидан изза қилиш (уялтириш) энг юқори жазо ҳисобланади.

Ўқувчини жамоа орасида изза қилиш энг охириги чорасиз қолганда қўллаш мумкин. Энг маъқули ўқувчи билан юзма — юз меҳрли оҳангда, унга ишонч билдириб, қалтис иуддан қайтариш мақсадга мувофиқдир.

Тарбия — Субъектив нуқтаи назардан ҳар бир инсоннинг ҳаётда яшаш жараёнида ортирган сабоқлари ва интеллектуал салоҳиятларининг ижобий кўникмаларини ўзгаларга бериш жараёни.

Тарбияланганлик — миллий урф — одатларимиз мезонига кирмаган, ўзгаларнинг уринли норозилигига сабаб бўладиган хатти — ҳаракатлардан ўзини тия билиш.

Боланинг характерини, оиладаги тарбиясини, унинг орномусини, шарм — ҳаёси қаби нозик туйғуларининг тарбияланганлик даражасини билмай туриб, бирданига жамоа орасида уялтириш, яхши ўйлаб кўрмаслик ёки жаҳд устида тинимсиз (тан жароҳати етказиш) калтаклаш мумкин эмас. Сизнинг танлаган жазо усулингиз ўқувчини ёки фарзандингизни қилган хатоини тушунишга, бошқа қилмаслигига тарбиявий сабоқ бўлиши керак. Жазо адолат мезонига таяниб қўлланилмоғи лозим. Зеро, бу қўлаган жазо усулингиз ўқувчининг шаънига, ғурурига ва уни руҳий азоб — ўқубатларга солмаслиги назарда тутилиши керак. Агар бу жазо усуллари ўзининг самарасини бермаса, у ҳолатда эҳтиёткорлик билан мактаб маъмурияти ва жамоа ҳамкорлигида бошқа чораларни ишлаб чиқиш керак.

Бугунги кунда Педагогика фани ҳам, амалиёти ҳам тако — милашиб бормоқда. Шунингдек, тарбия жараёни ҳам замон талабига монанд такомиллашиб боради.

Мустақил жамиятимизнинг қисқа тарихий даври сабоқларини, гоёларини, тамойилларини талабалар онгига сингдириш, уларни ақдан баркамол ва маънавий бой қилиб тарбиялаш биз тарбиячилар ва ота-оналарнинг бурчимиздир. Президентимиз И.А.Каримовнинг "Ўз келажагимизни ўз қўлимиз билан қурмоқдамиз" мавзусидаги "Туркистон" газетаси мухбирларининг саволларига жавоблари (1999 йил 3 феврал) биз учун дастуриламал бўлади. Уларга бир назар со-лайлик:

"Туркистон" газетаси мухбирининг саволи:

"Яхши биламизки, мустақил тараққиёт йўли оқ поёндоз тўшалган равон йўл эмас. Бу йўлда ўзига хос паст-баландликлар, тўсиқ ва қийинчиликлар, мураккабликлар бўлиши табиий. Сизнингча, Ўзбекистоннинг етти йиллик иштиқлол тарихидан келиб чиқадиган асосий сабоқ ва хулосалар нималардан иборат?"

Президентимиз И.А.Каримовнинг жавоблари:

"Биринчи сабоқ шундан иборатки, янги тизимга ўтиш кўпчилик ўйлагандан ҳам кўра мураккаб жараён экан.

— Ватан, миллат тақдири ҳал бўладиган қалтис вазиятда тўғри йўлни танлай олиш учун аввало, тарихни яхши билиш, ҳаётнинг аччиқ-чучугини билиш керак.

— Адолат биз қураётган жамиятнинг мезони бўлмоғи даркор.

— Энди, эски жамиятни инкор қилиш ёки маъқуллаш кайфиятидан воз кечиб, бунёдкорлик кайфиятига ўтиш пайти келди.

— Миллат, давлат, жамият тақдири ҳал бўлаётган паллада ўзлигимизни англаш, маънавий илғизларимизни унутмаслик катта аҳамиятга эга.

— Биз инсонлар гунёқарашини бошқариш фикридан йироқмиз, балки биз инсонларнинг тафаккурини бойитиш, уни янги маъно ва мазмун билан тўлдириш тарафдоримиз.

Тарих инсон кўзини очар экан. Уни ўрганиш кўп хато-ларнинг олдини олади. Мақсад фақат илмий маданий меросни, тарихни ўрганиш эмас, балки бетакрор хазинамизнинг илмий-амалий тамойилларини янги даврга хизмат қилувчи қирраларини, хикматларини очиш, уларни ҳаётга тадбиқ қилишдан иборат. Чунки инсоният тарихида даврлар, жараёнлар чархпалак каби айланиб, қайтарилиб туради. Фақат бу хатолар янги тарихий босқичда, янгича

шаклда рўй беради. Бизнинг тарихимизда ҳам ўсиш, юкса-лиш ва таназзул томонлари бўлган. Халқимиз бошидан кўп воқеаларни ўтказган. Зафарни ҳам, мағлубиятни ҳам, па-рокандаликни ҳам кўрган. Буюк Амир Темур ҳукмронлик қилган давр ва ундан кейин кечган жараёнлар ёрқин мисол бўла олади.

Буюк ажодимиз юксак тараққий топган давлат барпо экани ва бу мамлакатда "Куч-адолатдадир" деган бош шиор давлат сиёсатининг, жамиятнинг асоси бўлганини яхши биламиз. Бу гоё одамларга куч берган, уларга инсоф-диёнатга, эзгуликка ишонч уйғотган. Чунки жамиятда адолат барқарор бўлса, миллат, халқ ҳеч қачон йўлдан адашмайди, эртами – кечми фаровон турмушга эришади.

Менинг раҳбарлик лавозимимда меҳнат қилган тажрибамдан чиқадиган энг муҳим ҳаётий хулосам шуки, адолат биз қураётган жамиятнинг мезони бўлмоғи даркор.

Нафақат мамлакатимиз миқёсига, ўйлайманки, ҳар қандай жамоа, маҳалла, боринги оила мисолига ҳам ома-димиз, файз-баракамизнинг гарови шарти бўлмиш тинчлик ва тотувлигимизни сақламоқчи бўлсак, бунинг ягона замини – адолат ва инсофни энг устувор мақсадимиз ва сиёсати-мизга айлантирмоғимиз керак. Фақат шу асосдагина, фуқаролар розилиги, миллатлараро тотувлик юртимизда қарор топган осойишталикни асраш мумкин", – деб жавоб берди юртбошимиз.

Президентимизнинг бу уринли сабоқлари тарбиячи педа-гоглар учун йўлланмадир.

Адолат ўзи нима? У қандай тушунча? Нима учун Президен-тимиз адолат биз қураётган жамиятимизнинг мезони бўлиши керак дедилар? Бу тушунчани педагогика соҳасида қандай талқин этиш мумкин?

Адолат – ҳаётий масалаларни ахлоқий ва ҳуқуқий нормала-рига риоя этган ҳолда ҳал этишдир.

Адолат тушунчаси билан боғлиқ жиҳатлар жуда кенг қамровли бўлиб, адолатли инсон, адолатли жамият каби ту-шунчалар шундай жиҳатлар жумласига киради. Адолатпарвар-лик тушунчаси эса адолат тамойилига амал қилган ҳолда иш олиб бориш, йўл тутиш, фаолият юритиш демакдир. Бу ту-шунчанинг моҳиятини оилада фарзанд тарбияси жараёнида

учрайдиган куйидаги ҳаётий масалаларнинг ечими асносида қарайлик.

Масалан. Ака дарс қилаётганида укаси оёқ тагида "гинг-гинг" лаб машинасини уйнайверди. Акаси бир-икки бор ука-сига бошқа уйга чиқиб уйнашини илтимос қилди. Аммо укаси кулоқ сормади. Жаҳли чиққан ака укасининг машинасини олиб, эшикдан улоқтирди. Бундан хафа бўлган ука: "Акам урди", — деб онасига йиғлаб борди. Она кичик ўғлининг гапига кириб: "Кап — катта йигит, кичик болани урдингми?" — деб койиди ва бир шапалоқ урди. Бу ҳолатни кўрган кичик ўгли хурсанд. Она ҳам кичик ўғлининг юзидаги табассумдан боши осмонга етган ҳолда уйдан чиқиб кетди.

Масала она томонидан адолатли ҳал қилиндими?

Адолат таърифига мурожаат қилиб, бу ҳаётий масалани таҳлил қиладиган бўлсак, аканинг ҳам ахлоқий, ҳам ҳуқуқий нормалари паймол қилинганлигини кураимиз. Масала она томонидан адолатли ҳал қилинмади. Ака-ука ўртасида меҳрсизлик муносабатларининг пайдо бўлишига биринчи замин яратилди.

Уканинг эса бундан буён ёлгон гапиришига йўл очиб берилди. Бундай ҳолатлар бир неча бор такрорланса, ака: "Ота — онам мендан кўра кўпроқ укамни яхши кўрар экан", — деган хулосага келади. Адолатсизлик замирида ака ичимдагини топ дейдиган, оиладагиларга ва ака-укаларга бемехр бўлиб тарбиялана бошлайди. Агар она: "Қани юр — чи, ўғлим", — деб ака ва укани юзлаштириб, ҳақиқатни, яъни аканинг урмаганлигини аниқлаганида, уканинг туҳмат қилаётганини билиб, уз вақтида чора кўрганида эди, ака-укалар орасида меҳр, ишонч, бир-бирини ҳурмат қилиш, алдамаслик, қилган айбини тан олиб иш куриш каби кўникмаларни янада шакллантирган булар эди.

Ота — она ва фарзандлар орасидаги алоқатнинг ахлоқий ва ҳуқуқий бузулишлари салбий сифатларнинг пайдо бўлишига олиб келади. Оилаларимизда болаларнинг ёшлигидан бошлаб яхши сифатларни шакллантириб боришга жиддий эътибор бермоғимиз лозим, ҳаётий масалаларни ҳал қилишда ота — онанинг билими, маънавияти, ўзини тутиши, юриш — туриши катта аҳамиятга эгадир.

Фарзандлар, талабалар, қолаверса, одамлар орасида адолат — парварлик хислатларини камол топтиришда ўрнак кўрсатиш, тушунтириш ва уқтириш, рағбатлантириш, ороҳлантириш, танбеҳ бериш, уялтириш (изза қилиш), суҳбат, мунозара ва баҳс каби усуллардан фойдаланиш мумкин.

Савол ва топшириқлар

1. Қандай жараёнга тарбия жараени деб айтилади?
2. Тарбия усуллари неча гуруҳга бўлинади, санаб беринг?
3. Адолат тушунчаси таърифининг моҳиятини изоҳланг ва мисоллар келтиринг.
4. Қандай инсонларга тарбияланган инсонлар дейилади?

АДАБИЁТЛАР:

1. И.А.Каримов. Буюк келажак сари. —Т.:Ўзбекистон. 1998.
2. И.А.Каримов. "Туркистон" газетаси мухбирининг савол — ларига жавоблари. 1999, 3 феврал.
3. Абу Райҳон Беруний. Руҳият ва таълим — тарбия ҳақида. —Т.: Ўзбекистон. 1992.
4. Мунавваров А.К. Педагогика. —Т.: Ҳитувчи. 1996.

2.2. Ахлоқ, одоб, ҳулқ тарбияси ва мутахассислик ахлоқи

Жамият тараққиёти тарихи шуни кўрсатадики, фақат маънавият — таърифат кенг қулоч ёйган, илм — урфон тараққий этган мамлакатдагина адолатли жамият қуриш ва унда бир — бирига меҳр — оқибатли, камолотли инсонлар шаклланиши мумкин. Бундай жамиятда халқнинг эртанги кунга ишончи ва бунёдкорлик, яратувчилик ишига, эзгуликка интилиши кучли бўлади. Бундай жамият фуқароларида соғлом фикр, ақл — идрок ҳар доим устувор бўлади. Қайта қуриш, ошкоралик ва миллий мафкура сиёсати маҳсулидан баҳраманд бўлган Республикамиз халқи чуқур билим ва юксак тафаккурга асосланган ана шундай адолатли, ҳуқуқий жамият қуриш йўлидан дадил олға бормоқда. Президентимиз ўзининг "Ўзбекистон — келажаги буюк давлат" асарида бундай дейди: *"Биз шунчаки демократик давлат эмас, балки адолатпарвар демократик давлат қуришга интилаяпмиз. Адолатга интилиш халқимиз маънавий — руҳий дунёсига хос энг муҳим хусусиятдир. Адолатпарварлик гоёси бутун иқтисодий ва ижтимоий муносабатлар тизи —*

мига сингиб кетиши, ижтимоий кўмаклашув механизмида ўз аксини топиши керак".

Президентимиз ўзининг узокни кўра оладиган доно сиёсати туфайли Республикаимизни турғунликдан, маънавий ва иқтисодий қарамликдан озод қилиб, янги мустақил жамият кўра олди. Бу жамиятнинг асосини нима ташкил қилади? Унинг кучи қаерда?

Ўз мустақил йўлини танлаган Республикаимизда Президент — тимиз томонидан олиб борилаётган «Ўзбек модели» асосидаги ислохотларни амалга оширишда қуйидаги беш тамойил ётади:

1. **Иқтисодиётнинг сиёсатдан устуворлиги.**

2. **Қонуннинг устуворлиги.**

3. **Давлат бош ислоҳоти.**

4. **Кучли ижтимоий сиёсат.**

5. **Ислохотларнинг босқичма—босқич амалга оширилиши.**

Ҳукуматимиз томонидан олиб борилаётган кучли ижтимоий сиёсат қариялар, ногиронларга курсатилаётган ғамхўрликда, ёшларнинг билим олишлари учун доимий равишда кўрилаётган чора — тадбирларда ўз аксини топмоқда.

Юртбошимиз таъкидлаганларидек: *"Халқ очликка, йўқчиликка, қимматчиликка чидashi мумкин, ammo адолатсизликка чидай олмайди"*.

Қомусимизда, *"ҳар бир фуқаро динидан, ирқидан, миллатидан, келиб чиқишидан, амалидан қатъий назар қонун олдида баробардур"*, дейилади.

Республикаимизда амалга киритилган ва ишлаб чиқилаётган қонунларда қуйидаги кафолатлар таъминланган:

— аҳоли турли табақаларининг ўзаро уйғун бўлиши таъминланган;

— барчанинг тенглигини, фаровонлигини ҳимоя қилиш билан бирга бу фаровонликни юзага келтиришдаги хизмати ва ҳуқуқига қараб ҳар бир инсон ўз улушини олишга имкон яратилган.

Юртбошимиз ҳақиқат, адолат каби инсоният абадул—абад интилган сифатларни ўз тимсолларида курсатиб бераётган чина—кам раҳбар сифатида тобора халқнинг қалбига сингиб бормоқда. У истаган адолат дунёси истиқлолдан сўнг юртимиз узра бош кўтарди. Мустақиллик бизга маърифий, маданий, адолатли ва инсонпарвар жамият қуриш имкониятини берди. Энди бу жамиятга ҳар бир инсон ўз ўрни, мавқеига яраша виждонан ҳисса қўшмоғи лозим. Биз педагоглар, ота—оналар, тарбиячилар ҳам

талаба ёшларда адолатпарварлик, ватанпарварлик, теран ақл — идроклилик каби маънавий сифатларни тарбиялашда ўз меҳна — тимизни аямаслигимиз, бутун куч — қувватимизни ишга солишни — миз керак.

Бунинг учун энг аввало инсон фазилатларининг ўзаро муноса — батларини ва ўрнини аниқлаб олмоғимиз лозим. Инсоннинг маънавияти унинг одоби, хулқи, маданиятидан ташкил топади. Маънавият эса ақлий, ахлоқий, ҳуқуқий, иқтисодий ва сиёсий билимлар замирида шаклланади. Мазкур билимлар ўз навбатида инсон ижобий сифатларинини камол топиб, бойиб боришига олиб келади. Фазилатлар инсоннинг ижобий сифатлари мажмуидан иборат.

Сифат алоҳида бир шахснинг муайян бир хислатини ифо — даловчи ахлоқий категориядир.

Фазилат — алоҳида шахс, эл, элат, халқ, улуста тааллуқли бўлган ижобий ахлоқий сифатлар мажмуи.

Ўқиб — уққан, чуқур маънавиятли, адолатли ва адолатсизликнинг фарқига тушунган инсон қайси йўлдан бораётганлигини тушуниб етади. Юртига нисбатан меҳр, гурур пайдо бўлади. Натижада у Ватанининг равнақиға муносиб фарзанд сифатида ўз ҳиссасини қўшади. Аждодларимиз яшаб ўтган, мени ўз бағриға олиб улғайтираётган Ватан учун мен нима қила олдим, мени гўдакли — гимдан едириб — ичирган ота — онам, она замин, қонлари томиримда жўш ураётган аждодларимиз шаъниға муносиб ишлар қилаяпманми? — деган саволларни ўз виждони олдиға кундаланг қўяди.

Биз педагоглар ва ота — оналарнинг бурчи фарзандларимизни ва талабаларимизни Ватанға муҳаббатли, имонли, эътиқодли, адолатпарвар қилиб тарбиялаб, вояға етказишдан иборатдир. Бундай фазилатларни ўзида касб этган ёшларимиз, қандай ва — зиятда бўлмасин, ҳамма вақт ўзиға тўғри йўл танлай олади.

Ўзларининг чуқур билимлари ва адолатли хатти — ҳаракатларини кўникмаға айлантирган бундай нуфузли талаба ёшларимиз мустақил жамиятимизнинг тамал тошини қўйгувчи фидойи инсонлар бўлиб етишишлари муқаррардир.

Инсон — табиатнинг энг буюк неъматини. Унга ақл — идрок, онг, фаросат каби буюк фазилатлар ато этилганки, инсон бу фази — латларға сайқал бериб, ривожлантириб, оламни, инсониятни ка — молотта етаклаб боради. Таниқли шоиримиз Э.Воҳидов айтганла — ридек:

Мулки борлиқ ичра бир маҳал,
Мўъжазгина олам яралган,
Бермоқ учун дунёга сайқал,
Олам аро одам яралган.

Одамнинг инсон сифатида шакллана бориши жараёнида унинг камолоти даражаси одоб, хулқ, ахлоқ, маданият, маъна — вият элементларининг унда қанчалик мужассамлашганлиги билан белгиланади. Шу ўринда бу категорияларнинг моҳияти устида тўхталиб ўтиш жоиздир.

Одоб — ҳар бир инсоннинг ўзга бир инсон билан ёки жамоа билан бўлган мулоқотида ҳамда юриш — туришида ўзини тута билишидир.

Хулқ — одобнинг инсон қалбидаги ички туйиқ куникмага айланган кўриниши.

Ахлоқ — жамиятда қабул қилинган, жамоатчилик фикри билан маъқулланган хулқ — одоб нормалари мажмуи.

Маданият — "жамиятнинг ва унда яшовчи фуқароларнинг фаолияти жараёнида тулланган барча ижобий ютуқлар мажмуаси".

Маънавият — инсон онгидаги моддий ва маънавий кўник — маларини акс эттирувчи барча ижобий, руҳий, интеллектуал фазилатлар мажмуаси.

Инсоннинг мушоҳада қилиши ақлни пешлайди. Ақл онгни сайқаллайди. Онг эса моддий ва маънавий манбага айланади. Шу тарзда инсон секин — аста такомиллашиб, комиликка эришиб бо — ради.

Юқоридаги фикрлардан кўриниб турибдики, инсон маъна — виятли бўлиши учун жуда кўп илм олиши ва инсонийлик фазилатларини, сифатларини ўзида кўникмага айлантириш лозим. Бунинг учун у ўз устида тинмай изланиши ва ҳаётни кузатиб, ундан сабоқ чиқариб бориши лозим.

Ҳаётни кузатар эканмиз, ҳар бир инсоннинг жисмоний, интеллектуал ва маънавий жиҳатдан ягона бўлишини, унга ҳар томонлама айнан бўлган иккинчи бир инсоннинг йўқлигини ва тарихда ҳам бўлмаганлигини кўрамиз, табиатнинг ҳассослигига, бетакрорлигига тасаннолар ўқиймиз. Инсонлар бир — бирларига айнан бўлмасалар — да, улар бир — бирларини тушуниб, ўзаро ҳамкорликда ҳамжиҳатлик билан бунёдкорлик, яратувчилик билан шуғулланмоқдалар, эзгулик уруғини сочмоқдалар, бу уруғларнинг ҳосилидан баҳраманд бўлиб яшамоқдалар. Бундай инсонлар ҳам ақлий, ҳам ахлоқий билимларни пухта эгаллаган, ҳар нарсага қодир, юзидан нур балқийдиган, тилидан бол то —

мадиган, хушхулк, хушфеъл инсонлардир. Улар жамиятнинг, халқнинг севимли фарзандларидир. Шу боис уларга ҳавас қилса, тақлид қилса, улардан намуна олса арзийди

Абдулла Авлоний ўзининг "Туркий гулистон ёхуд ахлоқ" асарида ана шундай инсонлар ҳақида бундай дейди: "Яхши фазилатларни ўзига касб қилиб олган инсонлар яхши инсонлар дейилур". Авлоний яхши инсонлар деганда одамларга яхшилик қила оладиган, камтар, сахий, меҳнаткаш, меҳр — шафқатли, билимдон, ўзгалар учун қайғурадиган, мард инсонларни кўзда тутса, "Ёмон инсонлар деб, ёмонлик фазилатлари яхши фази — латларидан устун турадиган инсонларга айтилади", дейди. Муаллиф ёмон инсонлар деганда хасис, бахил, бировларнинг ютуғини кўра олмайдиган ҳасадгўй, фақат ўзим дейдиган худ — бин кишиларни назарда тутди. Авлоний кишиларни ўзида яхши фазилатларни тушлашга, эл назарига тушишга, яхшиликка интилувчан, ўзини тарбиялаб борувчи инсонлар бўлишга ун — дайди.

Мозийга бир назар ташлайлик. Эркаklarимиздан уларга хос мардлик, жасурлик, гурур каби хислатлар мерос бўлиб кела — ётган бўлса, момоларимиздан ор — номус, ифбатлилик, назо — катлилик, шарм — ҳаё, ширинзабонлик каби хислатлар асрлар — дан — асрларга мерос бўлиб ўтиб келмоқда. Демакки, бу хусу — сиятлар элимиз, юртимиз, миллатимизнинг қондош ва жондош ажралмас бир маънавий қиёфасидир. Эндиликда замондош йи — гит — қизларимиз юриш — туришлари, хатти — ҳаракатлари, кий — инишлари билан ўзларини қанчалик ута тараққийлашган шаҳар фуқаролари каби кўрсатмасинлар, барибир улар қалбан шу маънавий мероснинг эгасидирлар.

Абдулла Қодирийнинг "Ўтган кунлар" ва "Меҳробдан чаён" асарларидаги Отабек ва Анваржонлар бутунги қизларимиз бахти — нинг идеали бўлса, Кумуш ва Раънолардаги шарқ аёлларига хос ифбат ва латофат, бокиралик, ҳаёлилик, вафодорлик, севган ки — шисини эъзозлаш каби хислатлар эгаси бўлган қизларимиз, йи — гитларимизнинг орзуси ва ниятидир. "Меҳробдан чаён" романи — даги Анвар ва Раъноларнинг шеърий ёзишмаларига эътибор бе — райлик.

Анвар:

Агар Фарҳоднинг Ширини, бўлса Мажнунларнинг Лайло — си,

Насиб бўлмиш менга гулшан аро гулларнинг Раъноси.

Мазмуни: Фарҳодга Ширин насиб қилган бўлса, Мажнунга Лайло насиб қилган бўлса, барча гузал қизларни бир гулшанга йиғсак, шу қизларнинг сараси, яъни раъноси менга насиб қилади, — деб уз қалб тугёнларини, бахтидан ниҳоятда мам — нунлигини зиёдиларга хос ута нозик эъзозлаш орқали етказди.

Раъно:

**Муҳаббат жомидан нўш айлаган ақли зако бўлмиш,
Фунувий тибда мажнундир кишининг куйса сафроси**

Мазмуни: Муҳаббат сеҳрининг самимий туйғулари тўлдирилган табоқдан баҳра олган инсоннинг ақли теран, тафаккури кучли бўлади. Бундай маънавий озуқадан баҳраманд бўлган киши ҳеч қачон телба (мажнун) бўлмайди. Табоқат илмидан маълумки, кишининг сафроси куйсагина у телба бўлиши мумкин.

Бу асарда шарқона муҳаббатнинг нафис, эъзозли, ҳақиқий меъёрига етказилган идеал намунаси баён этилади. Ёзувчи замондош йигит — қизларимизни ана шундай беғубор, самимий, эъзозли севишга ундайди.

Адиб Абдулла Қодирийнинг асарларида комил инсонларгагина хос бўлган бундай нозик ҳис — туйғулар, фазилатлар акс эттирилган ўринлар бисёрдир. Улардан ёш йигит — қизларимизни тарбиялашда ўринли фойдаланиш мақсадга мувофиқдир.

Меросий манбаларимизнинг яна бири Абу Райҳон Берунийнинг “Ҳиндистон” асаридир. Аллома бу асарида қизларга шундай мурожаат қилади: қизим, сен ўрганган уйингдан кетиб, нотаниш бир хонадонга келин бўлиб тушмоқдасан. Эринг осмон бўлса, сен ер бўл, Осмон ўзининг шифоли ёмғири билан ерни кўкартирганидек эринг ҳам уз меҳри билан сени асраб — авайлайди. Эрингнинг кўзига пала — партиш кўринма, ўзингга оро бер, сув ва сурма ҳамиша ҳамроҳинг бўлсин. Эринг кучи етмаган нарсаларни олиб бер деб хархаша қилаверишни ман қиламан...

Абу Райҳон Беруний бу фикрларини худди бугун қизларимиз ва аёлларимизнинг қулоқларига шивирлаётгандек, назаримизда. Берунийнинг ижодига разм солсак, ул зоти шарифнинг ниҳоятда кўп мутолаа қилганини, изланганини, ўзига нисбатан ниҳоятда талабчан бўлганлигининг гувоҳи бўламиз. Беруний фақат ҳайитлардагина дам олганлар. Улар ҳайитнинг биринчи куни хасталарни, кўнгил яқинларини, ёши улугларни зиёрат қилганлар. Иккинчи куни марҳумлар хонадонига таш — риф буюриб, уларни ёд айлаганлар. Учинчи куни эса кейинги

хайитга етгулик озуқа ва кийим — бош, керакли уй — рўзгор буюмлари, асбобларини харид қилиш учун вақт ажратганлар.

Беруний 76 ёшида хасталаниб ётиб қолади. Анчадан бери тўшакка миҳланиб қолган Берунийнинг ҳолидан шогирдлари кириб — чиқиб, дам — бадам хабар олиб турадилар. Шундай кунларнинг бирида Берунийдан ҳол сўраш учун қози Валвалу — жий ташриф буюради. Беруний қозининг мерос тақсимотига янги шарҳлар киритганини эшитган, лекин қози билан бу ҳақда бамайлихотир суҳбатлаша олмаган эди, ўша шарҳни қозидан айтиб беришини илтимос қилади. Қози: "Маъкул, аммо сал куч йиғиб олганингиздан сўнг бафуржа гаплашармиз", — дейди. Беруний: "Эй қози, мен шу мерос тақсимоти ҳақидаги шарҳин — гизни билмай бу дунёдан кўз юмиб кетганимдан кўра билиб, хотиржам кетганим афзал эмасми?" — дейди. Ноилож қолган қози мерос тақсимоти шарҳини баён қилади. Беруний бор ву — жуди билан кузи юмилган ҳолда тинглар, айрим жойларини маъқулар, айрим жойларига ўз фикрини ва таклифларини билдирар эди. Сўзини тутатган Валвалужий Берунийнинг оғир нафас олишига қараб, бугун шу суҳбат шарт эмасмиди, ул зотни толиқтириб қуйдим, деб ҳижолат бўлади ва кетишга рухсат сўрайди. У ҳали маҳалла бошидаги уйига етиб ҳам кел — маган эдики, Берунийнинг ҳовлисида йиғи овози эшитилади. Валвалужий орқасига қайтади. Давр илмига ташна, фан фи — дойиси Берунийдан шу тарзда жудо бўлган эди. Ул табаррук зот ўзидан бир қанча ноёб асарлар қолдирдики, мана неча асрлар — дан буён унинг авлодлари бу бебаҳо манбалардан ўзлари учун бой маънавий озуқа олиб келмоқдалар. Уларнинг адолатли, оқил фикрлари ҳанузгача маънавий дунёмизни машъал каби ёритиб келмоқда.

Алломанинг қуйидаги мисраларига диққат қилинг:

**Ҳеч бир гап қолмади мавҳум бўлмаган,
Жуда оз сир қолди маълум бўлмаган.
Билимим ҳақида чуқур ўйласам,
Билдимки, ҳеч нарса маълум бўлмаган.**

Ул зот улкан кашфиётлар, чуқур билим эгаси бўлишларига қарамасдан ўзининг ҳеч нарса билмаслигини, бундан ҳам кў — проқ билиш мумкинлигини айтиб, ўзига нисбатан норозилик билдирмоқда. Бундан ҳам ортиқ камтарлик ва бундан ҳам ортиқ ўзига талабчанлик бўлмаса керак. Берунийнинг бу фикрлари

толиби илм аҳди учун катта ҳаётӣ сабоқ, вақтнинг ҳар бир дақиқаси қайта такрорланмас эканлигини тушуниш, уни беҳуда сарфламаслик, қадрига етишнинг амалий намунасидир.

Инсон қадри умрида қанча йил яшагани билан эмас, балки бу фурсатдан қандай фойдаланганлиги, эл ва жамият манфаати йўлида нима ишлар қилганлиги билан улчанади. Бир аср умр кўриб, ном — нишонсиз ўтганлар ҳам бор, оз умр кўриб, абадий ном қолдирганлар ҳам бор. Инсонлар эл назарида уй — жой, молу мулклари билан яшамайдилар, балки халқ учун қилган шарафли ишлари билан барҳаёт яшайди. Тарихга назар солсак, неча — неча асрлар давомида шоҳлар, бойлар, дарвешлар, хуллас қанча — қанча инсонлар бу ҳаётдан ўтишган. Аммо халқи учун, унинг маънавий камолоти йўлида риязат чеккан Форобий, ал — Бухорий, Беруний, Ибн Сино, Умар Хайём, Нажмиддин Кубро, Баҳовуддин Нақшбанд, Лutfий, Алишер Навоий, Биноий, Ко — шифий каби алломаларимиз инсоният камолотининг йўлчи юлдузлари бўлганликлари учун мана неча асрлар ўтибдики, биз билан ёнма — ён яшаётгандек ишимизга, ўйларимизга, орзула — римизга ҳамкор, ҳамнафас, руҳи — поклари хотирамизда аба — дийдир.

Яхши фазилатлар қалбида макон қурган ва уларни ҳаёти да — вомида янада сайқаллаб, такомиллаштириб борган инсон камо — лотга эришиб бораверади. Ақлий, ахлоқий, ҳуқуқий ва касбий билимлари сарчашмасини тўлатиб, камолотга интила борган инсон жамиятда қуёш каби нур сочиб туради. Қуёш ўз нури билан ҳам иситиб, ҳам шифо берганидек, комил инсон ҳам юр — тига, Ватанига фақат яхшилик келтиради, унга маънавий озуқа ва эзгулик беради. Инсоннинг тарбияланганлигини қандай ба — ҳолаш мумкин? Унинг мезони нимадан иборат?

Инсон комиллигининг мезони унинг ўқиб — ўққанлиги, ақлий ва ахлоқий билимлари савияси ва уларни ҳаётда қўллай билиш кўникмасини ҳосил қилганлиги билан белгиланади.

Ониги билимлар уммонига айланган, ўқиб — ўққан толиби илм аҳларимизнинг тафаккури бой, тил — забони ширин, камтар бу — либ, тўплаган билим заҳираларидан ўзгаларни ҳам баҳраманда эта билмоқлари зарур. Шундай инсонлар борки, ақлий билими чуқур, аммо ахлоқий билими саёз. Аксинча ахлоқий билими етарли, ле — кин ақлий билими қониқарли эмас. Агар инсон ақлий ва ахлоқий билимларини пухта эгаллаб, уни чуқур тафаккур қилса ва тил дастурхонига солиб, уни харидорларига чиройли қилиб, меҳрли

узата олса — айна мударо. Жамиятимизнинг равнақи шундан,
ёшларимиз камолоти шундандир.

Республика Олий Мажлисининг 12-сессиясида Президентимиз томонидан "Куч — билим ва тафаккурда" деган теран бир фикр илгари сурилди. Тафаккур — инсоннинг бутун ҳаётини ва ижодий фаолиятини идора қилувчи онгий камолот ўлчовидир. Унга фақат билим олиш, ҳаётни кузатиш, уни ўқиш ва ўқиш, яхши ва ёмонни таҳлил қилиш, улардан хулоса чиқариш орқали эришилади. Тафаккур ақл тарозиси бўлган тил орқали намоён бўлади. Сизнинг сўзлаган сўзингиз, айтган фикрингиз тафаккурингизнинг, ақл — гидрокингизнинг, онгингизнинг ойинасидир.

Тил ҳақида, фаҳм — фаросат, тафаккур ҳақида алломаларимиз ўз меросий манбаларида шундай ёздилар:

**Инсон нотиқлиги, саодат тилдан,
Назокат тилдандир, нафосат тилдан,
Ҳаёт сабоқлари курсатур шуни,
Дўзах тилдан эрур ва жаннат тилдан.**

**Икки нарса ажратади инсонларни ҳайвондин,
Инсонлиги билинади ҳунар ила забондин,
Шундай экан, кишиларнинг энг улуғи ҳунарманд,
Ёки сўзга чечан киши, фикри равон, тили қанд.
(Ибн Сино. Фаросат илми ҳақида.)**

**Одобли инсон барча одамларнинг яхшисидир,
Ва барча халқлар учун ёқимлидир.
У мансабдор кишилардан гўзалроқ ва,
Бадавлат одамлардан ҳурматлироқдир.**

**(А.Навоий. Маҳбуб ул-қулуб.)
Гўзаллик юзда эмас, эй биродар,
Сўзи ширин киши ҳар кимга ёқар.
Сўзинг оз бўлсин — у, маъноли бўлсин,
Эшитганлар қулоғи дурга тўлсин.**

**Сўзинг бўлса кумуш, жим турмак олтин,
Миси чиқдай сўзинг кўп бўлса бир кун.
Кўпайган сўзнинг бўлмай тўғриси оз,
Шакарнинг кўпидан ози бўлар соз.**

(А.Авлоний. Туркий гулистон ёхуд ахлоқ.)

Ҳақиқатда ҳам одобли, илмли, маданиятли инсон билан суҳбатлашганимизда уларнинг овози оҳангидаги киборсизлик, салимийлик, инсон дилини ёритувчи еқимли сеҳр узига мафтун қилиб қўяди. Уларнинг суҳбатидан маънавий куч — қувват ола — миз, чарчокларимиз чиқади, калбимиз яйрайди. Демак инсон бундай даражага етишиш учун кундалик ҳаёт машаққатларини сабр — тоқат билан енгиб, кўп ўқиши, ҳаётни кузатиб ундан сабоқ ола билиши зарур. Меҳнат қилиш, машаққат, риёзат чекиш, ҳаётни ўқиб, ундан оқилона сабоқ чиқара олиш эвазига инсоннинг онги, тафаккури сайқалланиб боради.

Сўз мулкининг султони Мир Алишер Навоий ўзининг "Маҳбуб ул — қулуб" асарида бундай ёзади: «Уруғни қара. Олдин унинг ҳамма ёғи лойга, чангга беланди. Сўнг у ерга қадалгандан кейин қаттиқ ерни ёриб, қийинчиликларга сабр — тоқат билан чидаб, юзага — ерга чиқади. У забардаст дарахт бўлади, мева тугади, қанча — қанча одамларнинг ҳожатини чиқаради. Ҳар қандай ишнинг, ҳар қандай ютуқнинг қийинчилиги бўлади. Унга сабр — тоқат қилган инсон кейин роҳат — фароғатда яшайди».

Ибн Сино ўзининг "Ҳиндистон" асарида: "Камтарлик — бу худбин ишлар билан шугулланишдан тўхтатувчи куч", — дейди. Ҳа, халқимиз: "Камтарга камол — манманга завол", деб машаққатли ҳаёт сабоқларининг хулосасини бизга мерос қилиб қолдирган.

Ҳақиқатдан, ҳаётни кузатсангиз, кўп ўқиган, ҳаётни кўп кузатган, теран маънавиятли инсонлар фаҳм — фаросатли, ҳар бир нарсага жиддий қарайдиган, мулоҳазали, оқил инсонлар бўладилар. Бундай инсонлар теран, сокин дарёга ўхшайди: улар шовқин — суронсиз оқади. Аммо билими саёз, ҳаёт сабоқларидан етарли хулоса чиқара олмаган, ўқиб — ўқмаган, ҳамманинг ақли менинг чўнтагимда деб ўйлайдиган, салга ўзининг йўқ ақлини пешлайверадиган кимсалар эса шаддираб оқаётган жилғага ўхшайди — суви кам — у, ваҳимаси бир жаҳон. Бундай одамларда манманлик касали доимо хуруж қилиб туради.

Манманлик — бу ўз камчилигини ва ўзгаларни тан олмаслик, ўзгалар фикри билан ҳисоблашмаслик, такаббурлик, худбинликдир. Манманлик иллоти у макон қурган кишиларни соғлом фикр юритишдан, ўзини такомиллаштириб боришдан маҳрум этади. Натижада бундай одамларда жаҳолат иллоти, яъни билимсизлик пайдо бўлади.

Камтарлик ва манманлик бир — бирига қарама — қарши икки йўлдир: уларнинг бири сизни кишиларга яқинлаштиради, ик — кинчиси эса йироқлаштиради

Бир инсоннинг иккинчи бир инсонга интилиши, уни дил қумсаб, соғиниши замирида муомала маданияти ётади. Жамиятнинг ри — вожланганлиги, унинг маданиятлик даражаси, равнақи кўп жи — ҳатдан унда яшайдиган кишиларнинг муомала маданияти билан белгиланади. Ақли теран, фикри уммон, ҳақиқий маънавиятли инсон муомала жараёнида ўз фикрини тафаккур дошқозонида қайнатиб, сўнг тил дастурхонига узатадилар. Инсоннинг тил — забонидан унинг қанчалик фаҳм — фаросатга эга эканлигини билиб оласиз.

Халкимиз "Сўз — ақл тарсзиси" деган мақоли билан минг карра ҳақиқатни айтган. Инсон мартабаси унинг сўзидан били — нади, лекин сўзининг мартабаси киши билан белгиланмайди. Нодир манбалардан бири "Қобуснома"да Кайковус ўғли Гилон — шўҳга бундай дейди: "Киши суҳандон, суҳангўй (нотик) бўлиши керак... Суҳангўй шул киши бўлғайки, ул ҳар сўзни деса, халққа маъқул бўлғай... Бундай кишилар оқиллар қаторига киргай".

Бу манбада бўлар — бўлмасга ваъз қилавермаслик, сўзни улут билиш, у осмондан келмаслиги ва уни хор қилмаслик ҳақида насиҳатлар берилади. Хоразм элининг кураги ерга тегмаган полвони, қули гул пўстиндўз, маърифатпарвар, хассос шоир Паҳлавон Маҳмуд ўзининг қуйидаги шеърида ақл — идрок, фаҳм — фаросат ҳар қандай қалбда ҳам макон куравермаслигини, унинг жуда ноёб хислат эканлигини, ўқиб — уққан қалблардагина қарор топишини чиройли ифода қилади.

**Уч юз Кўҳи Қофни келида туймоқ,
Дил қондан бермоқ фалакка бўёқ,
Ёинки бир аср зиндонда ётмоқ,
Нодон суҳбатидин кўра яхшироқ.**

Мазмуни: Қоф тоғининг камида уч юзтасини янчишга тай — ёрман ёки кўкрагимга ханжар уриб, дил қони билан фалакни бўяшдек мушкул ишни бажаришим мумкин ёхуд бир аср зин — донга ташлашларига розиман. Аммо нодоннинг бир дақиқа суҳбатига дош беришим мушкул. Сўз сўзлаганда унинг маъноси ва манғитига эътибор бермай сўзлайдиган инсонларни тинглаб, дилни яралагандан кўра, оғир меҳнат қилган осонроқ, тана чарчоғи дам олинса чиқиб кетади. Бироқ маза — матрасиз,

фаҳм — фаросатсиз суҳбатни тинглаб орттирилган қалб чарчоғи, дил яраси чиқиб кетиши, тузалиши қийиндир.

Ҳа. билдирмоқчи бўлган фикрнинг обдон пухталаниши, сайқалланиши, лўндаланиши ва кейингина тилга чиқарилиши инсонни юксакликка кутаради, унга латофат бағишлайди. Шу — нинг учун ҳам инсон қалбдан чиққан самимий, гузал сўзларга ва ширин муомалага ўзида эҳтиёж сезади.

Инсон энг аввало ҳар томонлама билимдон бўлмоғи лозим. Билимдон бўлмоқлик, бу ўз касбини пухта эгаллаш, эл — юрт, Ватан манфаатлари йўлида сидқидилдан меҳнат қилиш, унга са — доқатли бўлиш, уни эъзозлаш, иқтисодий, сиёсий, ҳуқуқий би — лимларни доимий равишда етарли даражада эгаллаб бориш, маърифатли бўлиш, маънавий камолот сари интилиш, халқнинг, инсонларнинг ғам — ташвишлари, қувончларида ҳамдард, ҳамкор, елкадош бўлиш, умумий қилиб айтганда жамият ҳаётининг барча жабҳаларида фаол иштирок этиш, унинг истиқболи учун қайғуриш, доимо эзгу ишлар, орзу — умидлар, ниятлар билан йўлдош бўлиб юриш демақдир.

Мутахассислик (ўқитувчилик) фазилати

Энг аввало ўқитувчининг узини тафаккур савияси кучли бўлиши керак. У ўзида қуйидаги фазилатларни куникмага ай — лантирган талабалар идеалидаги намунали устоз бўлмоғи зарур.

У фазилатлар:

1. Ўқитувчи кучли тафаккур, теран онг, серқиррали интел — лектуал салоҳият ва ўз мутахассислигини севиши талаб қилинади.

2. У ёшларга эътиқоди, имони ва оиласига бўлган эътиқоди билан ўрнатилган бўлиши лозим.

3. Касбига бўлган муҳаббати, истеъдоди ва туйғуларини бошқара олиши, болажон бўлиши сезилиб туриши керак. Чунки у ташвиқотчи ва тарғиботчидир.

4. Педагогнинг ташқи кўриниши, кийиниш этикаси, сўзлашув маданияти, педагогларга хос одоб ва маданиятга оғишмай амал қилиши лозим.

5. Аудиторияни бир текисда назорат қилиши, ҳаммага ба — робар меҳр билан мурожаат қилиши ва педагогик маҳорати кучли бўлиши керак.

6. Нотиқ бўлиши, сўзлашув жараёнида киноя ва виқордан холи бўлиши талаб қилинади.

7. Обру орттира олиш қобилияти, илмий — маърифий ишлар ва педагогик маҳорати устида тўхтовсиз изланиши билан шо — гирдларига урناق бўлмоғи зарур.

Савол ва топшириқлар

1. Маънавиятли инсон ўзида қандай фазилатлар тизимини кўникмага айлантириши лозим?

2. Ёш йигит — қизларимиз қалбидан руҳий макон топган, миллий урф — одатларимиз сарасига кирган қандай фазилат — ларни эъзозлайсиз?

3. Қандай фазилатларни ўзининг кўникмасига айлантирган инсонлар манман инсонлар дейилади?

4. Тил ҳақида, фаросат илми ҳақида меросий манбалардан келтирилган алломаларимизнинг фикрларини таҳлил қилинг.

5. Инсон тафаккури шаклланишининг мустақил фикрлаш босқичларини доскага чизиб беринг.

6. Ўқитувчи қандай фазилатларга эга бўлиши керак?

АДАБИЁТЛАР:

1. И.А.Каримов. Баркамол авлод — Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. —Т., 1998.

2. Баркамол авлод орзуси. Туплам. —Т.: Шарқ, 1999.

3. И.А.Каримов. "Туркистон" газетаси муҳбирининг савол — ларига жавоблари. 1998, 3 феврал.

4. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. —Т., 1992.

5. Юсупов Э. Маънавият асослари. —Т., 1998.

6. А.Авлоний. Туркий гулистон ёхуд ахлоқ. —Т.: Ўқитувчи 1992. — 160 б.

7. А.Навоий. "Маҳбуб ул — қулуб". —Т., 1983. — 112 б.

8. Иброҳимов А. (муаллифдош) Ватан туйғуси. —Т., 1997.

9. Мусурмонова О. Ўқувчиларнинг маънавий маданиятини шакллантириш. —Т.: Фан, 1993. — 105 б.

10. Ғозиев Э. Тафаккур психологияси. —Т.: Ўқитувчи, 1990. — 184 б.

11. Кайковус. "Қобуснома". —Т.: Ўқитувчи, 1994. — 173 б.

12. Қажумов А. Абу Райҳон Беруний. Абу Али ибн Сино. — Т., 1987. — 240 б.

13. Паҳлавон Маҳмуд. Рубоийлар. — Т., 1979. — 88 б.

2.3. Виждон ва уни тарбиялаш

Ҳуқуқий демократик давлат, эркин фуқаролик жамиятининг энг олий мақсади инсон ҳуқуқларини таъминлаш, унинг имко — ниятларини, қобилият, қадриятларни рўёбга чиқариш учун ша — роит яратиб инсонни тула узини ақлий амалий, маънавий на — моён қилиши асосида бахтиёрлигини таъминлашдан иборатдир. Инсоннинг тулақонли фикрий ва фаолий эркинлиги эса унинг виждон эркинлигини таъминлашдан бошланади.

Шунинг учун Ўзбекистон Республикамизда мустақилликнинг биринчи кунлариданоқ Президентимиз И.А.Каримов Виждон эркинлигини қонун асосида кафолатлаб қўйдилар.

Бу аслида инсоннинг энг олий ҳуқуқи бўлган виждон эр — кинлигини қонун асосида таъминланишга жуда катта асос яратди. Бу ўз навбатида жуда бой илмий — маънавий мероси — мизни дунёвий илмлар, умумбашарий қадриятлар билан уйғунлаштириб И.А.Каримов ғоялари асосида ўзимизнинг мил — лий истиқлол ғоямизни ишлаб чиқишга ёрдам берди.

"Инсоннинг ҳақ — ҳуқуқлари ва эркинликлари, жумладан, виждон эркинлиги ҳам қонун йули билан кафолатланади. Бун — дай жамият мафқураси "Дунёвийлик — дахрийлик эмас" деган тушунча асосида ривожланади, яъни диннинг жамият ҳаётида тутган ўрни ва аҳамиятини асло инкор этмайди" — дейилган. "Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар" (Ўз — бекистон нашриёти, 2000 йил 17 — бет)да бу ўз навбатида фикрлар ва қарашлар рангбаранглигига кенг йул очиб виждон эркинлигини амалга таъминлайди. Аслида бу жаҳон педагоги — каси оддида ҳали тула ўз ечимини топмаган илм, фан, маъна — вият, дин ва таълим — тарбия муносабатларидан иборат муам — монинг жуда яхши замонавий ечимидир. Чунки илғор фикр, дунёқарашлар динга қадриятлар мажмуаси деб қарашни, унинг хилма — хиллиги ҳар бир халқнинг этник хусусиятлари, тили, урф — одатларидан келиб чиқиши, мазмунан эса бир хиллигини тан олиб уни илм — фанга қарама — қарши қўймасдан, балки унинг жуда кучли маънавий — руҳий ривожлантирувчи кучидан фойдаланиш йўлларини қидиришни тақозо этади.

Дунёвий ва руҳий — ҳиссий билимлар ривожини оламни ва инсонни ўзини билиш, англашни янги — янги қирраларини очмоқда. Инсон фақат моддий — биологик вужуддан эмас, унинг яна шу моддий — биологик танаси бошқариб, ривожлантириб турувчи биоэнергетик танаси бор эканлиги дунёвий фанлар ҳам тўла исботлаб бўлишди. Худди шу биоэнергетик тана инсоннинг руҳий — ҳиссий сифатларидан таркиб топган бўлиб, уларнинг таркибий қисмини виждон ташкил этади. Руҳий — ҳиссий сифатлар мажмуаси инсоннинг маънавиятини ташкил қилганлиги учун демак, виждон — энг асосий, энг олий маънавий — инсоний сифат экан. Шунинг учун инсон тарбиясида виждонни тарбиялаш маънавий — инсоний тарбиянинг асосини ташкил этади. Виждон тушунчаси, инсоннинг виждоний сифати унинг онги, қалби, ақли ва иродасига боғлиқдир. Чунки инсоннинг ички руҳий кечинмаларида яхшилик ва ёмонлик доимо ички курашда бўлади. Агар инсон бирор маънавий вазиятда ўз қалбига қулоқ солиб, иродасини ишга солиб, ғаразгўйлик, мансабпарастлик, молпарастлик ва ҳоказо каби ғайри инсоний иллатлардан устун чиқиб оқилона иш кўрса, унинг виждоний сифати юқорилигини кўрсатади. Бундай вазиятлар инсон ҳаётида жуда кўп бўлади.

Бу ҳақда Президентимиз "Фидокор" газетасининг муҳбири билан бўлган "Донишманд халқимизнинг мустаҳкам иродасига ишонаман" номли мулоқотларида: *"Аслида менинг назаримда, одамнинг қалбига иккита куч — бунёдкорлик ва вайронкорлик ҳамшиша курашади"*. Инсон қалбига ғайри инсоний иллатларнинг устун бўлиши аслида маънавий касалликдир. Худди ана шу касалликни даволашни ҳам Президентимиз кўрсатиб ўтдилар. И.А.Каримов шу мавзуда ўз сўзларини давом эттириб: *"Маълумки, ҳар қандай касалликнинг олдини олиш учун аввало киши организмда унга қарши иммунитет ҳосил қилинади. Биз ҳам фарзандларимиз юрагида она Ватанга, бой тарихимизга, ота-боболаримизнинг муқаддас динига соғлом муносабатни қарор топтиришимиз, таъбир жоиз бўлса, уларнинг мафкуравий иммунитетини кучайтиришимиз зарур"*.

Арасту ҳаким виждонни талқин қилиб шундай деган: *"Руҳимизнинг маънавий қуввати билан виждонимиз, фикримизга қувват берувчи бир воситаю идрокиятдир"*.

Инсонни фақат тиббий — биологик эмас, балки уни руҳий — ҳиссий сиймо сифатида яхши ўрганган ватандошимиз Ибн Си —

но: "Виждон руҳ ва фикримизни туйгун қилмоққа биринчи воситадир", — деган эди.

Абдулла Авлоний: "Виждон деб руҳимизга, фикримизга таъсир қиладургон ҳиссиёт, яъни сезув—туймоқдан иборат маънавий қувватни айтилуру. Биз ҳар вақт афъол ва ҳаракатимизни яхши ва ёмонлигини, фойда ва зарарлигини он—жақ виждонимиз ила илганмиз. Виждон инсоннинг ақл ва фикрини ҳақиқий мезонидурки, бу тарозу ила ўз камчилигини ўлчаб билмак ила баробар бошқаларнинг ҳам афъол ва ҳаракатини сезур. Агар ишлаган иши шарият, ақл ва ҳикматга мувофиқ бўлса, муҳаббат қилур. Қабоҳат, ёмон ишларни қилса, нафрат қилур. Биз жаноби ҳақнинг амр ва наҳйини фикр ва руҳиятимизнинг маънавий қуввати ўлан виждонимиз ила айира билурмиз.

Аммо виждонсиз кишиларнинг ишларида, ният ва амалларида, дўст ва ошноликларида яширин бир ғаразлари ўлдигиндан ҳар вақт ҳасрат ва надомат чекуб, виждон азобиға гирифтор булурлар", — деб виждон тушунчасини кенг таҳлил қилган.

Дарвоқе ҳаётнинг асл моҳияти, маъносини топишда виждоннинг роли юксақдир, бунинг учун энг аввало, инсон ўз—ўзига тўғри талаб қўя билиши лозим. Турмушнинг ҳар бир жабҳасида виждон адолат мезони бўлмоғи лозим. Президентимиз И.А.Каримов "Ўзбекистон XXI аср бусағасида" китобида бу жиҳатиға алоҳида урғу бериб ўтади. "Ҳар бир киши ўз мамлакатининг фуқароси эканлигини ҳис қилиши, унинг ўзига бериб қўйилган ҳуқуқ ва эркинликларға онгли муносабатда бўлиши ва қадрлаши, машаққатли меҳнати билан қулға киритилган демократик қадриятларни асраб—авайлаши ва ҳимоя қилиши ғоят муҳим".

Виждон тарбияси жуда ёшлиқдан бошланмоғи лозим. Унинг оддий инсоний муносабатларда намоён бўлиши, инсонпарварликда, иқтисодда виждоний муносабатларнинг устиворлиғиға эришиши лозим.

Абдулла Авлоний виждонни инсоннинг ойинаси деб билади. "Ал ҳосил виждон ҳар кимнинг афъол ва ҳаракатини кўрсата—дургон мусаффо бир ойинадурки, бу кўзгуга чин назар қилган киши ўз айби ва камчилигини тузатмак ҳаракатида бўлуб, бошқаларнинг айби ва қусурини ахтармоғға вақти бўлмас. Арасту ҳаким: «Руҳимизнинг маънавий қуввати ўлан виждонимиз, фикримизга қувват бергувчи бир воситайи идрокия дейилур. Яъни, ҳиссиётимизнинг руҳимизга таъсир эттирувчи бир робитаи ил—ктириқийсидур", демиш.

Ибн Сино ҳаким қуйидаги мисраларида виждонни комиллик мезони деб атаган.

**Соф виждон каби ҳеч комили мезон ўлмас.
Киши ўз айбини билмак каби урфон ўлмас.**

Албатта ёшлар тарбиясида виждон тарбиясининг роли юксак бўлмоғи лозим. Бунда кишининг ўз виждони олдда ҳисоб бер — моғини, завқланиш, ҳузурланиш, ҳаловат, обрў, қадр — қимматининг виждон тарозуси ила қаралмоғини уқдирмоқ керак.

Таълим — тарбия жараёнидаги виждоний муносабатлар ёш — ларни тарбиялашда муҳим жиҳат саналади. Баҳолаш жараё — нидаги ноҳақликлар ҳар қандай ёшни ўйлантиради, виждон қийноғига олиб келади.

Бугунги рейтинг тизимидаги баҳолаш тизими бундай ноҳуш кўринишларнинг олдини олмоқда.

Виждон — иймон, қалб поклиги, онгли илму — амалий фаол — ликдан иборатдир. Шунинг учун диний илмларни асослашга иймонлиликнинг биринчи қисми илму — амалий фаоллик бўлса, иккинчи қисми шарият амалларини бажаришдир. Худди ана шу нарса инсоннинг асл моҳиятидан иборат бўлиб, инсоннинг ҳақиқий ҳаёт маъносини ташкил қилмоғи керак. Ҳаёт маъноси, унинг мақсади билан аралаштирилмаслиги керак. Мақсад фойда олиш, пул топиш, агарда маънавий жавобгарсиз ҳаёт маъносига айланиб кетса, кишида маънавий инқироз бошланади.

Ҳар бир киши ўз — ўзига, касбига, давлатига, халқига, инсо — ниятга, оламга виждоний муносабатда бўлиши керак. Инсоният тарихида жуда йирик маънавий — маданий манбага айланган Авесто, Манас, Алломиш, Махабҳорат, Махбуб ул — қулуб каби асарлар жуда узоқ йиллар давомида виждонийлик, инсонпарвар — лик, инсонийликда оламга сабоқ бериб келмоқда. Бу ўринда ило — ҳий асар Қуръони карим маънавий ҳаётини қомус ҳисобланади.

Инсониятга, оламга ўзларининг таълимотлари, ибратли ҳаётлари билан инсоният фарзандлари Абдуҳолиқ Гиждувоний, Баҳовуддин Нақшбандий, Ал — Бухорий, Аҳмад Фарғоний, Нажмиддин Кубро, Ибн Сино, Улуғбек, А.Эйнштейн, А.Сахаровлар ибрат бўлиб кел — моқдалар.

Маънавий масъуллик инсонларни моддий — маънавий бу — нёдкорлик, маҳсулдорлик, яратувчиликка даъват қилади. Худди шу маънавий — инсоний сифат инсон моҳиятининг бош оми — лидир.

Оллоҳ таоло инсонни билим, ахлоқ ва фаолият бобида масъул қилиб яратган. Бу ҳақда Қуръони карим Ал—Исро су—расининг 36—оятда шундай дейилган: "Эй инсон, ўзинг аниқ билмаган нарсага эргашма! Чунки қулоқ, кўз, дил — буларнинг барчаси тўғрисида (ҳар бир инсон) масъул бўлур".

Масъуллик эса мустақиллик, эркинлик, фаолиқ ва маънавий жавобгарлиқдир. Бу илоҳий ҳақиқат дунёвий — замонавий инсоншунослик фанлари педагогика, психология, генетика, физиология, биология, микробиология ва бошқа фанлар нуқтаи назаридан ҳам исботланди.

Инсоннинг бу масъуллиги ва маънавий жавобгарлиги, мод—дий оламни моддий — маънавий таомиллиги, гузаллиги ҳамда моддий — маънавий таъминотида амалга оширилади.

Чунки илоҳий манбаларда тасдиқланишича, инсон Оллоҳ Таолонинг ердаги ҳалифаси, уринбосаридир. Бу инсонларга берилган буюк инъом, ишонч ва ваколатдир. Бу инсоннинг эркин, озод, нодир, бетакрор улуғ сиймо қилиб яратилганлиги — нинг илоҳий тасдиғидир. Бу улуғ вазифани бажариш учун ҳар бир инсонга ақл, онг, уқув, қобилият ва бошқа маънавий — инсоний сифатлар ато қилинган.

Демак, инсонларнинг асл бош маънавий — инсоний моҳияти уларни оламни ҳар томонлама такомиллаштирувчи моддий — маънавий бунёдкорликларидадир.

Савол ва топшириқлар

1. Виждон эркинлигини нимадан иборат?
2. "Дунёвийлик — даҳрийлик эмас" тезисини маъносини тушунтириб беринг.
3. Юқоридаги тезиснинг ечими дунё педагогикасидаги қандай йирик муаммони ҳал қилиб берди?
4. Виждон энг олий маънавий — инсоний сифат эканлигини асосланг.
5. Виждонга берилган турлича таърифларни айтиб беринг.
6. Виждон ва адолат ҳуқуқий тарбиянинг асоси эканлигини исботланг.
7. Виждонга тўғри муносабат қандай ҳуқуқий масалаларни ҳал қилади?
8. Масъуллик ва маънавий жавобгарликни таҳлил қилиб беринг.

9. Шахсий ва хусусий мулкда қандай муносабатлар виждон тарозусига қўйилади?

10. Инсоннинг асл моҳияти нимадан иборат?

АДАБИЁТЛАР:

1. И.А.Каримов. Ўзбекистон XXI аср бусағасида. — Т.: Ўзбекистон. 1997.

2. Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар. — Т.: Ўзбекистон. 2000.

3. А. Авлоний. "Туркий гулистон ёхуд ахлоқ". — Т., 1991.

4. Мунавваров А.К. Педагогика. — Т.: Ўқитувчи 1996.

2.4. Фикр тарбияси ва ақлий тарбия. Касбий фикрлаш

Фикрлаш тарбияси табиатнинг инсонга олий сиймоси ҳазрати инсонга инъом қилишган улугъ неъмат бўлиши билан бир қаторда у инсон, табиат, жамият ривожининг ҳаракатлантирувчи кучи эканлиги тобора намоён бўлмоқда. Шунинг учун фикр инсон фаолияти ва маънавиятини негизини ташкил қилади. Чунки ҳар қандай эзгу иш ҳам ёки эзгу мақсадни қўзламаган иш ҳам фикрдан бошланади.

Фикрнинг маънавий сифати сўзда, фаолиятда намоён бўлади. Узида янги маъно ёки ташаббус касб этган фикр ғояга айланади. Шунинг учун маънавий тарбия иши негизда фикр тарбияси фикрни туғри маънавий — мафкуравий йўналтириш масаласи ётади. Фикр, ғоя, тафаккур, мафкура тушунчаларининг қанчалик узвий эканлиги "Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунчалар ва тамойиллар" да тўла ечиб берилган.

"Инсоният тарихи ғоялар тарихидир. Ғоя — инсон тафаккури маҳсули, миллий ғоя эса миллат тафаккурининг маҳсулидир. Миллий ғоя — инсон ва жамият ҳаётига маъно — мазмун бахш этадиган, уни эзгу мақсад сари етаклайдиган фикрлар мажмуаси — дир".

"Ҳар қандай тушунча, фикр ва қараш ҳам миллий ғоя бўла олмайди. Чунки шахсий фикр — ўзига хос бир қарашдир, ижтимоий фикр эса воқеликка нисбатан ўзгариш ёки ҳаракатни тақозо этадиган фаол муносабатни ифодалайди. Ғоя ана шу муносабатни ҳаракатга, жараёнга, зарурат туғилганда эса, бутун бир давр тарихига айлантиради".

Фикр инсон фаолияти, унинг ўзлигини кучи, қудратини, ўзагини ташкил қилувчи маънавий – инсоний сифатдир.

Инсоннинг эркин ва озодлиги унинг фикрининг мустақиллиги, эркинлигидан бошланади. Аслида фикр эркинлиги инсоннинг асосий маънавий – инсоний ҳуқуқидир. Шунинг учун Ўзбекистон Республикаси мустақиллигининг биринчи кунлариданоқ "Виждон эркинлиги" ҳақидаги қонунни қабул қилиниши будди. Чунки бу қонун инсоннинг асосий маънавий – инсоний ҳуқуқи фикр эркинлигини қонуний кафолатлаган эди. Шунинг учун маънавий – инсоний қадриятларнинг асоси бўлган инсоннинг ўзлигини англаш фикр эркинлигини англашдан бошланади.

Фикр ривожини ижтимоий – иқтисодий гараққиётнинг асосий ҳаракатлантирувчи кучи бўлганлиги учун фикр ривожининг тарихи инсонлар муносабатини, ҳаётини белгиловчи асосий ижтимоий тамойиллар тарихига боғлиқ.

Инсон яратилишининг илк даврларида фикр табиатдаги жараёнларни англаш, улардан яшаш учун фойдаланиш ва ўзини муҳофаза қилиш шаклида бўлган. Шу асосда инсон фикри ривожланиб, инсон меҳнатининг бошқа моддий, маънавий қуринишлари вужудга кела бошлаган. Секин – аста инсонлар орасидаги маҳсулот айирбошлаш муносабатлари ижтимоий – иқтисодий муносабатларни келтириб чиқара бошлаган.

Инсоният тараққиётида фанлар ва ўқув фанларнинг пайдо бўлиши илм – фан йўлидаги катта ютуқ бўлиши билан бирга фикрлаш услубларида ҳаётий, табиий жараёнлардан тушунчалар асосида фикрлаш устунлик қила бошлади.

Энди таълимда назарияни амалиёт билан боғлаш тамойили илгари сурилди.

Дунёқараш ва ижтимоий муносабатларнинг коммунистик мафкурага асосланган тузуми эса инсон фикри эркинлигига зид бўлиб, фикрни бир гегемон оқимга йўналтиришга ҳаракат қилди. Буни ижтимоий – иқтисодий ривожланиш ва инсон камолотига зид эканлигини ҳаётнинг ўзи, 74 йиллик собиқ Шўролар тузуми исботлади.

Ўзбекистонда Президентимиз И.А.Каримов бошчилигида қурилаётган ҳуқуқий демократик давлат, эркин фуқаролик жамияти ҳар бир кишиликнинг ҳуқуқий қадриятларини рўёбга чиқариш орқали фаровон ҳаётга эришишни бош мақсад қилиб қўйган.

Фикрнинг ўзи нима?

Кўп ҳолларда фикр ҳаётий, табиий жараёнларни инсон миясида акс этиши деб қаралади. Бунда фикрни ривожлантириш сифати ҳисобга олинмайди.

Фикрга қисқа қилиб, инсон миясида маъноларнинг ўзаро боғлантирилиши ва ривожлантирилиши деб таъриф берсак анча замонавийлашади

Бунда маънолар фақат тушунчанинг маъноси эмас, балки анча кенг ҳаёт маъноси сифатида қаралади.

Тушунча жараён билан уйғунлашса тўла маъно касб этади.

Фикр босқичлари: англаш, мушоҳада, шуур, тафаккурдан иборат.

Шуур уч нарсадан иборат:

- фикр равшанлашуви,
- мушоҳада,
- англамоқ.

Мушоҳада – ҳаётий, амалий, табиий жараёнлар асосида тушунча, воқеа, ҳодисаларнинг таҳлили.

Тафаккур арабча “муфаккир”, “муфаккиротун” сўзларидан олинган бўлиб, **чуқур маъноли, теран мазмунли, чуқур фикрлаш қобилияти** деган маънони англатади.

Фикр ҳақида фикрнинг қуввати – унинг илмийлиги, чуқурлиги, фикрнинг зийнати – эзгу ният, мақсадга бағишлаганлиги, кенглиги – кенг қамровлиги, софлиги – поклик, аниқ соҳага йўналганлиги сифатлар мавжуд.

Фикрлашнинг хронологик, муаммоли, гипотетик, эвристик, индуктив, дидуктив, амалий – конструктив ва ҳоказо турлари мавжуд. Умуман фикрлаш турларини тизимга солинса ассоциатив сабаб ва оқибат, мантиқий фикрлашларга бўлинади. Бу тушун – чалар психологияда қаралганлиги учун биз уларга кенгроқ тўх – талмадик.

Жалолиддин Румий ҳазратларининг таъкидлашича, фикр жузъийдир, яъни моддий олам асосида олиб борилади.

Тафаккур эса жузънинг ақли қулл (ботиний ақл) билан уйғунлигини англамоқдир.

Инсоннинг барча мавжудотлардан юксак жиҳати – бу унинг фикрлаш қобилиятидир. Зотан, инсонлар бир – бирлари билан ўзига хос ўй – ҳаёллари, мушоҳадалари, фикр юритишлари, мустақил фикрлаш қобилиятлари билан ажралиб туради. Шунинг учун ҳам инсон фикрини тарбия қилиш муҳим саналади. Фикр тарбияси ҳақида буюк педагог А.Авлоний “*Фикр тарбияси энг керакли, кўп замон –*

лардан бери тақдир қилиниб келган, муаллимларнинг диққатларига суялган, виждонларига юкланган муқаддас бир вазифадур" дейди. Фикр инсоннинг шарофатлик, ғайратлик бўлишга сабаб бўладур. Бу тарбия муаллимларнинг ёрдамига сўнг даража муҳтождирки, фикрнинг қуввати, зийнати, кенглиги муаллимнинг тарбиясига боғлиқдур, дарс ила иккиси бир – биридан айрилмайдур – гон, бирининг вужуди бирига жойланган.

Мустақил Ўзбекистон бугунги кунга келиб жаҳонга уз номини танитди. Иқтисодий – сиёсий жиҳатдан юксалди. Айниқса, маҳ – сулот ишлаб чиқариш ошди, ҳамкорликдаги корхоналар кучайди. Ўзбекистон дунёнинг катта бозорига шахдам қадам ташлади. Шу билан бирга Ўзбекистоннинг ривожланган мамлакатлар қаторидан ўрин олишида бутун ва келажак учун зарур бўлган замонавий кадрларга ҳам эҳтиёж сезила борди. Буни Президент – тимиз "Тафаккур" журналининг бош муҳаррири билан бўлган суҳбатида яна бир бор таъкидладилар: "Бизга мерос бўлиб қолган таълим – тарбия тизимининг маълум бир маъқул жиҳатлари билан бир қаторда унинг энг номақбул томони шундан иборатки, ўқув жараёнида ўқувчи ва талабаларни мустақил ва эркин фикрлашга йўл қўймаслик, ҳар қайси ўқув юртини битирувчиларнинг били – миға қараб эмас, балки уларнинг собиқ совет тузумиға ва сохта ғояларига садоқатини ҳисобға олиб баҳолаш ва ҳаётға йўллаш тамойили асосий ўринни эгаллайди. Кўп жойларда сифат ўрниға сон кетидан қувиш устунлик қиларди. Кўпчилик ҳақиқий билим ёки малака орттириш мақсадида эмас, амал – тақал қилиб дипломли бўлиб олиш илинжида техникум ёки институларға кирар эди. "Демократик жамиятда болалар, умуман, ҳар бир инсон эркин фикрлайдиган этиб тарбияланади. Агар болалар эркин фикрлашни урганмаса, берилган таълим самараси паст бўлиши муқаррар. Алоатта, билим керак. Аммо билим уз йўлиға. Мустақил фикрлаш ҳам катта бойлиқдир", – деган эди.

Миллий ғоя ва миллий мафкурамизнинг асосини ташкил қилувчи ижтимоий – иқтисодий соҳаларни эркинлаштириш асида фикр ва фаолият эркинлигини таъминлаш асосида тараққиётнинг бунёдкорлик тамойилларини ишға туширишдан иборат эканлигини И.А.Каримов "Фидокор" газетасининг мухбири билан бўлган мулоқотларида (2000 й, июн) аниқ кўрсатиб: "*Сиёсий ҳаётнинг барча соҳаларини эркинлаштириш, жамиятда демократия, фикр ва виждон эркинлиги тамойилларини, гуманизм ғоялари ва умуминсоний қадриятларни қарор топтириш*", – деган эдилар.

Фикрлашда қалб, онг ва сезгиларнинг уйғунлиги ҳақида Арасту таълимоти, фикрнинг эзгуликка йўналтирилиши ҳақида Ал-Фаробий; инсонпарварликка йўналтирилиши ҳақида — Алишер Навоий; фикрнинг мантиқиилиги ҳақида — Умар Ҳайем; фикрлашда сигнал тизимлари ҳақида — И.П.Павлов; фикрнинг босқичлилигида П.Гальперин; фикрлашда умумтаълим ҳақида — Р.Давидов таълимотлари мавжуд.

Айниқса ижодий фикрлашнинг илк куртакларини туғри суғора билиш келажакда кутилган натижалар беради. Бу жа-раён кичик боғча ёшидан, мактаб, олий уқув юртларида амалга оширилади. Ижодий фикр, эркин фикрнинг туғри йўналтирил-моғи билан боғлиқдир. Бу касбий фикрлаш жараёнига йўл очади.

Бунинг учун инсон ҳар доим ўз мустақил фикрлаш қобилиятини инаклантириб, сайқаллаб бормоғи керак.

И.А.Каримов ўзининг "Баркамол авлод орзуси" китобида, "Баркамол авлод Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори", "Куч билим ва тафаккурда" деган ғояларни илгари суриб, ёшларни шундай бўлишига ундаётганлиги бежиз эмас. Чунки бугунги ёшлар эртанги юрт эгаларидир. Шунингдек, юртбошимиз комил инсон деганда биз аввало онги юксак, мустақил фикрлай ола-диган, хулқ-атвори билан ўзгаларга ибрат бўладиган билимли, маърифатли кишиларни тушунамиз", дейдилар.

Демак, Президентимиз орзу қилган жамиятимизнинг тамал тошини қўйгувчи "Баркамол авлод" вакилининг асосий мезони, ёшларнинг мустақил фикрлай олиш ва ўрганган билим ва таж-рибаларини амалиётда қўллай билишидир.

Хўш, ёшларда мустақил фикрлай олиш ва ўзининг шахсий, туғри хулосасини чиқара олиш фазилатини қандай тарбиялаш мумкин?

Комиллик уч босқичдан иборат:

1. **жисмоний саломатлик**
2. **ахлоқий поклик**
3. **ақлий етуклик.**

Бу босқичларни шакллантиришда мустақил фикрлаш етакчи устувор ўрин эгаллайди. Талаба ёшлар тарбияланишни қалбан хоҳлаб интилсалар, жисмоний ва ахлоқий комиллик даражасига осонлик билан эришса бўлади.

Аммо ақлий камолотга эришиш эса, асаб тизимининг таран-глашуви, ақлий зўриқиш, ҳиссий жиддийлашув, барқарор иро-давий хатти-ҳаракатлар узлуксиз фаолик, фидоийлик, билимга чанқоқлик намуналари эвазига босқичма-босқич, аста-

секинлик билан амалга ошади. Мустақил фикрлаш сарчашмаси фаҳмлаш яъни англашдан, фикр юритишдан бошланади.

Мустақил фикр юритиш жараёнида инсонда фикр, мулоҳаза, ғоя, фараз, мақсад кабилар вужудга келади. Мустақил фикр юритиш тил ва нутқ билан чамбарчас боғлиқ равишда намоён бўлади ҳамда улар узлуксиз тарзда бир – бирини тақозо этади. Худди шу бойсдан инсон ўзининг мустақил фикрлаши, муо – маласи (мулоқоти), нутқи ҳамда онгли хулқ – атвори туфайли борлиқдаги мавжудотлардан тубдан ажралиб туради.

Инсон мустақил фикр юритиш фаолиятида ўзи акс эттирган, сезган, идрок қилган, тасаввур этган, хотирлаб қолган нарса ва ҳодисалар тўғрилиги, аниқлиги, ҳақиқийлиги ёки уларнинг воқеликка мос тушишини аниқлайди. Борлиқни билиш жараё – нида ҳосил қилинган ҳукмлар, тушунчалар, хулосалар, фаразлар (тахминлар) чиқарилган қарорлар чин ёки чин эмаслигини бел – гилаб олади. Инсон мустақил фикрлаш орқали воқеликни умумлаштириб, билвосита ва бевосита акс эттиради, нарса ва ҳодисалар ўртасидаги ички, мураккаб боғланишлар, муноса – батлар, ҳоссалар, хусусият ҳамда механизмларни англаб этади. Бинобарин, инсон муайян қонун, қонуният ва қоидаларга асосланган ҳолда табиий, ижтимоий ҳодиса ва воқеаларнинг вужудга келиши, кечиши, ривожланиши ҳамда оқибатини ол – диндан кўриб туриш имкониятига эгадирлар.

Одатда фикр юритиш воқеликни умумлаштириш даражасига, муаммони ечиш воситаси хусусиятига, объектнинг субъект учун янгилиги, шахснинг фаоллик кўрсаткичига кўра бир неча турларга ажратилиб тадқиқ қилинади. Мустақил фикрлаш ақлий фаолият сифатида олиб қаралганда, инсон томонидан масалалар, топши – риқлар ечиш назарда тутилади. Уларнинг шартлари, моҳияти. Ту – зилиши, шакллари ва шахснинг англаш имкониятлари кузатилади.

Масала, муаммо, топшириқларни ечиш шахснинг эҳтиёжи, қизиқиши, майли, қобилияти, истеъдоди, салоҳияти билан боғлиқ равишда олиб қаралади, уларнинг талабларини қабул қилиш, муайян қарорга келиш, воситалар кидириш мустақил фикр юритишнинг мустаҳкам негизини ташкил қилади.

Мустақил фикр юритиш фаолиятда муаммо ечимини кидиришни бошқаришда, борлиқни инъикос қилишда инсон – нинг ҳис – туйғулари, кечинмалари, фавқулоддаги вазиятлар, объектив ва субъектив шароитлар алоҳида аҳамият касб этади.

Ижтимоий ҳаётда, таълим жараёнида ва ишлаб чиқаришда шахслараро (объектив ва субъектив) муносабатлар, алоқалар,

ҳамкорликдаги ақлий ва жисмоний меҳнат маҳсули, муомала меъёри, мустақил фикрлаш мажмуаси тариқасида юзага келади. Жамоада танқид, узини — ўзи танқид қилиш, узини — ўзи баҳолаш, узини — ўзи назорат қилиш, узини — ўзи текшириш, узини — ўзи бошқариш, узини — ўзи ривожлантириш, узини — ўзи намоён қилиш, узига — ўзи буйруқ бериш, гуруҳий мулоҳаза, мушоҳа — дадан иборат мустақил фикр юритиш сифатлари шаклланади.

Инсонни инсон томонидан идрок қилиниши, яъни нотаниш шахснинг рухий ҳолатини аниқлаш, тахмин қилиш энг зарур аломат ва белгиларни тўплаш ҳам мустақил фикрлаш маҳсули — дир. Мазкур мураккаб босқичли билиш жараёни инсондан иродавий зур беришни, ақлий жиддийликни, онгли муносабат — ни, барқарор вазиятни, қулай шарт — шароитни талаб қилади, муайян ҳулосага келинади.

Мустақил фикр юритиш жараёни, муаммоли вазият вужудга келишидан бошланади. Лекин мазкур вазият туғилиши, ечими бу билан тугалланмайди. Инсонда билишга нисбатан мойиллик, их — тиёрсиз хатги — ҳаракат муаммоли вазиятгача ёрқин бўлмаган, ноаниқликларни излаб топиш каби ҳолатлар юзага келади, сўнг туб маънодаги ечимга муҳтож муаммоли вазият яралади ва ни — ҳоят унинг ечими топилса — да, лекин билишнинг муаммодан кейинги босқичи фикрнинг ўз йўналишида ихтиёрсиз давом эта — веради.

Ўқув фаолиятида фикр юритишнинг, тафаккур қилишнинг ўзаро мустаҳкам боғланган берк занжири вужудга келади

Мустақил фикр юритиш жараёни қуйидаги босқичлардан таркиб топган:

1. Мустақил фикр юритиш фаолиятида энг аввало хал қилиниши зарур бўлган муаммо инсон томонидан яхшилаб англаб (тушуниб) олинishi керак. Агарда инсон олдида ҳеч қандай масала ёки муаммо вужудга келтирилмаган бўлса, у ҳолда у бирон — бир нарса тўғрисида фикр ҳам юритмайди. Мушоҳада ҳам қилмайди. Инсон танбалликка мойилдир. Мабодо шахс ҳал қилиниши шарт бўлган масала юзасидан қанчалик аниқ ва тўлароқ маълумотга эга бўлса, уни оқилона ечиш йўл ва воситаларини шунчалик енгиллик билан топади.

2. Муаммо ёки масалани ҳал қилиш учун энг зарур бўлган барча билимларни, муҳим муносабатлар, урф — одатлар, боғланишларни яхши билиши ва уни тадбиқ қила олиши зарур. Бунинг учун шахсий тажрибада учраган ҳолатдан, усуллардан

ҳолатларни хотирада сақлаш ва уни ўхшаш муаммоларни ечишда қўллаш жараёни амалга оширилади.

3. Масала ёки муаммога тааллуқли фараз илгари сурилади. босқичлар таҳлил қилинади, ечиш тўғрисида мулоҳазалар бил — дирилади. Турли вариантлар ҳақида фикр юритилади, улар узаро қиёсланади ва энг самарали вариантлар ажратилади.

4. Муаммо оддига қўйилган гипотезани муайян мезонлар ёрдами билан текшириш зарурияти туғилади. Уни текшириш учун узаро ўхшаш ҳолатлар маъновий, шаклий, тузилмавий жиҳатдан таққосланади. Бу ўринда ижодий ҳаёл материалла — ридан атрофлича фойдаланилади, яъни ижодий режалар тузиш, умумлашма образлар яратиш, мақсад натижаларини кўз ўнгига келтириш, тахминий муносабатларни идрок қилиш амалга оширилади. Унинг ҳаққоний эканлигига ишонч ҳосил қилиш учун ақлий хатти — ҳаракатлар тизимини тадбиқ қилиб кўрилади ва айрим ўзгартиришлар киритиш мўлжали ойдинлаштирилади. Гипотеза мантикий усуллар ёрдамида фикран анализ ва синтез қилинади, муҳим аломатлари ажратилади, унинг тўғрилиги, ҳаққонийлиги бўйича тезкор ҳукм ва хулосалар чиқарилади.

5. Муаммони назарий жиҳатдан ҳал қилиш учун илгари су — рилган гипотеза тўғрилиги ёки нотўғри эканлиги аниқланса, у фикр юритиш объектдан сиқиб чиқарилади ва янги фаразлар, ўйлар, тахминлар қабул қилинади ёки ўйлаб топилади. Янги амалий гипотеза фикран бир неча марта текширилади ва ундан сўнг амалиётга жорий қилиш учун синашга тавсия қилинади. Таъкидлаб ўтилган мулоҳазаларнинг аксарияти конструктив техник масалаларни ҳал қилишда, кашфиётларни яратишда, ихтирочилик таклифларида, рационализаторликда, технологик қурилмаларни жорий қилишда турли — туман вариантлар, тех — нологик карталар ва бошқа моделлар фикран таҳлил қилинади. Сўнгра улардан энг маъқули, омилкори, энг мақсадга мувофиқи танланади ва унинг устида бош қотирилади.

6. Муаммо ва масалани ҳал қилиш, ечиш, олинган натижа — ларни тўғрилигига ишонч, қаноат ҳосил қилиш учун ечувчи шахс уни текшириш билан мустақил фикр юритиш хатти — ҳаракатларини якунлайди. Ана шу фикрий операциялар, муло — ҳазалаш шаклларида сўнг масала (топшириқ) батамом ҳал қилинади ва бу муаммо тўғрисида ўйлаш нисбий жиҳатдан вақтинча тўхтатилади. Эришилган муваффақият ҳаётга жорий қилинади. Бошқача айтганда бу муаммо ва унинг ечимини то — пиш учун қилинган ҳаракатлар ва ечимлар келгуси муаммоли

вазиятни ҳал қилиш учун керак бўлади. Бу тажрибалар онгнинг моддий ва маънавий манбасига айланади ва у онг хотирасида сақлаб қўйилади ва навбатдаги ҳаётий муаммоларни ечишда чуқур ўйлаш, мушоҳада қилиш, тафаккур савиясига мос, ҳаётий тажрибага таяниб ечим излаш ва уни орттирган ҳаётий тажриба билан қиёслаш, ундан кейингина ягона охириги хулосага келиш ва уни ҳаётда қўллаш каби берк айланма тизим (система, механизм) ҳосил бўлади. Бу тизим чексиз давом этаверади.

Ҳар бир шахс ўз ақл-идроки, тафаккурнинг теранлиги, интеллектуал шакланганлигига хос ва мос ҳолда муаммоларни ечади ва ҳаётга жорий этади. Инсон ҳаётга жорий этган муаммолар ечимининг савиясига қараб, кишилар орасида ўз ўрни ва мавқеини эгаллаб боради. Шу йўсинда шахснинг мустақил фикрлаш қобилияти сайқалланиб бораверади.

Мустақиллик, эркинлик, бунёдкорлик эса ижодий, амалий, назарий ташаббусда намоён бўлади. Ташаббус иқтисодий – ижтимоий ривожланишнинг, инсонларнинг янги талабига мос келадиган моддий, маънавий маҳсулотлар яратишга қаратилган тақлиф, ғоя, фикр ёки амалий жараёндр.

Бирор соҳада ташаббус кўрсатиш учун ҳар киши ўзи фаолият кўрсатаётган соҳани мукамал билиши, бу соҳани маҳсулий жараёнида нималар тараққиётга, ривожланишга, маҳсулот сифати, тури, нархига тўсиқ бўлаётганини аниқ билиши бу камчиликларни тугатишга қаратилган аниқ технологик ғоя, амалий тақлифларга эга бўлиши лозим.

Ташаббускорлик сифати инсонларнинг ички фаолият омиллари: биринчидан, ҳар бир кишининг ўз қизиқиши, ўқув қобилиятига мос ҳаёт йўлини топиш орқали ўз қадрини рўёбга чиқариш ҳисси бўлса, иккинчидан шахсий манфаатдорлик, шахсий мулкнинг фақат моддий эмас, балки маънавий қадриятларни ишга тушириш орқали ўзини ва давлат, жамият ва оламни такомиллаштиришга ҳисса қўшишидан иборат. Ҳақиқатан иккинчи чакириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси биринчи сессияси мустақил давлатимиз ривожланиши тарафида мамлакатимизда бозор иқтисодиётга асосланган ҳуқуқий, демократик давлат, эркин фуқаролик жамият курилишида бозор иқтисодиётининг янги, ҳали ишга туширилмаган механизмларини ишлаб чиқиш ва ишга туширишда иқтисодий – ижтимоий тараққиётнинг янги ҳаракатлантирувчи кучларини ишга солишда ХХI асрга кириб борувчи янги ғоялар, технологиялар сессияси бўлиб қолади. Гап шундаки, бу сессияда Президентимиз томонидан ташаббускорлик биринчи бор мамлакат иқтисодий – ижтимоий тараққиётининг ҳаракатлантирувчи кучи, фуқаролар фаровон ҳаётини

таъминловчи маънавий қадрият сифатида илгари сурилди. Бу тасдиқ Президентимизнинг сессияда "Озода ва обод ватан, эркин ва фаровон ҳаёт — пировард мақсадимиз" номи жаҳоншумул маърузаларидаги тараққиёт йўналишларининг мазмунан уйғунлигидан келиб чиқади. Чунки агар инсонларни қизиқиши, уқуви, қобилиятини ишга солувчи, унинг ҳаёт маъносини очиб берувчи, инсонийлик моҳиятини ишга туширилмаса моддий ва маънавий таъминот ҳам инсон ҳаёти фаровонлигини тула таъминлай олмайди. Бу маънавий қадриятлар маънавий инсоний фазилатга айланса шундай инсонларнинг ҳаётлари жушқин, бахтиёр бўлади. Меҳнатлари унумдор бўлиб, ҳақиқий фаровон ҳаёт кечирадилар.

Ақл фақат инсонларга инъом қилинган, унинг онги, қалби, фикри, тафаккури, маънавияти маҳсули бўлган улўғ неъмат бўлиши билан бирга замонавий дунёвий, диний фанлар ютуқларига асосан ақл бутун оламнинг гармоник мувозанатини сақлаб ва ривожлантириб турувчи улўғ қудрат, қувват ҳамдир. Ақл маънавий — ахлоқий йўналтирилган фикр маҳсулидир. Ақллилик — донолик, инсонпарварлик, ташаббускорлик, оқиллик, меҳнатсеварлик, ишбилармонлик каби сифатлар мажмуасидан иборатдир.

Азизидин Насафий ҳазратларининг "Зубдатул ҳақоииқ" (Ҳақиқатлар қаймоғи) асарида (—Т.: Маънавият. 1997 й.) *"Ҳикмат ақли фикрига қараганда, Тангри Таоло—Халлоқи оламдан фақат ақли аввал пайдо бўлган, қолганлар ақли аввалдан пайдо бўлган". "Билгилки ақли аввал—воҳид бир махвардир, бирон миқдорий ва сифатий маъноларга ул жавҳарни турли исм ила зикр этурлар. Уни ҳамма нарсани идрок этувчи, деб топганлар, уни ақл деб атадилар. Ушбу жавҳарни тирик ва тирилтирувчи, деб билганлар, уни рух деб номладилар, зеро у тирик ва ҳаёт бағишловчидир"* (125 б.).

Шунинг учун ҳам ақл туфайли Ўзбекистон Республикаси миллий истиқлол ғояси, мафкурасининг негизини ташкил қилади.

Ўзбекистон мустақиллиги туфайли мамлакатимиз ҳаётида катта ўзгаришлар рўй бермоқда. Мустақиллик шарофати билан миллий қадриятларимиз қайта тикланиб, буюк аллоларимиз — Ахмад Яссавий, Нақшбандий, ал—Бухорий, Амир Темур, Улўғбек каби ақл—заковатли, буюк сиймоларнинг ҳаёти ва фаолиятига бўлган қизиқиш ортиб бормоқда. Мустақиллик туфайли ўзбек халқининг ақл—идроқи, миллий урф—одатлари, айниқса маънавиятимизнинг асоси бўлган инсоний фазилатлар қайта тикланмоқда. Янги адолатли жамият қуриш учун таълим — тарбия соҳаси ҳақидаги билимлар чуқурлаштирилмоқда.

Бу ҳақда Президентимиз И.А.Каримов "Фидокор" газетаси мухбирининг саволларига "Донишманд халқимизнинг мустаҳкам продасига ишонаман" мавзусидаги жавобларида: *"Биз барпо этиётган янги жамият юксак маънавий ва ахлоқий қадриятларга таянади ва уларни ривожлантиришга катта эътибор қаратади. Бу жараён миллий истиқлол ғояси ва мафқурасига, ўсиб келаётган ёш авлодни ватанпарварлик руҳида тарбиялашга асосланади"*, — деган эдилар (июн, 2000).

Инсонни улуғлаш, унинг қадрига етиш, айниқса усиб кела — етган ёш авлодни ақл — идрокли, одобли қилиб тарбиялаш, уларни камолотга етказиш соҳасида Республикамизда бир қанча ишларни амалга оширомоқда.

Дунё, инсон, ақл — заковат, маънавият — булар бир — бири билан чамбарчас боғлиқдир. Дунё бунёд булибдики, инсон дунё юзини кўрибдики, ўзини инсон сифатида англабдики, у узини бор — лиқнинг энг мукаммал мавжудоти сифатида ақл — заковати билан таниб келади. Инсон онги, тафаккури ва маънавияти туфайли шундай устуликка эгадир. Инсон дунёга маълум бир мақсад билан келмайди. У ўзлигини идрок этгандан сўнг ҳаётда яшашдан маъно излайди ва бу нарса унинг ҳаёти мазмунини ташкил этади. Ин — сонлар бор, дунёга келадилару кетадилар, улардан ном — нишон қолмайди, ҳаётнинг маъносига, қадрига етмайдилар. Инсонлар бор — мана шу келиши билан кетиши ўртасидаги "умр" деб аталмиш вақтга чакмоқдай чакнаб, ўзларининг ёрқин изини қолдирадилар. Бу из учмасдир. Мана шундай ақл — заковати билан узидан кейин яхши от қолдирувчилар маънавий юксак инсонлардир. Маънавий камил инсонгина шундай юксакликка, авлод — аждодлар калбида замонлар оша, асрлар оша яшашдай шарафга сазовордир.

Демак, инсон ўз ҳаёти ва фаолиятини мазмунли ўтказиш учун аввало ўзини ўраб турган борлиқни билиши, юксак ақл ва тажриба эгаси бўлиши лозим. Чунки инсон ақли ва унинг ҳаё — тида муҳим ўрин тутиши, ақл — идрок туфайлигина инсон до — нолик, теран фикр, ростгўйлик, тўғрилик, узоқни кўра билиш, нафснинг кўйига тушмаслик каби хусусиятларни амалга оши — риши мумкин. Халқимизнинг *"Ақл инсоннинг кўрки"*, *"Ақл сувдан тиниқ, ойнадай равшан"* каби нақллар бежиз айтил — маган. Шунинг учун ҳам ақл инсон учун ғоят олий неъматдир. Ақл билан илм — маърифат эгалланади, касб ҳосил қилинади, дунё сирлари ўрганилади. *"Ақл — юрак ичигаги нур, бу нур билан ҳақ ёки ноҳақ билиб олинади"*, *"Ақл ўз соҳибини дунё маломатларидан қутқаради"*, *"Ақл — жоннинг ҳаёти, жон эса жасаднинг ҳаёти, тан эса жасаднинг ҳаёти!"*,

"Кишининг нафси ақлдан устун бўлса, ундай одамнинг ҳайвондан фарқи йўқ".

Ақл кишининг ўз иродаси, калби ва фикри асосида дуневий, ҳаётий ҳақиқатларни англаш ва уларга ўз фаолиятида маъна — вий — инсоний нуктаи — назардан амал қилишдир.

Ақл инсонларнинг пири комили, муршиди, ягонасидир. Рух ишлови, ақл бошиловчидир. Инсон ақли ила дин ва эътиқодни маҳкам қилади, шариат ҳукмларига бўйсунди. Инсонларнинг дўсти унинг ақлидир. Душмани эса унинг нодонлигидир. **«Оллоҳ энг ғазаб қилган киши аҳмоқдир. Чунки у энг азиз нарсадан маҳрумдир».** Инсон ақли туфайли яхшилик билан ёмонликни ажратади. Олимларнинг фикрича, ақл икки турли бўлади. Инсонни ҳайвондан ажратиб турадиган туғма ақли **Табиий ва касбий** бу табиийдир. Инсон табиатдаги ақлни уткирлаш ва ўстириш фаолияти бу касбийдир. Бу эса ақлни ишлатиш, тажриба ва илм олиш билан ҳосил бўлади. У ақлни ривожлантириш учун ҳам ҳар бир киши ҳаётдан тажриба орттириши ва илм — маърифат ўрганиши зарур, ҳар қимки, ақлга ошно бўлса, у жамики айблардан покланади, ҳақиқатни, англаб, камолотга етади.

Абу Наср Форобий ёзади: **"Ақлли деб шундай кишини айтамизки, унда ўтқир зеҳн, идрок бўлиши билан бирга у фазилатли ҳам бўлсин. Бундай киши ўзининг бутун қобилияти ва идрокини яхши ишларни амалга оширишга, ёмон ишлардан ўзини сақлашга ва тортишга қаратган бўлмоғи лозим. Шундай одамнигина ақлли ва бутун фикр юришувчи деб аташ мумкин".**

Болаларнинг ақлли бўлишида оила, мактаб, кенг жамоатчиликнинг таъсири каттадир. Ақлли болалар қаерда бўлмасинлар доимо эҳтиёткорлик билан билим ва тарбияли эканлигини намойиш этадилар. Уларни кўрган, суҳбатида бўлган кишилар ақлига таҳсин қилиб раҳмат айтадилар. Шу ўринда 1447 йили Тафт шаҳрида 5—6 ёшли Алишернинг машҳур олим, тарихчи Шарафиддин Али Яздий билан бўлган учрашувини мисол сифатида келтириш мақсадга мувофиқдир.

Бола мўйсафиднинг саволарига бурро жавоб берар эди. Унинг ўзини тутиши, одоби мўйсафидга ёқиб тушди.

— Мен чақирганимда ўртоқларинг қочиб кетди. Сен эса ҳузуримга келдинг, сўроқларимга яхши жавоб бердинг. Шунинг учун сенга раҳмат, умринг узоқ бўлсин, бошинг омон бўлсин. Олим, фозил, бўлиб, яхши обрўга эришгайсан, — мўйсафид уни дуо қилди.

Бундан кўриниб турибдики, ақлли болалар ҳамма жойда камолу — таъзим билан салом берадилар. Одоб билан муносабатда бўладилар.

Ҳақиқатдан ҳам, ақлни ишлатган киши ҳаётида фақат эзгу — ликлар қилади ва эзгулик кўради.

Лекин шуни айтиш жоизки, ақл, заковат жиҳатдан етук бўлмаган инсон ҳеч қачон ўз Ватанини, ўз халқини, ўз динини, энг асосийси ўзлигини англай олмайди, ўзлигини англамаган инсон эса манқуртга айланиб қолади. Бу эса эртанги порлоқ келажакимизнинг ҳалокатидир. Бизнинг бу борадаги энг асосий вазифамиз ёшларни маънавий баркамол, элим деб, юртим деб ёниб яшайдиган, юрт истиқболи учун қайғурадиган комил инсонларни тарбиялашимиз, уларни камол топтиришимиз зарур.

Зеро, юртбошимиз И.А.Каримов айтганидек: **«Илм, маърифат биз учун бугун ҳам ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ, йўқолмайди ҳам. Ақл — заковатли, юксак маънавиятли кишиларни тарбиялай олсаккина олдимизга қўйган мақсадларимизга эриша оламиз»**. Юртбошимиз И.А.Каримов айтганларидек, юртимизда фаровонлик ва тараққиёт қарор топади. Шунинг учун ҳам комил инсон тарбиясини давлат сиёсатининг устувор соҳаси деб эълон қилганмиз.

Комил инсон деганда, биз аввало онги юксак, мустақил фикрлай оладиган, хулқ — атвори билан ўзгаларга ибрат бўладиган билимли, маърифатли кишиларни тушунамиз. Онгли, билимли одамни олди — қочди гаплар билан алдаб бўлмайди. У ҳар бир нарсани ақл, мантиқ тарозусига солиб кўради, ўз фикри, ўйи, хулосасини мантиқ асосида кўрган киши етук одам бўлади.

Дарҳақиқат, илм — маърифатлилик куч — қувват манбан, қалбга нур, ўзига зиё бағишлайдиган буюк неъматдир. Шу сабабли ҳам инсон ҳаётда қунт билан илмни ўрганиши туфайли ақл — заковати юксалади, бахтли ҳаёт учун курашади.

Бизга маълумки, инсон ҳаёти учун муҳим бўлган илм ҳик — матларини ўрганишда ота — боболаримизнинг фаолияти ва уларнинг ёшларга курсатган ғамхўрликлари беқиёсдир.

Халқимиз орасидаги қуйидаги ўғитлар инсонларни илм — маърифатга даъват этувчи буюк кучдир.

Инсон учун ақл, эшик очувчи, ахлоқий йўл кўрсатувчидир. Етук ахлоқ ва одоб инсоннинг зийнати, доноларнинг фазила — тидир. Ақлли киши ахлоқи бўлсагина, халқига, мамлакатига, ёру — дўстларига наф келтиради. Алишер Навоий ўзининг ақли, ибратли ахлоқи, одоби билан мамлакатига, халқига ҳеч қачон сўнмайдиган буюк мерос қолдирди. У ўзи ҳаёт бўлган даврларидаяқ, ақли ва ахлоқи билан халқига, мамлакатига кўп фойда келтирди, дўсти Султон Ҳусайн Бойқарога давлатни адолат ме —

зонлари асосида бошқаришга ёрдамлашишга интилди. Навоий — нинг доно маслаҳатлари туфайли у кўп фалокатларни олдини олди, ҳалокатлардан қутулиб қолди.

Ақл — инсоннинг энчилик, бунёдкорлик, инсонпарварлик сифатлари мажмуасидан иборатдир.

Абдулла Авлонийнинг ёзишича, ақл — идрокнинг тантана қилишига ишонмоқ лозим. Чунки: *"Ақл инсонларнинг пири қомили, муршиди яғонасидур, Руҳ ишловчи, ақл бошқарувчидур. Инсон ақли ила дин ва эътиқодини маҳкам қилур, шариат ҳукмларига буйсунур"...*

Расули Акрам набий муҳтарам саллолоҳу алайҳи вассалам шундай деганлар: *"Эй инсонлар! Ақлингизга таъвозе қилингиз, Сиз жаноби ҳақ буюрган ва қайтарган нарсаларни ақлингиз ила билурсиз"*.

Алломалардан бири: *"Агар ақлингни қули нафсингни жиловини ушласа, сени ёмон йўлларга кирмоқдан сақлар, ҳар нарса кўп бўлса, баҳоси арзон булур, ақл эса илм ва тажриба соясида қанча кўпайса, шунча қимматбаҳо булур"*, демиш.

Инсонда нима асосий роль ўйнайди, ақлми ёки одоб деган савол ҳам қўйилиши мумкин. Уларнинг иккаласи ҳам муҳим. Иккаласини ўзида жамул — жам қилган кишини баркамол инсон, деб айта оламиз. Ҳаётда билимми, ақли ҳам жойида азиз, ақл ва одоб кишиларни қалбан бир — бири билан боғлайдиган руҳий замин десак ҳам хато бўлмайди. Донолар айтганидек: *"Кишига одоб бўлса, илм ҳам бўлиши мумкин. Одоб ақлга боғлиқ нарса. Ақл устига одоб қўшилса, нур устига нур бўлади. Улуглик — ақлу одоб билан, бойлик қадри саховат билан, қувват қадри баҳодирлик билан ошади"*.

Ақл ва одобнинг узвий бирликда эканлигини бир мулоҳаза қилиб кўрайлик. Ақл, идрокка нисбатан даставвал кишининг хулқ — атвори кўзга ташланади. Психологларнинг фикрича, биринчи таассурот шунчалик кучлики, у бундан кейинги тасаввурларга замин бўлади. Аммо ҳар доим ҳам шундай бўлавермайди. Олдин кўз маъқуллайди. Меҳр кўзда, деган гап бор ҳалқимизда.

Кишининг ақл — идроки бўлмаса унинг одоби юзаки, сунъий бўлади. Унинг одамлигини билиб турасиз, унинг одамийлиги ва одамлигининг йўқлигидан нафратланасиз. Ҳалқимизнинг ўзи чиройлигу сўхтаси совуқ, ўзи хунугу истараси иссик деган нақллари ҳам шу маънони беради. Зукко одамнинг қалби одатда пок бўлади. Қобилиятсиз, хулқ — атвори беқарор одамларнинг

ёмон йўлларга кириб кетиши ҳеч гап эмас. Одобсиз талабаларни кўз одингизга келтиринг, ўзи талаба, аммо қилаётган хатти – ҳаракатлари ғайри инсоний тарзда кўпчилик ичида ўз ҳурматини йўқотади, уқибди – ю, уқмабди, деган ибора худди шундайларга нисбатан айтилган.

Инсонларнинг билими қанчалик кенг ва чуқур бўлса, у шун – чалик камтар бўлади. Камтарлик – доноликнинг белгисидир. Доно кишилар билганларидан кўра билмаганлари кўп эканини тасаввур эта оладилар. Буюк файласуф Сукротнинг: *"Мен бир нарсани биламан, у ҳам бўлса – ҳеч нарсани билмаслигимдир"*, – деган фикрларида ҳам шу маъно бор. Фақат нодон кишиларгагина ўзлари билган билим ҳақиқатнинг сўнги чегарасидек бўлиб кў – ринади.

Кишиларнинг билими, илми, амалий малакалари ривожисиз жамият тараққиётини тасаввур этиб бўлмайди. Муайян маънавий эҳтиёжларга, ахлоқий фазилатларга эга бўлмаган кишиларда илм, фанни урганишга, ҳалол меҳнат қилиб ҳунар – касбни эгаллашга, малака оширишга эҳтиёжлари ҳам бўлмайди. Шу сабабли жамият тараққиётининг барча босқичларида аввал ёшларни тарбиялаб, кейин уларга таълим берганлар. Ўзбек миллий педагогикасидаги таълим – тарбия ишлари тизимида ҳам ахлоқ ва ақл тарбияси устувор аҳамиятга эга бўлган.

Маърифатпарвар аллома А.Авлоний инсон ақл – заковати ва маънавий камолотининг йўллари устида тўхталиб, шундай деб ёзадики: *"Илм дунёнинг иззати, охиратнинг шарофатидир. Илм инсон учун гоаят муқаддас бир фазилатдур, зероки, илм бизга ўз аҳволимизни, ҳаракатимизни ойна каби кўрсатур, зехнимизни, фикримизни қилич каби ўтқир қилур, илмсиз ме – васиз дарахт кабудур"*.

У илмнинг аҳамиятини назарий томонини кўрсатибгина қолмай, балки амалий фаолият учун ҳаётий зарурат эканлигини ҳам таъкидлаб ўтади: *"Илм бизни жаҳолат қаронгусидан қутқарар, маданият, инсониятни маърифат дунёсига чиқарур, ёмон феъллардан, бузук ишлардан қайтарур. Яхши хулқ одоб соҳиби қилур. Бутун ҳаётимиз, саломатлигимиз, саодатимиз, сароватимиз, майишатимиз, ҳимматимиз, ғайратимиз, дунё ва охиратимиз илмга боғлиқдур"*.

Ақл – заковат, эҳтиёж ҳам объектив заруриятни онгли ту – шуниш билан боғлиқ бўлган маънавийдир, яъни англаган мақсадлар тизимидир. Бинобарин, ҳар бир даврнинг эҳтиёжлари ҳам, ижтимоий, иқтисодий тараққиёти ҳам илмий тафаккури салоҳияти даражаси билан белгиланади. Бирор муаммони ҳал

этиш имкониятларини инсон ўз ақл — заковати, билими, кучи ва иродаси билан аниқлайди.

Савол ва топшириқлар

1. Фикр деб нимага айтилади?
2. Фикрлаш босқичларини айтиб беринг.
3. Муаммоли, эвристик ва гепотетик фикрлашларнинг фарқларини тушунтириб беринг.
4. Ҳар қандай фикр ғоя бўла оладими?
5. Миллий ғоя, фикр, мафкура, тафаккур атамаларининг маъноларини тушунтириб беринг.
6. Ташаббус нима?
7. Ижодий фикрни тушунтириб беринг.
8. Ақлни энг азалий яратилган неъмат эканлигини тушун — тириб беринг.
9. Ақлнинг таркибий сифатлари нималардан иборат?
10. Ақл миллий истиқлол ғояси ва мафкурасининг негизи эканлигини тушунтириб беринг.
11. Инсоннинг буюклиги, қадри нималарда намаён бўлади?
12. Ақл қандай маънавий — инсоний сифатлар мезони.
13. Ақлга таъриф беринг.
14. Ақл тарбияси қандай амалга оширилиши керак.

АДАБИЁТЛАР:

1. Каримов И.А. Буюк келажак сари. — Т.: Ўзбекистон. 1998.
2. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. — Т.: Шарқ. 1998.
3. Каримов И.А. Баркамол авлод Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. — Т., 1997.
4. Абу Райҳон Беруний. Руҳият ва таълим — тарбия ҳақида. — Т., 1992.
5. Насафий Азизиддин. "Зубдатул ҳақойиқ". — Т., "Маънавият". 1997.
6. Маҳкамов У. Ахлоқ — одоб сабоқлари. — Т., 1994.
7. Каримова В. Мустақил фикрлаш нима. — Т., 2000.

2.5. Меҳнат ва касб тарбияси

Юртбошимиз Ислом Каримов "Баркамол авлод" спорт му-
собақалари қатнашчиларига йўлаган табригида шундай дейди:
"Бугунги воқеа ўсмирларимиз ўртасидаги оммавий спорт
мусобақаларида асос бўлаётгани, бу соҳада янги анъана-
ларни бошлаб бераётгани билан ҳам қадрлидир. У сизнинг
нафақат жисмоний чиниқшига, балки ҳалол беллашувлар
иштиёқи, галабалар қувончи билан яшашингизга, халқимизга
хос мардлик, тантилик ва бағрикенглик хислатларини кўр-
сатиб, маънавиятимизнинг юксалишига ҳам хизмат
қилади".¹

Ҳар томонлама етук, баркамол авлодни етиштиришда меҳнат
тарбиясининг роли ва ўрни беқиёс каттадир. Инсоннинг кунда-
лик турмуш тарзи меҳнат ва фаолият билан боғлиқдир. Шу са-
бабли, меҳнат бутун моддий ва маънавий бойликларнинг ижти-
мой тараққиётнинг негизидир. Меҳнат тарбияси шахсни ҳар
томонлама ривожлантиришнинг ажралмас қисмидир. Шунингдек,
боланинг ҳар томонлама шаклланиш воситаси, унинг шахс сифа-
тида улғайиш омили ҳамдир. Мунтазам қилинган меҳнат жараё-
нидагина бола ўз ақлини иродасини, ҳиссиётини, характерини
ривожлантириши, шахс сифатида шаклланиши мумкин. Фар-
зандларимиз мустақил Ўзбекистонимизнинг бўлғуси
қурувчиларидир. Шу сабабли кадрлар тайёрлаш миллий дастури
ва бошқа ҳужжатларда уларни меҳнатга қай даражада тайёр-
лашга алоҳида эътибор берилмоқда. Шундай экан, меҳнат фар-
зандларимиз учун ҳам зарурат, ҳам бурч булиши, бунинг учун
уйда ҳам, ўқув юрларида ҳам меҳнат қилиш учун шароитлар
яратилиши лозим. Агар бола кичиклигидан меҳнат қилишга ўр-
гатилса, ўйиндан меҳнат қилишга ҳеч бир қийинчиликларсиз
ўтади. Бу жараёнда катталарнинг ибрати муҳим роль ўйнайди.

Фарзандларимиз кичик ёшдан бошлаб маиший меҳнат, ақлий
меҳнат, жисмоний меҳнат ва ижтимоий меҳнатда иштирок
этади. Меҳнат тарбиясида ютуқларга эришишда ёшларни меҳ-
натга ҳам руҳан, ҳам амалий жиҳатдан тайёрлаш лозим. Шунинг
учун уларнинг ёши ва имкониятларига мос меҳнат турларини
бажаришга жалб қилмоқ лозим.

Меҳнатга психологик, ахлоқий ва амалий тайёрлаш жараё-
нида ўқувчида меҳнатсеварлик, интизомлилик, шижоаткорлик
каби ахлоқий иродавий хусусиятлар тарбияланиб боради,
ўқувчиларда жамоатчилик билан бирга меҳнат қилиш кўник-
маларини ҳосил қилиш лозим. Чунки инсон бутун ҳаёти даво-

¹ Халқ сўзи газетаси 2001 йил, 1 май сони.

мида кўпчилик билан меҳнат қилади. Бу жараёнда ўқувчида меҳнат қилиш маданиятини ўстирмоқ даркор.

Ёшлар меҳнати дастлаб оилада, кейин эса ўқув юртларида амалга оширилади. Бу жараёнда айниқса академик лицей касб—хўнар коллежларини ўрни ва аҳамияти беқиёс каттадир.

Таълим тўғрисидаги қонуннинг 13 — моддасида таъкидланганideк, *“касб—хўнар коллеж ўқувчиларнинг касб—хўнарга мойиллиги, маҳорати ва малакасини чуқур ривожлантиришни танланган касблар бўйича бир ёки бир неча ихтисос олишини таъминлайдиган уч йиллик ўрта касб—хўнар ўқув юртидир.”*

Ёшлар меҳнатининг мазмуни мамлакат олдидан турган ижтимоий, сиёсий ва иқтисодий вазифалар, вилоят ва туманлардаги кадрларга бўлган эҳтиёж, ўқув юртларининг ички имкониятлари ва талаблари асосида белгиланади.

Аввало, таълим жараёнида меҳнат ҳақида дастлабки билим ва тасавурларга эга бўладилар, ўқиш ҳам меҳнат эканлигини тушуниб оладилар. Ўқув режасига киритилган меҳнат дарсида эса, меҳнат қилиш малакаларини эгалладилар. Бу жараёнда ўз меҳнатларининг натижасини кўриб завқландилар ва янада яхшироқ меҳнат қилишга ҳаракат қилдилар.

Меҳнат қилиш жараёнида, синфдан ва мактабдан ташқари меҳнат, ўз—ўзига хизмат қилиш меҳнати ижтимоий фойдали меҳнат турида фаол иштирок этадилар ва чиникадилар. Педагогика фани меҳнат тарбиясини ташкил қилишда бир неча талаблар қўяди:

Жумладан, меҳнатнинг ижтимоий ахлоқий аҳамиятига алоҳида эътибор бериш, меҳнат ўқувчининг ёши, ҳаёт тажрибаси ва имкониятларига мос бўлиши, уларнинг меҳнат фаолиятлари ижодий ҳаракатда бўлиши, ўз вақтида турли касблар ҳақида маълумотлар бериб борилиши, меҳнат аҳллари билан доимо суҳбат ва учрашувлар ташкил қилиш кабилар.

Ўқоридаги фикрлар қуйидагича илмий—амалий фикр ва мулоҳазаларни келтириб чиқаради.

Меҳнат инсон ҳаётининг зарурий шартидир. У инсон учун фақат материал, ижтимоий зарурият эмас, балки маънавий—руҳий эҳтиёж ҳамдир. Инсон боласининг ёшлигидан меҳнатга эҳтиёжий ҳаваси генетик физиологик асосга эга. Болаларда бир ёшдан бошлаб кенг ижодий фаолият шаклланади. Шу кенг фаолият жараёнида болаларнинг қизиқиши, имконият, қобилият ва лаёқатли қуранишларини топа билиш лозим. Ёшлиқдан фаолиятга ижобий муносабатта ўргатиш лозим. Меҳнат тарбияси фан асосларини ўргатиш жараёнида

ўқувчиларнинг олган билимларининг аниқ мақсадга йўналганлигини, ишлаб чиқариш жараёнининг илмий асосларини, билим ва касбий қизиқишларини кўзда тутлади. Ҳуқувчи бутун ҳуқув даврида меҳнат билан яралган бойликлар билан танишади, булар фақат эркин меҳнат қила олганларидagina юзага келишини тушунади, ҳуқувчи меҳнатини илмий ташкил қилишнинг биринчи дарсини ҳуқув жараёнида олади.

Меҳнат тарбияси оилада гоҳат кўламдор ҳолда амалга оширилади. Оила бошлиқлари ва болаларнинг биргаликдаги меҳнатини ташкил қилиш ниҳоятда катта имкониятларга эга.

Узлуксиз таълим тарбия тизимида ҳуқувчи ёшларни касб танлашга йўллаш, муҳим ижтимоий аҳамиятга эга бўлган масаладир. Бу жараёнда оиланинг ҳам ҳуқув юртлирининг ҳам айниқса, урта махсус, касб-ҳунар таълими ходимларининг масъулияти каттадир.

Касб-ҳунар ҳақидаги билимлар умумий Урта таълим мактабларида дарс жараёнида, дарсдан ташқари ҳуқув машғулоти, тарбиявий тадбирлар орқали бериллади. Ҳуқувчи ўзи ўқитаётган фаннинг қайси касблар учун зарурлигини доимо тушунтириб боради, илғор меҳнат аҳллари билан касблар ҳақида суҳбатлар ташкил этади. Шу билан бирга меҳнат объектларига бориб бевосита ишлаб чиқариш илғорлари фаолияти билан танишадилар. Бу тадбирларнинг ҳам таълимий, ҳам тарбиявий аҳамияти беқиёс каттадир. Чунки миллий истиқлол мафқурасини халқимиз қалби ва онига синдиришда, айниқса фарзандларимизни баркамол авлод қилиб етиштиришда меҳнат жамоаларининг роли ва тарбиявий имкониятлари беқиёс каттадир. Айниқса, бу урта махсус, касб-ҳунар таълими ва олий таълим жараёнида жуда зарур.

Меҳнат жамоалари инсон умрининг асосий қисми ўтадиган, унинг тафаккури, ҳаётга муносабати шаклландиган ижтимоий-маънавий муҳитдир. Улар кишида жамоа руҳи, меҳнатсеварлик, омилкорлик, адолат тушунчаси, меҳр-оқибат туйғуларини тарбияладиган ўзига хос маскан бўлиб ҳисобланади.

Касб танлаш жиддий ва масъулиятли ишдир, ўз ҳаёт йўларини жиддий суръатда белгилаб бориш жиддий масала. Бунинг учун мактаблардаги касб-ҳунар-таълими тизимида тўғарақлар муҳим ўрин тутлади, фан тўғарақларида болалар касб-ҳунар буйича савия, билимларини кенгайтиради, касб танлашга тайёрланишади. Мактабда юқори синф ҳуқувчилари учун **“ишлаб чиқариш асослари: касб танлаш”** курси ўқитилади. Касбга йўналтириш умумий ҳуқув тарбия жараёнида амалга оширилиши керак, ҳуқувчиларни касбга йўналтиришда ота-оналар ҳам

манфаатдор. Шунинг учун ҳам ўқувчиларнинг ота — оналари билан алоқа бўлиши лозим. Меҳнат тарбияси иқтисодий тарбия билан чамбарчас боғлиқдир. Бозор муносабатлари шароити ешларда иқтисодий тафаккурни тарбиялаш айниқса муҳим. Зе — ро, бу туғрида гамхўрлик курсатилмоқда, педагогларимиз тадқиқотлар олиб бормоқда. Иқтисодий тарбия ўқувчиларда тежамкорлик, ишбилармонлик, иқтисодий ташаббускорлик, меҳнатсеварлик, иқтисодий ҳисоб — китоб ва айти шу кабиликлар ҳақида фикрлай олиш каби қобилиятни камол топтиришдир.

Фан ва техника тараққиёти мутахассисликка нисбатан юксак талаблар қўймоқда. Бу ҳол ўқувчиларни меҳнатга тайёрлаш, унга ургатиш йўл ва воситаларини такомиллаштиришни тақозо қилмоқда.

Инсон фаолиятининг асосий тури меҳнат, атроф — муҳитни ўзлаштириш, бунёд қилиш орқали ҳам ижтимоий, ҳам шахсий эҳтиёжларини қондиради. Шунинг учун меҳнатга мураккаб ижтимоий ҳодисалар сифатида қаралади. Меҳнат фаолияти ўқиш жараёнини ҳам ўз ичига олади. Шу жараёнда авлодлар тушлаган билимларни куникма ва малакаларни эгаллаш ёрдамида меҳнат фаолиятига тайёрланадилар.

Ўзбекистон Республикаси халқ таълими Миллий концепцияси материалларида, умумий таълим ва ҳунар мактабини ислоҳ қилишнинг асосий йўналишларида ҳам катта эътибор берилди. Мустақиллик миллий кадрлар тайёрлаш кўлами ва сифатини оширишни тақозо қилмоқда. Йирик корхоналарда миллий кадрларнинг камлиги етук мутахассисларнинг миграцияси ушбу муаммога давлат нуқтаи назаридан жиддий ёндашишни талаб этмоқда.

Меҳнат фаолияти мотивлари эҳтиёжлари турига қараб табиий ва маънавий турларга ажратилади. Шу мотивларга қизиқиш ҳам киради, ҳамда шахс диққатини меҳнат объектларига йўналтиришни эгаллашга қаратилган билиш фаолияти қарор топади.

Касбга нисбатан қизиқишни вужудга келтириш ўқитувчининг педагогик фаолияти билан бевосита боғлиқдир. Меҳнат таълимини турмуш билан боғлаш, уйғунлаштириш, ўқувчиларнинг индивидуал — типологик, ёш давлари хусусиятлари, техник қобилиятлари, интеллектуал даражалари ва имкониятларини ҳисобга олиш ижо — бий самара беради. Чунки ҳар бир касб — ҳунар шахсдан ифодавий зўр беришни, ақлий жиддийликни, чидам ва сабр — тоқатни талаб қилади. Барча қийинчилик ва синовларга бардош бера оладиган йигит — қизларгина мазкур танланган касбга нисбатан яроғли деб топилади. Меҳнат таълими эса худди ана шунинг амалий томонини ўзида акс эттириш имкониятига эга. Таълимни оқилона, оптимал

йул билан ташкил қилиш ва олиб бориш турли ёшдаги мактаб ўқувчиларида меҳнатга онгли муносабатни таркиб топтириб, касб — ҳунарга нисбатан қизиқиш ҳиссини уйғотади.

Ўқувчи — талабаларимиз мустақиллигимизни мустаҳкамлаш йулида қилинадиган меҳнат жараёнида ахлоқан чиниқадилар, уларда бурчга садоқат ҳисси тарбияланади. Бу эса, жамият фойдасига меҳнат қилиш иштиёқини янада оширади. Ўқувчилар меҳнат жараёнида мустақил ҳаракат қилиш билан бирга, ўзи билан ёнма — ён ишлаётган ўртоғига ҳам ёрдам беради. Муҳими топширилган иш юзасидан ҳар бир ўқувчида масъулият ҳисси кучайиб боради.

Ёшларнинг шаклланиш жараёнини кузатишдан шу нарса маълум бўлдики, уларнинг эстетик тасаввурлари билан, ахлоқий тасаввурлари қўшилиб кетар экан. Меҳнат қилиш унинг нати — жасидан қониқиш уларга эстетик завқ бағишлайди ва маънавий эстетик кечинмаларни ривожлантиради. Меҳнатдаги муваф — фақиятларни ҳис қилиш ўқувчи — ёшларда воқеийликка эстетик ёндашишни ҳаётдаги ва санъатдаги гўзалликни тушунишни ўс — тириш учун асос бўлиб хизмат қилади. Ёшларнинг меҳнатдан оладиган қувончи, уларда гўзалликни кўриш, тушуниш ва ҳис қилиш кўникмасини ривожлантириш учун ҳаётда гўзаллик яра — тишга интилишни таркиб топтириш учун зарур бўлган манба — лардан бири. Ижтимоий фойдали меҳнат, худди дарс сингари, ўзининг мазмуни ва натижалари билан ҳамда ташкил этилиши билан ёшларга эстетик таъсир кўрсатиш учун катта имкони — ятларга эга бўлади.

Баркамол авлодни жисмоний баркамолсиз тасаввур қилиб бўлмайди, бу тарбиянинг бош мақсади жисмонан чиниққан, мард ва саботли, қатъиятли ва ватанпарварларни камол топтиришдир.

Жисмоний тарбия

Жисмоний тарбиянинг мақсади, ўқувчи — ёшлар танасидаги барча аъзоларни соғлом ўсишини таъминлаш, ҳамда уларни ақлий ва жисмоний меҳнатга, шунингдек Ватан мудофаасига тайёрлаш ётади. Улуғ мутафаккир Абдулла Авлоний таъкидла — ганидек, соғлом фикр, яхши ахлоқ ва илм — маърифатга эга бўлмоқ учун баданни тарбия қилиш зарур.

Жисмоний тарбия барчага, айниқса ёшларга катта таъсир кўрсатиб, саломатлигини мустаҳкамлайди. Ишлаш қобилиятини оширади, узоқ умр кўришига ёрдам беради. Спорт — ҳар

қандай ёшда ҳам қадди – қоматни тарбия қилиш, куч – қувватни сақлаб туришнинг воситаси ҳисобланади.

Президентимиз И.А.Каримов томонидан 2000 йилни “Соғлом авлод” иили деб эълон қилиниши бу тарбияга эътиборни янада кучайтирди. Президентимиз: *“Фарзандлари соғлом юрт қурадли бўлади, қурадли юртининг фарзандлари соғлом бўлади”*, деб таъкидлайди. Юртбошимиз фикрини давом эттирар экан, энг аввало ҳар бир одам ўз соғлиғи ҳақида қаиғуриши, ҳар бир оила ўзидан соғлом насл, соғлом зурриёт қолдиришни ўйлаши зарур. Агар фарзанд соғлом, оқил, иймон – эътиқодли бўлса, ота – онасига фақат раҳмат келтиради. Эл – юрт назаридан ҳеч қачон четда қолмайди деб ўқтиради. Жисмоний баркамоллик тарбия ти – зимида муҳим ўринни эгаллайди ва бошқа тарбиялар билан бирга амалга оширилади. Жисмоний тарбия ўз олдига қатор вазифала – рини қўяди. Жумладан, организмни чиниқтириш, соғлиқни мус – таҳкамлаш ва ривожлантириш, болаларда янги жисмоний ҳаракат турларини ҳосил қилиш ва қуроллантириш, боланинги ёшига, жин – сига чиниққанлик даражасига мос келадиган жисмоний ҳаракат сифатларини ривожлантириш ва ўз соғлиғига онгли муносабатда бўлишни тарбиялашдан иборат. Бу вазифаларни ҳал қилишда жисмоний тарбия ақлий, эстетик ва меҳнат тарбиялари билан ҳамкорлик қилади. Инсоннинг соғлом ва баркамол ўсиши турли омил ва воситаларга боғлиқ. Аввало насл тоза, соғлом бўлиши ке – рак, шу сабабли Президентимиз соғлом ота – онадан албатта соғлом фарзанд туғилишини алоҳида таъкидлайди. Қолаверса, яшаш жараёнида санитария – гигиена омилларига амал қилиши, табиатдаги соғломлаштирувчи омиллар, яъни қуёш, ҳаво ва сув таъсиридан ўринли фойдаланиш ва жисмоний машқлардан фой – даланишни тақозо қилади.

Жисмоний машқлар гавда мускулларининг ўсиши ва мустаҳкамлани – шига, юрак – томир фаолиятининг ва нафас олиш органларининг яхшила – нишига самарали таъсир кўрсатади.

Жисмоний тарбия воситалари орасида гимнастик машғулотлар, ҳаракатли ўйинлар ва спорт етакчи ҳисобланади.

Жисмоний тарбиянинг ҳамма босқичларида айрим машқларнинг маърифий, тарбиявий ва гигиеник аҳамияти аниқ мисоллар билан ту – шунтирилади ва кўрсатилади. Баркамол авлоднинг ҳаракат қилишга бўлган эҳтиёжини қондиришда қизиқарли ва мароқли жисмоний тарбия дарслари муҳим омил ҳисобланади. Шу сабабли жисмоний тарбияни ташкил этишнинг асосий шакли жисмоний тарбия дарслари ҳисобланади.

Ёш авлодни жисмонан чиниқтиришда ўқув юртлари режаси бўйича ўтиладиган жисмоний тарбия дарсларининг роли ва аҳамияти бекиёс каттадир.

Бу дарслар мутахассис ўқитувчилар томонидан ўқув кўрти дастурлари бўйича олиб борилади ва тиббиёт ходимлари назоратида бўлади. Жисмоний тарбия олдидаги вазифаларни ҳал этишда эрталабки гимнастик машғулотлар, физкультминутлар, физкультура байрамлари, саломатлик кунлари муносабати билан уюштирилади. Буларга ота – оналар ҳам таклиф қилинади.

Савол ва топшириқлар

1. Шахс ривожланишида меҳнат ва меҳнат тарбиясининг аҳамияти ва зарурияти қандай?
2. Кадрлар тайёрлаш миллий дастурида ёшларни меҳнатга ва мустақил ҳаётга тайёрлашда қандай ислохотлар амалга оширилмоқда?
3. Касб танлашда ўқув фанларининг таъсири ва аҳамиятини гапиринг.
4. Келажакда ким бўлмоқчисиз? Бунинг учун қандай билимлар керак?
5. Комил инсонни тарбиялашда жисмоний тарбиянинг аҳамиятини қандай тушунаиз?
6. Жисмоний тарбия омилларини айтинг.

АДАБИЁТЛАР:

1. Каримов И.А. Истиқлол ва маънавият – Т.: Ўзбекистон, 1994.
2. Каримов И.А. Соғлом авлод халқимиз келажаги. – Т., 1999.
3. Таълим тўғрисидаги қонун. – Т., 1997.
4. Мунавваров А.К. Педагогика. – Т.: Ўқитувчи. 1996.
5. Ғайбуллаев Н.Р. Таълим – тарбиянинг амалий йўналиши. – Т.: Ўқитувчи. 1986.

2.6. ОИЛАДА ТАРБИЯ АСОСЛАРИ

Оила жамиятнинг бир бўлаги. Шундай экан, инсон шахсини шакллантириш оиладан бошланади. Оила мураккаб ижтимоий гуруҳ бўлиб, биологик, ижтимоий, ахлоқий, мафкуравий ва руҳий муносабатларнинг бирлашуви натижасида вужудга келади. Оила

тор маиший тушунча эмас, балки у ижтимоий жамоадир. Шу сабабли оилалар бирлашиб жамиятни ташкил этади.

Жамиятдаги узгаришлар оилага таъсирини кўрсатганидек, оиладаги узгаришлар ҳам жамиятга ўз таъсирини кўрсатади.

Буни биз 1998 йил мамлакатимизда "Оила йили", 2001 йилни "Она ва бола йили" деб эълон қилиниши мисолида куришимиз мумкин. Шу муносабат билан ҳукуратимиз ишлаб чиққан тад — бирлар оилани ижтимоий муҳофаза қилиш, оилада ёшлар тарбия — сига эътиборни кучайтириш, оиланинг ҳуқуқий тамойилларини кенгайтириш ва бошқа оилани мустаҳкамлаш билан боғлиқ маса — лаларга қаратилди. Президентимиз И.А.Каримов айтганларидек: *"Халқимиз қадим — қадимдан оилани муқаддас деб билган. Оила аҳил ва тотув бўлса, жамиятда тинчлик ва ҳамжиҳатликка эришилади, давлатда осойишталик ва барқарорлик ҳукм су — ради. Оила фаровонлиги — миллий фаровонлик асосидир"*.

Шуни унутмаслик лозимки, фарзандларимизнинг ҳар то — монлама камол топиши учун кулай шароитлар яратилсагина оила тарбияси муваффақиятли бўлиши мумкин. Ёш авлод ҳаё — тининг кўп қисми оилада ўтади. Шу боисдан турмушнинг му — раккаб муаммолари билан оилада танишадилар. Оиладаги мав — жуд анъаналар, урф — одатлар, расм — русумлар ва маросимлар — нинг ижобий таъсирида йигит — қизлар аста — секин камол то — пиб борадилар. Анъана ва маросимлар тарбиянинг қудратли қуролига айланади.

Келажагимизнинг қандай бўлиши ҳозирги кунда биз тар — биялаётган ёшларга боғлиқ. Бу қонуният оиланинг тарбия бо — расидаги фаолиятига ҳам боғлиқ. Оилавий тарбиянинг мурак — каблиги шундаки, ҳар бир оила ўзига хос бир олам. У тарбия ишида ҳам ўзига хос хусусиятларни намоён қилади.

Оилавий тарбия ижтимоий тарбия билан узвий алоқада бўлсаги — на, усиб келаётган ёш авлод фаровонлигини таъминлаш мумкин. Оила тарбиясидаги ютуқлар ота — оналарга педагогик билимлар бе — риш, оилавий тарбия бўйича тажрибалар алмашиши, ота — оналарни тарбиявий ишларга қизғин жалб қилишга ҳам боғлиқдир.

Ҳар бир ота — она ўз фарзандларини тарбиялаш борасидаги бурч ва масъулиятларини чуқур англашларига боғлиқдир. Бундан ташқари нормал оилавий муҳит, ота — онанинг обрўси, туғри кундалик режим, болани китобга ва ўқишга, меҳнат қилишга ўз вақтида жалб қилишлари ҳам муваффақият гаровидир.

Кўриниб турибдики, қадимдан ҳам, бугун ва эртага ҳам, бундан кейин ҳам ақлли, фаросатли, тафаккури чуқур — бир

сўз билан айтганда камолотли фарзанд тарбиялаш муаммоси долзарбдир. Халқ бундай фазилатли инсонларни севадилар, эъзозлайдилар ва хурмат қиладилар.

Бундай тафаккурга бой камолотли фарзанд тарбиясининг сарчашмаси оиладан бошланади. Оила ана шундай табаррук қалъадир. У қандай қурилиши лозим? Оила узи нима ва унинг мақсад, вазифалари нималардан иборат?

Оила — вояга етган икки жинснинг севиш, ардоқлаш, ҳурмат қилиш асосида, ихтиёрий равишда, қалб хоҳиши билан тузилган қонуний иттифоқидир.

Муъжазгина бир қалъа қурилди. Энди бу қалъада бекинма — чоқ уйналмайди. Ёшлиқдаги ўйинқароқлик, бебошлик, эркалик, бепарволик ўрнини сезгирлик, масъулият, андиша, жавобгарлик каби фазилатлар эгаллай бошлайди. Бунга ҳар бир ёш тайёрла — ниб, масъулият кўникмасини ҳис қилиб, оила мақсад ва вазифаларини тушуниб, ўқиб бормоғи лозим.

Оила мақсади — икки жинснинг ўзаро келишув асосида фарзандни дунёга келтириш ҳамда табиат ва жамиятнинг давомийлигини таъминлаш.

Оила вазифаси — эр — хотиннинг биргаликда хўжалик юри — тиш асосида оилани ҳам маънавий, ҳам иқтисодий жиҳатдан таъминлаш ҳамда жамиятга соғлом, ақлли, ҳар томонлама бар — камол фарзанд тарбиялаш.

Ота-онанинг фарзанд олдидаги ва аксинча фарзанднинг ота-она олдидаги бурчлари

Комил фарзандли бўламан, бахтли оила қураман деган мақсад билан оила қурдингиз. Аммо бу мақсадга эришиш фарзанд тарбиялашдаги муҳим омиларни, фарзанд олдидаги бурчларни билиб иш кўришни тақозо этади.

Ота-онанинг фарзанд олдидаги бурчлари:

- фарзандга чиройли исм қўйиш (фарзандингиз ўз исмини ўзгаларга айтганда орланмасин);
- саводини чиқариш, иқтидорига қараб билим бериш, им — кониятига яраша ўқитиш ва касб — ҳунар ўргатиш;
- уйлантириш, турмушга чиқариш;
- уйли — жойли қилиш;
- фарзандлар орасидаги мерос тақсимотида адолатли бўлиш.

Фарзанднинг ота-она олдидagi бурчлари:

— Ота — онанинг панд — насиҳатларига қулоқ солиш, уларга ҳар доим ёрдам бериш, меҳрибон, эътиборли бўлиш, оила иш — ларига ҳам маънавий, ҳам иқтисодий ёрдам бериш;

— ҳар бир фарзанд уз сингил ва укаларига меҳрибон, йул — бошчи ва йулдош, одобда, ахлоқда, ишда, илм — ҳунар ўрганишда ўрнак бўлиш;

— ота — оналарининг нимага муҳтож эканликларини қалбан ҳис қилиш, уларга бу борада амалий меҳрибонлик кўрсатиш;

— оилага бераётган маънавий ва иқтисодий ёрдамини мин — наг қилмаслик;

— таваллуд, байрам ва ҳайит кунларида йўқлаб туришни қанда қилмаслик;

— кекса ота — оналарига алоҳида ғамхўрлик қилиши, ширин муомалада бўлиши, орзу — ниятларининг амалга ошишида ёрдам бериш;

— вақти — соати етиб, бандаликни бажо келтирсалар, иззат — икром билан охири манзилга кузатиш, маъракаларини камгарона, дабдабасиз, қариндош — уруғлар, уни билган, ҳурмат қилган энг яқин одамлар билан ўтказиш.

Оила аъзоларининг ҳуқуқлари

Оилада ва жамиятда эр ва хотин тенг ҳуқуқларга эга. Бу ерда қонунда белгиланган ҳуқуқлар ҳақида гап кетмоқда. Бундай тенглик сайлаш, сайланиш, касб танлаш, ишлаш, билим олиш, узига ёр танлаш ва ҳоказо ҳуқуқларда уз ифодасини топади. Лекин икки жинснинг биологик, руҳий тузилиши нуқтаи — назаридан бундай тенглик йўқ. Шунинг учун аёл ва эркакнинг оилада рўзгор тебратиш, фарзандларни тарбиялаш, фарзанд — ларнинг оила юмушлари ва вазифаларидаги меҳнат тақсимоти масалаларидаги ҳуқуқ ва бурчларида бирмунча тафовутлар мавжуд.

Эркакнинг вазифаси:

— оилани маънавий, иқтисодий қўллаб — қувватлаш;

— аёли ва фарзандларининг ташвишларига шерик бўлиш;

— оилага соя солаётган хавф — хатарларга қалқон бўла би — лиш;

— оила аъзоларига ғамхўр бўла билиш.

Аёлнинг вазифаси:

— оилада фарзанд тарбияси билан шуғулланиш;

— уларни оқ ювиб, оқ тараш;

— эркакнинг ташиб келган озиқ — овкатларини пишириш, меҳмон кутиш;

— эр ва болаларини ишга ва ўқинишга кузатиш, кутиб олиш.

Эр ва аёлнинг вазифалари юқорида санаб ўтилганлардангина иборат эмас, албатта. Бу вазифаларнинг барчасини санаб ўтишнинг ҳеч қандай иложи йўқ. Оила шароитидан келиб чиққан ҳолда, ҳар бир инсон ўз тафаккурини ишга солиб, ва — зифаларини белгилаб олмоғи ва уларни шундай бажармоқлари лозимки, уйга келган ҳар бир меҳмон туз — насибасини тотиб, қайтаётганида оила аъзолари орасидаги ўзаро ҳурмат, уларнинг ҳар бирини ақду фаросатига тасаннолар ўқиб кетсинлар.

Оила деб аталмиш аравани тортиб бораётган эр ва хотиннинг бир — бирига елкадош бўлишини, ўзаро одобларини, бир — бирига бўлган меҳрибонликларини кўрган фарзандлар улардан ўрнак оладилар ва уларга ўхшашга ҳаракат қиладилар. Чунки фарзанд айтган насиҳатингизни эсидан чиқариши мумкин, аммо кўрганини ҳеч эсидан чиқармайди. Оилада фарзанд тарбияси — нинг бу жиҳатини ҳеч қачон эсдан чиқармаслик лозим.

Айтайлик, бозордан ширинлик харид қилдингиз, келган заҳотиёқ уни кенжа фарзандингизга бердингиз — у, ҳеч кимга кўрсатма дедингиз. У эса болалигига бориб, ширинликни ҳамма акаларига кўз — кўз қилиб чиқди. Лекин уларга йўқ. Улар ўкси — нишади. Кичик бўлган яхши экан дейишади. Ҳамма нарса кичикка, совға ҳам, ширинлик ҳам, эркалатиш ҳам, деб болалар орасидаги яккалик, ўзини узоқ туғини кайфиятлари пайдо бўла бошлайди. Бундай ҳолатларга йўл қўймаслик учун, уйга бирор нарса харид қилиб, олиб келганингизда ҳар доим уни адолатли тақсим қилинг. Тақсимлаш жараёнида ота — она ўзларини ҳам унутмасликлари керак. Бу жуда муҳимдир. Болаларингиз бу жараённи кўрса, вақти келиб улар ҳам топиб келадиган бўлган — ларида сизга улуш ажратишни унутмайдилар. Болалар олдида қилган бу адолатли тақсимингиз улар учун энг катта сабоқ бўлади. *Биринчидан*, улар орасида бир — бирларига меҳрлари орта боради. *Иккинчидан*, доимо ота — онани эслаб турадиган бўладилар. Акс ҳолда олиб келган нарсаларингизни фақат болала — рингизга тақсим қиладиган бўлсангиз, кейинчалик улар сизни эсламайдиган, фақат ўзларини ўйлайдиган бўлиб қоладилар. Айниқса, қариб куч — қувватдан қолганингизда тарбияда йўл қўйган бу хатоингиз сиз учун жуда катта азобга, тузатиб бўлмас армонга айланади.

Фарзандларингизга бир кўз билан қаранг, каттасини катта, кичигини кичик деб, шунга яраша иш тутсангиз, кичикларнинг катталари билан маслаҳатлашиб иш тутишларига, катталарининг кичикларини иззат қилишга, уларни ҳимоя қилишга одатлангирсангиз, уларни яхши ишларини маъқулаб, рағбатлантириб борсангиз, ёмонинларини ўз вақтида қайтариб, бу ишнинг нима учун ёмонлигини ётиги билан тушунтириб борсангиз, фарзандларингизнинг камоли, узингизнинг келажақдаги роҳат – фароғатингиз учун жуда муҳим ва катта тарбиявий ишни амалга оширган бўласиз. Улардаги меҳр – оқибатни, обруларини кўриб, ўз ҳаётингиздан мамнун бўласиз, фарзандларингиз тарбияси борасидаги чеккан заҳматларингиз, маъшаққагларингиз унутилади.

Қуйидаги тарбиявий масалаларни таҳлил қилинг:

Масала—1. Ўзига тўқ отахоннинг уч қизи, бир ўғли бор эди. У киши қариганларида меҳрни шу ягона ўғилларидан кутган эди. Аммо келини нобопроқ чиқиб, улар отага қарашмади. Икки катта қизи ҳам ўз оилалари билан бўлиб, отадан хабар олмас эдилар. Отанинг кунига кенжа қизи яради. Оқ ювиб, оқ таради, кўнглини кўтаришга ҳаракат қилди. Отахон оламдан ўтганларидан кейин кенжа қиздан ташқари ҳамма мерос талашиб, еттиси ўтмасдан жанжаллашишди.

Масала—2. Беш оға – инининг учинчиси бизнес қиламан деб катта қарзга ботиб қолди. Ниҳоятда аҳволи танг бўлган ука акаларидан қарз суради. Ўзига тўқ акалари қарзни қайтариб бера оладими, йўқми? деб унга қарз беришмади. Ука нима қилишини билмай, ўзини ҳар томонга урди. Охири ноилож бир қалтис ишга қўл уриб, қамалиб кетди. Маҳаллада: "Укамнинг болаларини биз боқаяпмиз, ҳеч нарсага муҳтожлик жойи йўқ", — деб кўкрагига уриб юрган акаларни қандай баҳолайсиз?

Тарбиянинг асоси оилада шаклланади

*Отасини оғритган эл ичига хор бўлар,
Онасини оғритган парча нонга зор бўлар*

Маънавий меросимиздаги тарбиявий ғоялар ривожига бир назар соладиган бўлсак, қанчалик маънавий жавоҳирларга эга эканлигимизга ишонч ҳосил қиламиз. Улар тубсиз уммон, битмас – туганмас бойлиқдир. Ҳар бир инсон бу уммонга шунғиганда ўзи –

нинг феъл—атвори, дунёқараши, билим савияси ва бошқа хусу—сиятларига қараб улуш олиб чиқиши муқаррардир.

Табаррук манбаларимиз бўлиши "Куръон", "ҳадис"лар, аж—додларимиз маънавий мероси ҳисобланган "Қобуснома", "Шоҳнома", "Темурнома", "Бобурнома", "Гулистон", "Бўстон", "Темур тузуқлари", "Қутадғу билиг", "Маҳбуб ул қулуб" каби дурдона асарларни мутолаа қилган ҳар бир инсон тарбиянинг инсон шаклланишидаги муҳим омил эканлигига ишонч ҳосил қилади.

Тарбиянинг мураккаблиги ҳақида Амир Темур: *"Мен фарзанд тарбиялашда давлатни бошқаришдан кўра чуқурроқ мушо—ҳада, ундан ҳам чуқурроқ донишмандлик кераклигига ишонч ҳосил қилдим"*,— деса, Авлоний "Туркий гулистон ёҳуд ахлоқ" асарида тарбиянинг аҳамиятига: *"Тарбия биз учун ё ҳаёт — ё мамот, ё нажот — ё ҳалокат, ё саодат — ё фалокат маса—ласидир"*,— деб катта баҳо беради. Тарбияни оиладан шаклан—тириб бориш керак. Бунинг учун ота — онанинг ўзи тарбияланган бўлиши талаб қилинади.

Болаларга бирор нарсани ваъда қилган бўлсангиз ваъданинг устидан чиқиш керак. Бола олдида обрўйингизни тўкманг. Чунки болалар жуда ишонувчан ва бегубор бўладилар. Сизнинг берган ваъдангизни сабрсизлик билан кутади. Вақтни, дақиқаларни санаб ўтказилади. Интизорлик билан кутган вақт келганда: "Дада, бугун бизни паркка олиб борасизми", деса — ю, сизнинг берган ваъдангиз эсингиздан чиқиб кетган бўлса, мулзам бўлиб қоласиз. Шундай ҳолатлар 4—5 қайтарилса, бо—лангизнинг сизга бўлган ишончи иуқолади. Гапларингизга ишонмай кўяди. Обрўйингиз кетади. Шунинг учун ўзингизга ишонмасангиз ваъда берманг. Уддасидан чиқа оладиган ишга ваъда беринг. Бўлмаса яхшиси болани алдамаганингиз маъқул. Акс ҳолда бола ҳам катта бўлганида одамларга ваъда бериб, уни бажармаса ҳам булар экан, деган хулосага келиб қолишлари мумкин.

Фарзандларингизнинг туғилган кунларини бир хил меҳр билан тенг кўрган ҳолда ўтказишга ҳаракат қилинг. Бирини иккинчисидан кам кўрмаслигингиз лозим. Болаларингизнинг туғилган кунларини оилавий қилиб, содда ўтказишга ўргатинг.

Фарзандларингизнинг туғилган кунда оила аъзоларингизни ишдан ёки ўқишдан вақтلىроқ келишларига одатлантиринг. Оддиндан келишиб, фарзандингизни туғилган куни билан таб—риклаш учун унга ёқадиган энг керакли бирон — бир совға харид

қилинг. Ёки ўзи анчадан бери олиб беринг деб юрган нарсасини олиб беринг. Яхши кўрадиган таоми, ширинликлари ва мевала — рини тайёрланг. Шу кўни туғилган кўни нишонланаётган бо — лангизни кундалик ишлардан озод қилинг. Қолган фарзандла — рингиз барча юмушларда сизга ёрдам берсин.

Оила аъзоларининг ҳаммасини туғилган кўнларини шундан ўтказишга кўникма ҳосил қилган фарзандларингиз кейинчалик туғилган кўнларни ўзлари мустақил равишда ўтказадиган бўла — дилар. Бир — бирларига нисбатан меҳр — оқибатли бўладилар. Бола — чақали бўлганларида бир — бирларини йўқлайдиган, бир — бирларига ёрдам берадиган бўладилар.

Болани ёшлигидан меҳнатга ўргатиб боринг. Инсон бирданига меҳнаткаш бўлиб қолмайди. Сиз буюриб кетган ишларингизни болаларингиз баҳоли — қудрат бажариб қўйишибдими, чала ёки камчилиги бўлса ҳам энг аввало ўз хурсандчилигингизни билди — ринг, маъқул усуллар билан рағбатлантиринг. Ишимни кўлимдан оладиган бўлиб қолибсизлар, деб мақтанг. Дадаси ёки ойиси, ху — малол уларга ишониб ишларимиз катта бўлиб қолишибди, энди бе — малол уларга ишониб ишларимизни топшираверсак булар экан, деб болаларингизни пешоналарини силаб ёки миннатдорчилик билдириб қўйинг. Агар улар буюрган ишларингизни чала ба — жарган бўлсалар, уларнинг нафсониятларига тегмасдан, ҳеч кимнинг гувоҳисиз қилган хатоларини бафуржа тушунтиринг.

Фарзандларингизни иложи борича мустақил ишлашга, мустақил фикр юритишга ўргатинг. Масалан, бирор фандан сиздан ёрдам сўраса, уни фарзандингиз учун ишлаб берманг, фақат тушунти — ринг. Масалани мустақил ҳал қилиб бўлгандан кейин: "Мана ўзинг бемалол ечсанг булар экан — ку", — деб кўнглини кўтариб қўйинг. Ана шунда фарзандингизда ўзига ишонч ҳосил бўла боради.

Фарзандларингизни уй ишларига ўргатиб боринг. Ёшига қараб қўлидан келадиган ишларни буюриб турунг.

Мазангиз бўлмай қолди дейлик. Болаларингизнинг ёшига қараб уй ишларини тақсимлаб беринг. Сизнинг ҳолингиздан ха — бар олиб туришин, ўзингиз ўргатган қўлидан келадиган овқатни қилишин. Буюрган ишларингизни ўзлари режалаб, ўзлари мустақил равишда қилишин. Кичкинангиз бўлса, унга бошин — гизни силаб қўйишини илтимос қилинг. У жажжи қўлчалари билан бошингизни силаганидан кейин анча енгил тортганингизни айтинг. Сизнинг соғайишингизга унинг ҳам ҳиссаси қўшилаётганидан болангиз ниҳоятда хурсанд бўлади. Сизга нис — батан меҳри ортиб боради. Сиз унинг меҳрига муҳтож эканли — гингизни ҳис этади.

Фарзандлардаги ота — онага, қайнона — қайнотага бўлган меҳрни ҳам ота — она тарбиялайди. Айтайлик, бугун сиз бирор нарса харид қилиб келдингиз. Сиз бу нарсаларни очиб, болала — рингизга бирор идиш олиб келишларини айтинг. Харид қилган таомингизни оддини ота — онангизга солиб беринг — да, бувинг билан бувангга олиб бориб бер денг. Ота — онангиз сизнинг бу ишингиздан хурсанд бўлади ва кунгли меҳрга тулиб фарзан — дингизни дуо қилади. Болаларингизга шу баҳонада дуо олиш бу ўсишинг учун керак, у табаррук нарса, инсон қўлидан келганча бошқаларга яхшилик қилиб бориши кераклигини ўқдиринг. Шу йўсинда тарбиялаган фарзандингиз қариганингизда сиз қилган ишингизни қайтаради. Чунки унга бундай тарбияни ёшлигидан сингдиргансиз. Энди фарзандларингиз бува — бувиларининг дуо — сини дуру жавоҳирларга, ҳеч қандай бойликка тенглаштириб бўлмаслигини тушунади. Шунинг учун ҳам халқимиз: *"Таомнинг олдини ота — онангга берсанг, ўзинг ҳам олдини ейсан"*, — дейишган.

Куйилаги ҳаётий масалаларни таҳлил қилинг:

1. С.Раҳимов туманидаги қариялар уйида икки онахоннинг бир — бири билан уришаётганлиги устига бориб қолдик. Етмиш олти ёшли Хосият холанинг ҳеч кими йўқ. Эри урушда қурбон бўлган. Битта ўғли бўлган, у ҳам вафот этган. Олтмиш ёшли За — мира исми аёл юқоридаги аёлни шалтоқликда айблаб, у билан турмаслигини айтиб жанжал қилаётган экан. Замира аядан сў — расак, у тўрт ўғли борлигини айтди. Болалари, келинлари, нева — раларини ҳаммасини қарғаб тилга олди. Унинг бу қарғишларига илон пўст ташлайди. У биздан ўғиллари, келинлари устидан ёзиб, шарманда қилишимизни сўради. Аянинг айтишларича, тўрт ўғил, тўрт келин, неваралари ҳаммаси ўта меҳрсиз, аҳмоқ, яхшиликни билмайдиган экан. Гап орасида юқоридаги Хосият аяга: *"Яхши бўлсанг сени қариялар уйига ташлаб кетармиди"*, — деб қўяр эди. Сиз бу ҳолатни қандай баҳолайсиз?

2. Тўрт келинини бир — бирига ёмонлаган, келинларининг яхши ишларини кўрмай, унча — мунча камчиликларини рўқач қилиб, ўғилларига ёмонлаган қайнона шу оилада ўзига нисбатан меҳр уйғота оладими?

Халқимизнинг қуйидаги ибратли қиссасини таҳлил қилинг:

*Тинглагин бу икки инсон қиссасин!
Не эксанг оларсан шунинг мевасин,
Яшарди бир уйда ота ва фарзанд,
Уларда йўқ эди бошқа ҳеч ҳамдорг.
Сўнгра келин келди ўғил улғайиб,*

Ота ҳам қариди қадди букчайиб.
Ўз ишини қилди охир бу жаҳон,
Келини кўтарди отага исён.
Йигитга айтарди ғазабла келин,
"Тийиб қўй отангининг заҳарли тилин,
На турар, на юрар, ётар бир жойда
Бу бадбахт одамдан бизга не фойда.
Гар уни йўқотсанг бахтли бўламиз,
Ундан сўнг иккимиз ўйнаб куламиз.
Йўқса мен кетаман бошқа бир ёққа,
Сенинг изинг етмас узоқ—узоққа!"
Икки ўт ичуда йигит чекди ғам,
Тушмасин ҳеч бошга бундайин ситам.
Тухтатолмай кўздан оққан ёшини,
Ярим тун кўтарди ғамгин бошини,
Туриб опичлади бемор отани,
Ҳеч ким қайтармасин бундай хатони.
Отага ёлғондан "сафарга" деди,
Лекин шум нияти хатарга эди.
Отасин опичлаб қирлардан ўтди,
Охири сен кўрган дарахтга етди.
Бизни кўрмас, арча турар қўққайиб,
Йигит қайтмоқ бўлди, отани қўйиб.
Бу ишдан падари қаҳ—қаҳлаб кулди,
Фарзанд бу ҳолатдан ҳайратда қолди.
"Ташлаб кетмоқдаман бугун сени мен,
Нега йиғламасдан кулдинг бунда сен?"
Ота сўз бошлади ўғилга қараб,
Дарахт остидаги суякни силаб.
"Отамни шу дарахт остига ўзим,
Ташлаб кетган эдим сенингдек, ўғлим.
Боқ, бош суяги кулмоқда менга,
Гўё мен кулгандек, ушбу дам сенга",
Бугагни эшитгач, ўғил доғ солиб,
Жўнади отасин кўтариб олиб.

Фожиа шундаки, инсон вагонлаб китоб ўқиши мумкин, аммо олган билимларини ўқиб уқмаган ва шунинг асосида ўз маънавия — тини, тафаккурини, онгини камолотга етказмаса, у ўқиб, уқмас маънавий қашшоқ бўлиб қолаверади. Олган билимлари ва ҳаётий сабоқлари йиғиндиси назариялигича қолиб кетаверади. Шуни унутмаслик керакки, беморни касалини даволаш, унинг руҳиятини ва маънавий камолотини шакллантиришдан кўра осонроқдир.

Шу ўринда Мирзо Бобурнинг қуйидаги байти айни ўринли — дир:

Ҳар кимки вафо қилса, вафо топғусидир,
Ҳар кимки жафо қилса, жафо топғусидир.
Яхши киши кўрмагай ёмонлик ҳаргиз,
Ҳар кимки ёмон бўлса, жазо топғусидир.

Шундай экан, ҳар бир инсон ҳаётдан олган сабоқларини ва уқиб ўзлаштирган bilimларини кўникмага айлантириб, ҳаётга жорий этиб, амалда қўлаб боришлари керак.

ОТА—ХОТИННИНГ ОИЛАДАГИ БИР—БИРИГА МУНОСАБАТИ, ЮРИШ—ТУРИШЛАРИ КОМИЛ ФАРЗАНД ТАРБИЯЛАШНИНГ АМАЛИЁТИДИР

Оилада фарзандларимиз ота—оналарининг бир—бирларига бўлган муносабатларига қараб иззат—ҳурматни, муомалани ўрганиб боради. Ота—оналаримиз бир—бирларига меҳрли бўлсалар, ширин муомала қилсалар, болалар ҳам шунга кўникма ҳосил қилиб, шундай муомалага урганадилар. Агар турмуш ўртоғимизни ишга кузатаётганда "яхши бориб келинг, адаси" ёки ишдан қайтганларида "ишга яхши бориб келдингизми, адаси" деб та—бассум билан кузатиб қўйсақ ва кутиб олсақ, оиладаги уғил—қиз фарзандларимиз ҳам онанинг бу ҳаракатини кўриб, отасига ҳурмати ошади. Ота—онани ҳурмат қилиш кераклигини тушуниб боради.

Афсуски, ҳамма оилаларда ҳам шундай ўзаро ҳурмат ва меҳр—оқибат мавжуд эмас. Баъзи оилаларда эрни ҳурмат қилиш ўрнига айтишларини он бўлиш, уларни "ўз измига солиш"га бўлган интилиш ҳолатлари ҳам учрайди. Хатто "бўйсунмайдиган" эрларни ўз аёлик мавқеидан "фойдаланиб" ўн беш суткага қаматган "оналар"ни ҳам учратамиз. Бу билан "топқир" аёлларимиз гўёки ўз эрларининг таъзирини бериб қуймоқчи бўладилар. Бундай оилада эрнинг хотинга бўлган ҳурмати, меҳри сусайиб боради, бора—бора эса йўқолади. Энди эр ўз хотинидан топмаган меҳрни, ҳурматни бошқалардан қидира бошлайди ва натижада оила мустаҳкамлигига путур етади. Айрим ҳолларда турмуш ўртоғининг тўй ёки туғилган кун хурсандчилигидан, чегарадан чиқиброқ қайтишларини болалар олдида турли ортиқча гаплар билан обрўйини тўкманг. Эртасига ўзига келганда ётиғи билан, бақирмай—чақирмай

бафуржа гаплашиш мумкин. Масалан, "кечаги холатингиздан болаларни оддида жуда уялдим. Сизга бундай ҳолатда юриш ярашмас экан. Ахир болалар бизга қараб ҳаётни урганишади, ҳаётда узларига йул танайдилар. Биз уларга урнак бўлишимиз керак. Болалар катга бўлишайшти", дейиш мумкин. Сўхбатдан сўнг болаларингизнинг отаси фаҳм-фаросати бўлса, аҳволни тузатиш керак эканлигини тушунади.

Баъзи бир аёлларимиз борки, улар эридан озгина кўпроқ пул топганларини миннат қиладилар. "Энди қосанг оқариб қолдим, чунтагингга пул тушиб семириб қолдингми, пулли бойвачча бўлиб, ичадиган бўлиб қолдингми?" каби сўзлар билан болалари оддида эрини ҳақорат қилади, унинг обрусини тукади. Натижада болалар отани ҳурмат қилмайдиган, буюрган ишларини бажармайдиган, гапини икки қиладиган бўлиб қоладилар. Оналари отасини ёмонлайвериши эвазига болаларда отага нисбатан нафрат пайдо бўлади. Энди аҳён-аҳёнда туй-томошада ёки бирон-бир сабаб билан ичадиган эр ҳар куни алаמידан ичадиган бўлади ва келиб хотинини урадиган, сўкадиган, ҳақорат қиладиган одат чиқаради.

Фараз қилайлик, эр дўстларини уйга таклиф қилди. Аммо бу тасодифий таклиф аёлга ёқмади. Чунки бир қанча ишларни муаллаб қўйган ёки меҳмон кутишга имконияти йўқ. Натижада меҳмонлар хурсандлик билан кутиб олинмайди. Бу ҳолдан эрининг асаби қузғайди. Меҳмонлар қузатилгандан кейин эса хотинининг "таъзирини" беради.

Бу ҳол бошқача, яхши натижа билан туғиши ҳам мумкин эди. Фаҳм-фаросатли аёл бундай ҳолларда оиланинг борини ошириб, йўғини яшириб, меҳмонларни очиқ чеҳра билан, эрининг ҳурматини жойига қўйиб кутиб олади ва кузатади. Меҳмонлар кетгандан кейин, вазиятга қараб, эр-хотин бир-бирларини тушунган ҳолда қандай иш тутиш кераклиги ҳақида келишиб олишлари мумкин. Масалан, уй бекаси бундай дейиши мумкин: "Адаси, меҳмонларни олиб келишдан олдин уйда у-бу нарса бормиди, деб ўйлаб кўрсангиз яхши бўлармиди? Уйда меҳмон кутишга озиқ-овқат етарли эмас экан, қўшнидан олиб чиқишга мажбур бўлдим. Бундан буён дўстларингизни уйга таклиф қиладиган бўлсангиз огоҳлантинг. Икковлашиб меҳмонни кутишга тайёрланайлик. Бўлмасам уялиб қоламиз". Бундай сўз-батдан сўнг эр хотиннинг ҳақ эканлигини тушунади ва бундан буён хотини билан бамаслаҳат иш тутишга ҳаракат қилади. Дўстлари билан сўхбатда уларнинг: "Хотининг жуда ажойиб аёл-да, уйингга қай маҳал борсак ҳам очиқ чеҳра билан кутиб олади. Тасодифан бориб қолсак ҳам хотинингга ҳеч малол кел-

маганмиз", — деган гапларни эшитиб, хотинига бўлган меҳри янада ортади, уни яна ҳам ҳурмат қиладиган булади. Орадаги севги, муҳаббат, оила ришталари мустаҳкамланади.

Ҳаётда учрайдиган яна бир ҳолатни олайлик. Айтайлик, турмуш ўртоғингиз оёғи оғриб, иссиғи чиқиб ишдан вақтли келди. "Буни қаранг, Ҳилолахоҳ", деб оёғига чиққан ярани сизга кўрсатди. Сиз ярани кўриб ижирғандингиз: "Вой—бўй, шу арзимаган ярани менга кўрсатасиз? Дўхтирга борсангиз бўлмайдимиз?" Сизнинг бундай муносабатингиз, гапларингиз турмуш ўртоғингизнинг қалбини шундай яраладики, дол бўлганидан сизга сўзсиз боқиб қолди. Наҳотки, жуфти ҳалолим деб бир ёстиққа бош қўйган хотиним мендан шунчалик жирканса. Оғирроқ касал бўлиб қолсам—чи, унда нима булади деб сиздан меҳри совий бошлайди. Кейин—чалик сиз уйламай айтган бир оғиз сўз билан пайдо қилган қалб ярасини даволаш учун бутун умрингизни сарф қилишга тўғри келиши мумкин. Шунда ҳам агар бу ижобий натижа берса.

Аксинча, мана бундай ҳолатни тасаввур қилайлик

"Вой, Анвар ака! Иссигингиз чиқиб шунча қийналсангиз ҳам юравердингизми? Қани келинг—чи" деб меҳрибонлик билан биринчи ёрдам кўрсатсангиз ва дўхтирга албатта чиқишларини айтсангиз, бундан буён бу масалага ҳар куни қизиқиб борсангиз, олам гулистон. Турмуш ўртоғингиз энди ҳар куни ишдан кейин уйга шошиладиган, сизни кумсаб турадиган булади. Сиз учун эса бундан ортиқ бахт бўлмаса керак!

Оила қўрган ҳар бир йигит—қиз, эр—хотин бир—бирини "Меҳр" деб аталиши малҳам билан озиқлантириб турса, унга суянса, уни эъзозласа, улардан бахтли одамнинг ўзи бўлмайди.

Ҳилолахоҳ исми келинимиз юқори ҳарорат билан ётиб қолди. Ишдан келган Анваржоннинг олдига зўрға чиқиб салом берди. Алик олган Анваржон: "Овқат борми?", — деб сўради. Келин тоби бўлмагани, шунинг учун овқат қилолмаганини тушунтирди. Анваржон: "Мана юрибсиз—ку, овқат қилиб қўйсангиз бўлмайди—ми", — деб жаҳл аралаш гўлдиради. Ўзи ошхонага кириб, иккита тухумни қовурди—да, ўтириб тамадди қилди. Анваржоннинг ҳар бир хатти—ҳаракатида, гапида зарда, киноя, виқор, менсимаслик аломатлари сезилиб турар эди. Овқатланиб бўлган Анваржон Ҳилоланинг олдига кириб: "Дастурхонни йиғиштириб қўйишга ярар—сиз?", — деса, бу Ҳилоланинг қалбига санчилган ҳанжар эмасми?

Бунинг ўрнига Анваржон ҳар куни хурсанд ҳолда табассум билан кутиб оладиган турмуш ўртоғининг аҳволини кўриб: "Ие, Ҳилола, нима бўлди? Ётинг, безовта бўлманг. Дори ичдингизми? Овқатландингизми?" — деб батафсил ҳол—аҳвол сўраб, сочларини силаб, эркалаб қўйса, Ҳилола касалини ҳам унутади. Турмуш ўр—

тоғининг келишига овқат қилиб қўёлмаганидан ҳижолат бўлади. Бу билан Анваржон ўз турмуш ўртоғини ширин сўз, қалб меҳри билан даволайди. Энди Ҳилола эрининг келишига бир эмас, икки хил овқат тайёрлайди. Сиз берган мана шу маънавий озуқанигиз туфайли у канот чиқариб учди. Барча ишларни битмас – тутанмас куч – найрат билан қилади, ҳақиқий меҳрибон турмуш ўртоғи борангидан, то – леидан хурсанд бўлади, ҳаётдан мамнун бўлиб яшайди. Энди унинг суянадиган тоғи бор. Суҳбатлашиш учун дилкаш ёри бор. Қийналган пайтларида елкадоши бор. Дунёда ундан бахтли аёл йўқ.

Шу уринда Берунийнинг аёллар ҳақида бундан 11 аср илгари айтган қуйидаги фикрларини келтириш мақсадида мувофиқдир. Аёллар олмосга ухшайди. Олмос олмос бўлгунча, неча – неча чархлардан ўтади, қанчадан – қанча машаққатларга чидайди. Натижада қирралари шундай ишлов топадики, ярақлаганида кўзни олади. Олмос шу тариқа қимматбаҳо тошга айланади. Аёллар ҳам тортган машаққатлари, сабр – қаноати эвазига шундай баҳога сазовор бўладилар. Қизларимиз ҳам борган хона – донларида ақллилик, зукколик ва камтарлик билан иш курсалар, улардан бахтли аёл бўлмайди.

Беруний ўзининг “Ҳиндистон” асарида: “Ҳеч бир халқ оила – никоҳ муносабатларидан холи эмас”, – дейди. Оила куришдан аввал қиз ва йигит бир – бирларини куришлари, ёқтиришлари, бир – бирларига қалбан меҳр қўйиб, сунг оила куришга розилик билдир – ганлари маъқул. Чунки бу қалбан ёқтириш, яъни бошқача айтганда икки юракнинг бир – бирига нисбатан “жиз” этиши кейинги оила – вий ташвиш ва можароларнинг силлиқ ўтишига ёрдам беради, ҳаётда учрайдиган турли тўсиқларни енгишда куч – қувват бағишлайди.

Хатто бу ҳақда Исломда қуйидаги ғоя баён қилинади:

Никоҳдан оддин келинга маҳр бериш шартлиги, куёв бўл – мишнинг ижтимоий аҳволи яхши бўлмаса, у ҳолда маҳрни қисман бўлса ҳам бериш кераклиги назарда тутилади.

Шариатда маҳр – никоҳ оддидан аёлнинг кўнглини олиш, унинг қалбида куёвга нисбатан меҳр уйғотиш мақсадида шахсан келин бўлмишнинг ўзига берилиши лозим бўлган совға (ши – ринлик, тақинчоқ, мато)дан иборат. Бу совғанинг ичида ши – ринликнинг бўлиши шартлиги назарда тутилган.

Маҳр бериш исломда суннат ҳисобланган. Жаноби Расу – луллоҳ саломлоҳу алайҳи васаллам қизлари ҳазрати Фотимани куёви Алига берганларида, ҳазрати Алининг маҳр бермасдан Фотимага қўшилишларига рози бўлмаганлар.

Яна маънавий меросимизга мурожаат қиладиган булсак, Абу Райҳон Беруний ўзининг “Ҳиндистон” асарида шундай ёзади: “Эй қизим. Сен ўрганган уйингдан кетиб, нотаниш хонадонга

тушмоқдасан, сен булажак куёвингининг ҳамма хислатларини билмайсан. Сен ер бўласанг, у осмон бўлади. Демак, сен у билан шундай йул тут, унинг олдида ер каби камтар бўласанг, у осмон каби олижаноб бўлади. Осмон шифоли ёмғири билан ерни кукартиргани каби у ҳам ўз меҳри билан сени хушнуд этади. Эринг сендан фақат юмшоқ ва ширин сўзлар эшитсин, ярамайдиغان ёки эски либосда, сочларинг тартибга солинмаган ҳолда унинг олдида утирма... Яхшии сен у билан хуш муомалада, ширин сўзли бўлгин... бу ишинг ҳар қандай сеҳржодудан яхшидир. Сувдан тез—тез фойдалангин. Ўзингга хушбуй нарсалар билан оро бер. Покизалик ҳамиша йўлдошинг бўлсин..."

Берунийнинг бу панду насиҳатлари унингча асрга тегишли бўлишига қарамай, улар ҳозирги кунда ҳам она куриш олдида турган ҳар бир қиз учун бахтли турмуш куриш калити бўлиб хизмат қилиши шубҳасиздир.

Ота—она фарзандлари нигоҳида энг буюк кишилардир. Шунинг учун улар фарзандлари олдида энг яхши сифатлари билангина обрў қозонишлари мумкин. Инсоний фазилатлар соҳиби бўлган ота—она ўз фарзандлари томонидан бир умр эъзозланади.

Болаларни баркамол инсон қилиб етиштиришда мактабни она билан боғламасдан, муваффақиятга эришиб бўлмайди. Шунинг учун мактаб ота—оналар ўртасида таълим—тарбияга оид ишларни кенгайтириши лозим. Мактабда ўқитувчиларнинг ота—оналар билан бўлган учрашувида айтган фикрлари айниқса, ота—оналар учун қимматлидир, чунки улар ўз фарзандлари тўғрисида кўпроқ нарсаларни билиб оладилар. Шундай экан, бола тарбиясининг туб моҳиятини англаган ҳар бир ота—она она билан мактаб ўртасидаги ҳамкорликни мустаҳкамлашга интилади.

Бола мактабга кириб, то уни тамомлаб чиққунга қадар ота—она мактаб билан яқин алоқа ўрнатиши, фарзандининг ўзлаштириши, хулқ—атворидан ҳамиша хабардор бўлиши тарбия масалалари бўйича ўқитувчи, синф раҳбари билан маслаҳатлашиб, уни дарсдан сўнги болани нима билан машғуллигидан хабардор қилиши лозим. У ўз навбатида ўқитувчи ҳам боланинг ўқиши, одоби, хулқи, мактабда ўзини тутати билиши ҳақидаги маълумотларни ота—онага етказиши, зарурият туғилганда ҳосил бўлган муаммоларни биргаликда ҳал қилиши зарур. Шундагина ўқувчи олдида бир хил талаб қўйилишига эришилади. Боласи мактабга борган ота—она шу жамоанинг эъзоз—сига айланади. Шу сабабли ота—оналар мактабнинг ижтимоий

ҳаётида фаол қатнашишлари шарт. Уқитувчи ҳам ўз ўқувчисининг оиласи билан мустаҳкам ҳамкорликни йўлга қўймоғи лозим

Ота-оналарнинг маҳалла фаоллари, меҳнат фахрийлари билан тарбия соҳасида ҳамкорлик килишлари жуда муҳимдир. Бу ишлар оила тарбиясига салмоқли ҳисса қўшади. Комил фарзанд тарбиялаш учун оила, мактаб ва жамоатчилик, (ма-ҳалла)нинг ҳамкорлиги талаб қилинади.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, ҳозирги иқтисодий, ижтимоий ўзгаришлар шароитида оилавий тарбия масалаларига эътибор янада кучайиб, долзарб мавзуга айланмоқда.

Савол ва топшириқлар

1. Оила деб нимага айтилади?
2. Оиланинг мақсад ва вазифалари нималардан иборат?
3. Ота-онанинг фарзанд олдидagi бурчларини санаб беринг.
4. Фарзанднинг ота-она олдидagi бурчларини санаб беринг.
5. Эр-хотин орасидagi муносабат оилада комил фарзанд тарбиялашнинг муҳим омили эканлиги ҳақидаги ўз фикрларингизни билдинг.
6. Юқоридаги маънавий манбалардан олиб берилган материاللارни мустақил таҳлил қилинг.

АДАБИЁТЛАР:

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. — Т., 1992.
2. 1998 йил—Оила йили деб эълон қилинишига доир ҳужжатлар.
3. Мунавваров А. Оила педагогикаси. Қўлланма. — Т., 1994.
4. Ҳозиев Э. Педагогик психология асослари. — Т., Университет. 1997. — 80 — б.
5. Кайкавус. "Қобуснома". — Т.: Уқитувчи. 1990.
6. Қаяюмов А. Абу Райҳон Беруний. Абу Али ибн Сино. — Т., 1987. — 240 — б.

3. ТАЪЛИМ НАЗАРИЯСИ ВА АМАЛИЁТИ АСОСЛАРИ (ДИДАКТИКА)

3.1. Таълим жараёни ва мутахассислик

"Ўз мустақил фикрига эга бўлган, ўз кучига, ўзи танлаган йўлни шунинг тўғрилигига ишонган инсон доимо келажакка ишонч билан қарайди. У жамиятдаги фикрлар хилма-хиллигидан чўчимайди, балки замонавий билим ва фалсафий қарашларга, ҳаёт ҳақиқатига суянган ҳолда ҳар қандай гаразли ният, таҳдид ва интилишларни фож қилишга қодир бўлади".

И.А.Каримов

Таълим жараёнининг илмий, назарий услубий ва амалий асосларини, яъни таълим, билим бериш, ўқитиш назарияси билан педагогиканинг мустақил бўлими дидактика шуғулланади. **Дидактика** — грекча сўз бўлиб, "didasko", яъни ўқитиш, ўрга — тиш маъноларини беради. Таълим қонуниятларини ўрганиш, таъдил қилиш жараёнида таълим тушунчаси унинг моҳияти мазмун ва вазифалари, ўқитиш принциплари, шакллари ҳақидаги билимларни баён этилади.

Таълим — инсон билиш фаолиятининг энг мураккаб турла — ридан бири бўлиб, индивидуал психик ривожланишни ва билимларни ўзлаштиришни анча тезлаштиради. Ўқитувчи таълим жараёнида фақат билим бериш билан чегараланмайди, балки бу жараёнда ўқувчи, талабага таъсир курсатади, бу эса уларнинг билим олишларини янада фаоллаштиради, натижада ўқувчи таълим жараёнининг фаол иштирокчисига айланади. Таълим — даги ютуқлар, аввало ўқитувчига боғлиқ. Мутахассис сифатида ўз фанини чуқур билиши, педагогик мулоқот устаси бўлиши, психологик — педагогик ва услубий билим ва малакаларни эгаллаган бўлиши, ҳар хил педагогик вазиятларни зудлик билан ўрганиш ва баҳолаш, педагогик таъсир курсатишнинг мақбул усул ва воситаларини танлаб олиш қобилиятига эга бўлиши керак.

Таълимнинг асосий вазифаси шахсни илмий билимлар, кў — никма ва малакалар билан қуролантиришдан иборат. Таълим инсон билиш фаолиятининг бир тури сифатида бир неча маънони билдиради. Яъни: таълим олувчиларда билим, кўникма ва мала —

калар ҳосил қилиш, уларда дунёқараш, фикр ва эътиқодларни шакллантириш ҳамда уларнинг қобилиятларини ўстиришдир.

Таълим орқали ёш авлодга инсоният тажрибаси орқали ту — планган билимлар берилади, зарурий кўникма ва малакалар ҳамда эътиқодлар шакллантирилади.

Таълим жараёнида, билимлар кўникма ва малакалар бир — бири билан ўзаро ўзвий боғланиб кетсада, ҳар доимгидек билимлар етакчи рол ўйнайверади. Чунки ўқувчи ва талаба билимлар асосидагина кўникма ва малакаларнинг маълум қисмини эгаллайди. Масалан, ўқувчи кўпайтириш жадвалини билмаса оғзаки ҳисоблаш жараёнини ўзлаштириб олишда қийналади. Бинобарин ўқитиш ишлари шундай ташкил қилинсинки, ўқувчиларнинг билим олиши кўникма ва малакалар ҳосил қилиш жараёни ўзвий бирликда ўтсин ҳамда таълим дастурларида му — аян ёшдаги ўқувчиларнинг жисмоний ва психологик хусуси — ятларига мос ўқув тизимига амал қилинади.

Таълим ўқитувчи ва ўқувчиларнинг биргалиқдаги фаолияти бўлиб, у икки томонлама характерга эга, яъни унда икки томон ўқитувчи ва ўқувчи фаол иштирок этади. Ўқитувчи аниқ мақсадни кўзлаб, режа ва дастур асосида билим, кўникма ва малакаларни сингдиради, ўқувчи эса уни фаол ўзлаштириб олади. Билдириш, билиш мураккаб, қийин, зиддиятли жараёндир. Бу жараёнда инсон психикасига тегишли сезги, идрок, тасаввур ва тафаккур каби жараёнлар фаол иштирок этади ва муҳим роль ўйнайди.

Таълим бериш, ёшларга билим бериш, уларда кўникма ва малакаларни ҳосил қилиш, янги ҳақиқатларни оча олишга қодир бўлган ижодий мантиқий тафаккурни тарбиялашдир. Таълим ўқувчи — талабаларнинг ўзлаштириш, ўзида билиш қобилиятларини ҳамда фикрлаш операциялари ва ҳаракатларини ҳосил қилиш жараёнидир. Бу пассив жараён эмас, балки ўқувчига номаълум фаол, ижодий фаолият, меҳнат жараёнидир. Таълим жараёнида таълим олувчи билмасликдан билишгача, нотўғри ва ноаниқ билишдан тобора тўлиқроқ ва аниқроқ, чуқурроқ билишгача бўлган йўлни босиб ўтади.

Билимларни ўзлаштириш жараёнида сезги, идрок, тасаввур, тафаккур каби психик жараёнлар фаол иштирок этади ва амалиётда синаб кўрилади.

Ўқитувчи, ўқувчи ва талабалардаги фикрлаш жараёни тўғри йўлга солиш учун амалиёт ҳар қандай билишнинг негизидир, деган қондани ҳисобга олиши зарур.

Ўқувчи ва талабаларнинг эркин фикрлаш қобилиятини ўқув ва амалий машғулотлар ўтказиш йўли билан ўстириш лозим. Ўқувчи,

талаба тафаккур жараёнида воқеликни таҳлил қилишни ва таққослашни, билимларнинг ўзлари учун тушунарли соҳаларидаги сабаб — хулосалар чиқаринини урганадилар, яъни оддий, сунгра жа анча мураккаб тушунча ҳамда фикр — мулоҳазалар ҳосил қилишни билиб оладилар.

Таълимда ўқитувчи билим бериш билан чекланмади, у ўқувчиларнинг фикрлаш фаолиятига ҳам раҳбарлик қилади, ўқувчиларда ишдаги мустақиллик, ижодкорлик қобилиятларини устиради ва шу тариқа урганилаётган нарсанинг онгли равишда узлаштириб олинишга эришилади. Материални идрок қилишлари ва тушуниб олишлари билан бирга, уни пухта эсда сақлаб қолишлари тўғрисида ҳам ғамхўрлик қилади.

Ўқитувчи билимларни ўз шогирдларига сингдирар экан, бу жараёнда уларнинг узлаштириш имкониятларини урганади, қийинчиликларни кўради, сабабларини аниқлайди, уларни бар — тараф этиш чораларини излайди. Маҳоратли, ижодкор ўқитувчи бу жараёнда таълимнинг мазмунига киритади. Бунинг натижа — сида ўқитувчининг ўзига хос усуллари шаклланади.

Ўқитувчи ўқувчи — талабанинг билиш фаолиятларини ташкил қилиш мақсадида ўқув ишларини олиб борар экан, аввало таълим жараёни орқали уч вазифани, яъни билим бериш орқали уч мақсадни ҳал қилиши лозимлигини унутмаслиги керак. Бу мақсадлар ўқитувчи ва ўқувчилар фаолиятини бирлаштиради.

1) Таълимий мақсад — ўқув материалларининг мазмунини билиш, яъни ушбу фанга тегишли илмий билимларни узлаш — тириш ва амалиётга тадбиқ қила олишдир.

2) Тарбиявий мақсад — фан асосларини узлаштириш орқали унинг мазмунида ётган ғоялар, дунёқарашлар таъсирида ўзининг шахсий сифатларини, имон — эътиқодларини шакллантиришдир.

3) Ривожлантирувчи мақсад — таълим жараёни таъсирида шахснинг ақлий камолотини билиш қобилиятини, ўқишга, меҳ — натга бўлган муносабатини ривожлантиришдан иборат.

Таълим — инсон қалби ва онгига ижобий таъсир этадиган ту — шунча ва туйғулар, гузал ва ҳаётий ғоялар тизимини ўзида му — жассам этар экан, бунинг натижасида истиқлол мафқураси том маънодаги миллий мафқурага айланишига имкониятлар яратилади.

Бу мақсадларни амалга ошириш натижасида ўқувчи — талабада мустақил ишлаш истеъдоди пайдо бўлади. Уни ўйлашга ўргатади, таълим жараёнида тафаккур ҳукмронлик қилади. Таълим турли босқичларда амалга ошади.

Биринчи босқич — ўқув материалларини идрок қилишдан иборат. Бунда ўқувчи — талаба таълимнинг мазмуни билан та —

нишиб, ўзининг билиш вазифалари нималардан иборат эканини тушуниб олади. Бунда сезги, идрок, тасаввур каби жараёнлар фаол иштирок этади.

Иккинчи босқич — улар ўқув материалларини тушуниб оладилар, унинг моҳиятини англайдилар ва умумлаштирадилар. Натижада уларда янги билимлар пайдо бўлади. Бунинг учун улар анализ, синтез, таққослаш, хулоса чиқаришдан фойдаланадилар.

Учинчи босқич — янги билимлар, машқлар, мустақил ишлар, ўқитувчининг қушимча изоҳлари орқали мустаҳкамланади.

Туртинчи босқичда — улар ўзлаштириб олган билимларини имкониятга қараб амалиётга тадбиқ қиладилар.

Буларни билиш орқали ўқитуви таълим — тарбия жараёнини самарали бошқариши мумкин. Шунинг учун ўқув жараёнининг ҳамма босқичларида ўқитувчи етакчилик ва бошқарувчилик ролини ўйнайди. Юқоридаги фикрлардан хулоса чиқарадиган бўлсак, ўқитиш жараёни билиш фаолиятининг муҳим тармоғи сифатида қатор вазифаларни бажаради. Жумладан:

1) ўқувчи ва талабаларда билим, кўникма ва малакаларни ҳосил қилади;

2) уларда дунёқарашни, ишонч ва эътиқодларини ўстиради;

3) ёшларни муайян даражада ўқимишли, маданиятли, тарбияли кишилар бўлиб етиштиришга, қобилият ва истеъдодларини ўстиришга эришилади.

Бу вазифаларни муваффақиятли ҳал этиш учун ўқитувчида ўз касбига лаёқат бўлиши лозим. Лаёқатлилик педагогик меҳнатни муваффақиятли бажаришга қодир бўлишдир. Бу аввало, педагогик касбнинг ижтимоий роли ва заруриятини яққол тасаввур қила олишида кўринади. Бундан ташқари ўқитувчи, ўқувчига ўз фаолиятининг объекти сифатида қизиқиб қараши, унинг эҳтиёж ва хусусиятларини тушуна билиши лозим.

Бундан ташқари ўқитувчи таълим жараёнида ҳар бир ўқувчи — талабанинг билими ва тарбияланганлик даражасини аниқлай олиши ва ҳисобга олиши, ўқув материалларини тўғри танлай билиши, таҳлил қила олиши ва умумлаштира билиши педагогик маҳорат учун зарур бўлган таълим усуллари, воситалари ва шакллари мукаммал билиш, ўқувчига нисбатан талабчан бўлиш педагогик вазиятга қараб улардан ўринли фойдалана олиш, таълим натижаларини дастлабки ва кейинги кўрсаткичлар билан таққослаш, таҳлил қилиш ва хулосалаш кабилар. Хуллас, ўқитувчи кенг кўламдаги дидактик билимларга, педагогик маҳоратга эга бўлиши лозим.

Шундагина ўқитувчи, кадрлар тайёрлаш Миллий дастури таълим даражасида таълим жараёнини ташкил қилади ва бошқаради.

Савол ва топшириқлар

1. Таълим жараёнининг моҳияти нимадан иборат?
2. Шахс ривожланишида таълим қандай рол ўйнайди?
3. Нима учун ўқув жараёни икки оқлама характерга эга?
4. Билим беришнинг асосий мақсадларини таҳлил қилинг.
5. Билиш фаолиятининг асосий босқичларини қиёслаб бering.

АДАБИЁТЛАР:

1. Каримов И.А. Донишманд халқимизнинг мустақкам иро — дасига ишонаман ("Фидокор" газетаси муҳбири саволларига жавоблари). — Т., 2000.
2. "Кадрлар тайёрлаш миллий дастури". — Т., 1997.
3. Мунавваров А.К. Педагогика. — Т.: Ўқитувчи. 1996.
4. Ильина Т.А. Педагогика. Учебная пособия. — М., 1985.
5. Турсунов И., Нишоналиев У. Педагогика курси. — Т., 1996.

3.2. Таълим мазмуни. Ўқув режалари, дастурлари, дарсликлар ва касб

1997 йил 29 августда Ўзбекистон Республикасининг "Таълим тугрисида"ги Қонуни қабул қилишда Бу Қонунда таълим тизми — минини мазмун ва моҳиятини ислох қилиш, давлат ва нодавлат таълим муассасалари ҳамда таълим ва кадрлар тайёрлаш соҳа — сизаги рақобат муҳитини шакллантириш назарда тутилган. Таълим тизимининг ягона ўқув — илмий ишлаб чиқариш мажмуи сифатида изчил ривожлантиришни таъминлаш, ҳамда фуқароларга таълим, тарбия бериш, касб — ҳунар ургатишнинг ҳуқуқий асосларини белгилаш ва ҳар бир шахснинг баробар билим олишдан иборат конституциявий ҳуқуқини таъминланган.

Таълимнинг асосий мазмунининг унинг вазифаларида ойдинлаш — тирилади. Асосий вазифаларга ақлий тарбия билан боғлиқ бўлган вазифалар киради. Бу вазифалар ичида илмий ва техникавий билимлар, ҳамда улар билан боғлиқ бўлган малака ва кўникмалар билан қуроллантириш, аждодларимиз қолдирган тарихий ва маданий қадриятларда ҳаётнинг маъноси, жамиятда инсоннинг тутган ўрни, таълим — тарбияси, одоб — ахлоқи ҳақидаги ҳикматли фикрлар борки, булар бутунги халқ таълими тараққиёти учун ва миллий

мактаб яратиш борасида ёшларимизда инсонпарварлик, шоклик, имон — эътиқод, мурувват, ватанпарварлик, меҳнатсеварлик, мил — латлараро дўстлик муносабаглари, қаҳрамонлик, мардлик сингари туйғуларини тарбиялайди.

Янги демократик жамият қуришда таълимнинг мазмуни бу жамият эҳтиёжларидан келиб чиқиб ва қуйидагиларга амал қилган ҳолда белгиланади:

- илмий билимларнинг етакчи роли туғрисидаги қоидага;
- инсониятнинг маданий — маърифий мероси бойликларини, умуминсоний қадриятларини билиб олиш ҳақидаги "Миллий дастур" курсатмаларига;
- тарбияланувчи шахсни баркамол авлод қилиб ривожланти — риш, иймон — эътиқодини, илмий дунёқарашини таркиб топтириш;
- илмий ҳаёт билан, янги демократик жамият қурилиши тажрибаси боғлиқлиги ҳақидаги қоидага;
- таълимнинг бир мақсадга қаратилганлиги (умумий ёки касбий таълим);
- таълим соҳасидаги давлат сиёсатининг асосий принцип — ларига ва дидактик принципларига мувофиқлигига амал қилинади.

Таълимнинг мазмуни ўзгарувчан, у доимо янгиланиб туради. Янги демократик жамият қураётган ҳозирги кунларда фан ва техниканинг, педагогик технологияларнинг жадал ривожланиши, ҳақимизнинг маданий — маърифий юксалиши туфайли бу жа — раён айниқса тезлашди. Бироқ материал танлаш ва таълимнинг мазмунини янгилаш дидактик муаммолар бўлиб қолмай, балки етарлича мураккаб муаммодир. Пайдо бўлаётган янги билимлар оқими учун энг муҳим, ҳақ таълими вазифаларини ҳал этишда асосий аҳамиятга эга бўлган фанларни ажратиш курсатиш ва айни вақтда қандай ўқув материалларини чиқариб ташлаш ва янгиларини дастурларга киритилишини ҳал этиш керак.

"Янги демократик жамият қураётган бизнинг мамлакати — мизда таълимнинг мазмунини қуйидаги йўллар билан тако — миллаштиришни назарда тутилади:

- фан ва тажрибадаги энг янги муваффақиятларни акс этти — риш;
- иккинчи даражали ва ортиқча мураккаблаштирилган материаллардан қутулиш;
- ўрганилаётган фанлар рўyxатини ва материаллар ҳажмини аниқлаш ҳамда ўқувчи — ёшлар, албатта, ўзлаштириб олиши керак бўлган малака ва кўникмаларнинг оптимал ҳажмини белгилаш;
- ўқув фанларига оид асосий тушунчаларни ва етакчи ғояларни жуда ҳам аниқ баён қилиш;

— ўқувчиларнинг педагогик технологиялар: компьютер, ксеркс, электрон почта ва шу каби бошқа билимлар билан қуроллантириш ҳамда уларда шу технологиялардан фойдаланиш кўникмалари ҳосил қилиш.

Бирор мақсадга қаратилганлиги бўйича умумий таълимни политехника таълими, касбий таълимдан фарқ қилиш керак.

Умумий таълим — бу ўқувчиларнинг ҳар томонлама умумий тайёргарлигини ва ривожланишини таъминловчи фан асосларини эгаллаб олишдир.

Касбий таълим — инсонни ўзи танлаган касбига тегишли исбатан тор йуналишдаги меҳнат фаолиятига хизмат қилувчи таълим.

Политехника таълими — ўқувчиларни ҳозирги замон ишлаб чиқариши асослари, унинг энергетикаси ҳақидаги билимлар сис-темаси билан қуроллантиришни таъминлайди, ҳамда инсон фаолиятининг турли соҳаларидаги иш операцияларини ўзлаштириб олиш учун база (асос) аҳамиятига эга бўлган бир қатор меҳнат кўникма ва малакаларини эгаллаб олишни назарда тутадиган таълим.

Умумий политехник ва касбий таълимнинг бирга қўшиб олиб берилиши янги демократик жамият қуришга қодир бўлган юқори ма-лакали, онгли ва фаол заҳматкаш ёшларни тайёрлашга имкон беради.

Таълим мазмуни қуйидаги давлат ҳужжатлари ва расмий ҳужжатлар ташкил этади:

1. *Ўқув режаси.*
2. *Ўқув дастури.*
3. *Дарслик.*

Ўқув режаси — давлат ҳужжатиدير Унга барча умумтаълим мактаблари сўзсиз амал қилади. Бу ҳужжатда синфлар бўйича ўрганилиши лозим бўлган ўқув фанлари ва шу фанлар учун ажратилган ўқув соатлари кўрсатилади. Бу ҳужжат мактабнинг ягона ўқув режаси ҳисобланиб, у халқ таълими вазирлиги томонидан тасдиқланади. Алоҳида аниқ бир фаннинг ўқув режаси — шу фанни ўқитиш учун ажратилган соатлар ва ўқув йилининг тузилишини белгилаб берувчи давлат ҳужжатиدير.

Ўқув режасини тузишда қуйидаги омилларга асосланади:

1. Ўқув тарбия ишининг мақсади, ўқувчиларга аниқ илмий билим бериш, олган билимларини кўникмага айлантириб, уни ҳаётда қўллай олишга ўргатиш.

2. Мактаб ўқувчиларига билим бериш ёшига қараб тизимга солинади ва қоидаларга асосланади:

- а) Бошланғич таълим — I—IV синфлар
- б) Умумий ўрта таълим — V—IX синфлар.

в) Ўрта махсус касб — ҳунар таълими, академик лицейлар, касб — ҳунар коллежи.

Таълим тўғрисидаги Қонунга асосан академик лицей ва касб — ҳунар коллежининг мақоми тенглаштирилган. Уларнинг ўқувчилари ва битирувчилари олий ўқув юртига киришда ёки танланган йўналиш бўйича фаолият курсатишда конституциявий ҳақ — ҳуқуқларини амалга оширишда тенг ҳуқуқлидирлар. Шу билан бирга академик лицей ва касб — ҳунар коллежи ўз олдига қўйган мақсадлари билан бир — биридан маълум маънода фарқ қилади.

Академик лицейлар — ўқувчиларнинг қизиқишлари ва қобилиятларини ҳамда уларнинг жадал интеллектуал ривожланишини, чуқурлаштирилган, ихтисослаштирилган ҳолда ўқитишни таъминлайди. Академик лицейларда ўқувчилар ўзлари танлаган йўналиши бўйича билимларини ошириш ва муайян фанлар асосларини чуқур мукамал ўзлаштириш имконига эга бўладилар. Академик лицейлар асосан олий ўқув юртлири қошида ташкил этилади.

Инсон тафаккури, ақлий салоҳияти ижтимоий бойлик ҳисобланади. Улар ҳар қандай жамиятнинг ижтимоий — иқтисодий тараққиётини белгилайдиган омиллардир. Шундай фарзандларимиз борки, улар умумий ўрта мактаб таълим жараёнида маълум йўналиш бўйича ўзларининг иқтидорини, истеъдодларини намоян қиладилар. Бу бойликдан оқилона фойдаланиш, уни тўғри йўналтириш катта аҳамият касб этади. Академик лицейлар айнан шу мақсадни амалга оширишга, иқтидорли, истеъдодли болаларни тарбиялашга хизмат қилади.

Касб — ҳунар коллежлари эса ўқувчиларнинг касб — ҳунарга мойиллигини, лаёқатларини, билим ва кўникмаларини чуқур ривожлантириш, уларнинг танлаган йўналишлари бўйича бир ёки бир неча замонавий касб эгаллаш имконини беради. Касб — ҳунар коллежлари олдинги билим юртларидан ҳам мазмунан, ҳам шаклан тубдан фарқ қилади.

Бу фарқ нималардан иборат?

Булар энг аввало ўқувчиларни ўқишга қабул қилишдан бошлаб, ўқув жараёнининг ташкил этилиши, мазмуни билан мезони ва бир нечта касб — ҳунар эгаси, устаси, кичик мутахассис бўлиб ўқишни тамомлашидан иборатдир. Ўқув жараёни жаҳон талаб — ларига мос келувчи давлат таълим стандартлари, яъни замон талабларига жавоб берувчи, истиқбол ва келажакни кўзлаб ишлаб чиқилган ўқув режа ва дастурлари асосида ташкил этилади.

Касб – ҳунар коллежларида ўқув дастурлари олдинги ўқув босқичи – умумтаълим мактаблари ва кейинги поғонада турган олий ўқув юр்தларининг ўқув дастурлари билан ўзаро мутано – сибликда бўлиб, таълимнинг узлуксизлик ва изчиллик принци – пига амал қилади. Шу билан бирга коллеж педагогларининг савияси юқорилиги ва педагогик технологияларининг янгилиги билан фарқ қилади. Замонавий билим бериш учун ўқитувчиларнинг ўзи ана шундай билимга эга бўлиши керак. Шунинг учун педагог кадрларнинг обрў – эътиборини, ижти – мой мақомини, масъулиятини, малакасини оширишга ва замон талабларига мос ҳолда тайёрлашга эътибор қаратилган.

Академик лицейлар ва касб – ҳунар коллежларига ўқувчиларни қабул қилиш қандай амалга оширилади?

Бу умум ўрта мактабнинг 9 синфи битирувчиларининг яку – ний давлат аттестацияси натижасига биноан ўқувчи томонидан йиғилган Рейтинг кўрсаткичлари ҳамда педагог психологик ташҳис марказлари тавсиялари асосида ўқувчи академик ли – цейда еки касб – ҳунар коллежининг маълум йуналишида ўқишни давлом эттириш ҳуқуқига эга бўлади.

Ўқув режасида айрим табиий фанлар, айниқса, математика, информатика, физика фанлари, айрим гуманитар фанлар бўйича ўқувчиларнинг қизиқиши ва хоҳишларини қониқтириш, қобилиятларини ривожлантириш мақсадида ўтказиладиган фа – культатив машғулотлар ва уларнинг соатлари кўрсатилган бўлади.

Ўқув дастури – Ҳар бир алоҳида фан учун ўқув дастури ту – зилади. Дастур ўқув режасига асосланади. Фаннинг мақсадидан, ўқув режаси бўйича ажратилган соат ва билим ҳажми унинг тизими мавжуд жамиятнинг гоивий – сиёсий йуналишини ўзида акс эттирадиган давлат ҳужжатидир.

Ўқув дастурида ҳар бир синфда алоҳида фанлар бўйича ўқувчиларга бериладиган илмий билим, кўникма ва малакалар – нинг ҳажми ва мавзулари белгилаб берилади. Дастурда фаннинг мазмуни, мавзу кетма – кетлиги иккинчи мавзу биринчини тўлдириши, изчиллик билан ёритилади ва маълум мавзулар орқали кўрсатилади. Ўқув дастурида шу фан бўйича ўқувчиларга берилиши лозим бўлган билим, кўникма ва мала – калар кичик мавзуларда ифодаланиб, мавзу мақсади қисқача изоҳланади.

Фаннинг мақсади ва вазифасидан келиб чиққан ҳолда йуна – лишларга ажратилади. Улар бобларга бўлинади. Боблар катта – катта мавзуларга, катта мавзулар эса кичик мавзуларга бўлиниб, шу мавзу юзасидан ўқувчи қанақа билим, кўникма ва мала – каларни ўзлаштириши лозим бўлса, шу қисқача ифодаланиб

берилади. Ҳуқуқ дастурининг ўзини амал қилиниши керак бўлган қоидалари мавжуд

1. Дастурни аниқ бир ғояга асосланганлиги.

Муस्ताқил жамиятимиз тараққиётининг тамойилларига асосланган ҳолда ислоҳ қилинган ҳар бир соҳасидаги фан, техника, ишлаб чиқариш, ижтимоий муносабатлар қирраларидаги эришилган ютуқлар даражасини илмий асосда акс эттириши лозим. Дастур узоқни кўра билиш қоидаларига асосланиши керак.

2. Дастур илмийлик принципига асосланади

Ҳар бир таълим ва тарбия ғоялари, илмий жиҳатдан текширилган, ишончли далиллар, кузатишлар, манбалар ва материаллар асосида киритилади.

3. Ҳуқуқ дастури аниқ мазмун ва мантик ғояларини ўзида акс эттириши лозим.

Дастурда фаннинг мақсад ва вазифалари ундаги билим асослари мисоллар ва масалалар орқали ўргатилади. Акс ҳолда ўргатилаётган билим асосларини назарий жиҳатдан тушуниш қийин бўлади.

4. Назарий билан амалиётнинг бирлиги принципи.

Талабалар назарий олган билимларини, амалда қўлай олиш кўникмасини шакллантириши назарда тутилади.

5. Ҳуқуқ дастурини тузишда фаннинг тарихий сабоқлари инобатга олинади.

Вақт ўтиши билан фан оламида янги-янги кашфиётлар, маълум бир илмий қонун-қоидалар пайдо бўлиб, фан такомиллашиб боради. Дастур фаннинг келажақдаги истиқболини ўзида қисқача ифодалайди.

6. Ҳуқуқ дастури ҳужжатлар ислоҳ қилинган таълим, давлат томонидан тасдиқланган режа асосида бакалавр, магистр, линей гимназия, коллежларга алоҳида-алоҳида тузилади.

Дарслик.

Дарслик ҳуқуқ жараёнининг асоси. Дарслик ҳуқуқчининг уйдаги муаллими, ҳар бир фаннинг мазмуни, мақсади, вазифаси дарсликда ёритилади. Дарслик, яъни фан объектив борлиқ ўртасидаги муҳим қонуниятли боғланишларни акс эттиради. Дарсликдаги билимлар тизими ўзаро ички, мантиқий боғланишларга эга бўлиб, улар дидактика талабига мувофиқ равишда баён қилинган. Дарслик қуйидаги талабларга амал қилган ҳолда яратилади:

1. Дарсликда акс этган илмий билимлар синф ҳуқуқчиларининг ёш хусусиятига мос келиши керак.

2. Дарсликда баён қилинган илмий билимларнинг назарий асоси, ғоялари тизимли ва изчил бўлиши талаб қилинади. Улар

ҳаётдан олинган, ишонарли бўлиши лозим. Шу ҳолдагина ўқувчилардаги илмий дунёқарани энг яхши инсоний фазилатлар таркиб топтирилади.

3. Назарий билимлар ишлаб чиқариш амалиёти билан боғланган бўлиши керак.

4. Дарсликда мавзу содда, равои тилда бўлиши, ҳамда тегишли қоида ва таърифлари берилиши керак. Дарслик ичидати ва муқовасидаги чизилган расмлар ва безатилиши ўқувчининг эшига мос, фаннинг характерига монанд бўлмоғи зарур.

5. Мавзулардаги фикрлар аниқ ва қисқа бўлиши, илмийликка асосланиши керак.

Таълимнинг мақсади — мустақил жамиятимиз равнақига назарий ва амалий ҳисса қўша оладиган "Баркамол авлод"ни тарбиялаш.

Таълимнинг вазифаси — ёш авлодни илмий билимлар, кўникма ва малакалар тизими билан қуроллантириш.

Дарснинг мақсади — ўқитувчининг режалаштирган аниқ бир мавзусини ўқувчиларга биддириш ва ўқувчилар улаштирган билим, кўникма ва малакаларини текшириб кўриш ҳамда янги мавзуга замин яратиш.

Дарснинг мазмуни — ўқитувчи томонидан режалаштирилган тугал маънога эга бўлган матн ташкил этади. Уни ўқувчилар онгига сингдириш жараёнида манбаа, хулоса ва ҳикоялардан фойдаланилади.

Дарс — бу аниқ мақсад тугал мазмунга эга, ўқудан олдинги ва кейинги дарслар билан моҳиятан узвий боғланган, ўқитувчи ва ўқувчи орасидаги амалий ва назарий мулоқотдан иборат бўлган педагогик жараёндир.

Дарс турлари:

Биринчи дарс тури — янги мавзунинг баёни дейилиб, унинг мақсади дастурдаги янги дарс материални утиш ва шу мавзу бўйича ўқувчиларда чуқур билим ва кўникма ҳосил қилиш. Утилган мавзу юзасидан машқлар ечтириш. Улар билан савол — жавоб қилиш.

Иккинчи дарс тури — аралаш дарс дейилади. Унинг мақсади, олдинги дарсда утилган мавзунинг маъно ва моҳиятини аҳамиятини ўқувчилар қанчалик тушунганликларини аниқлаш. Олдинги мавзу юзасидан уларга савол ва машқлар бериш. Ўқувчилар ҳосил қилган билим ва кўникмаларини баҳолаш. Ўқувчилар олган билим ва кўникмалар ўқитувчини қаноатлантиргандан кейин, янги мавзу матн баён қилинади. Ўқитувчи дарс режасига киритган мақсад ва вазифаларини

амалга ошириб бўлгандан сунг, у яна янги мавзу юзасидан савол ва топшириқлар бериб, янги мавзуни ўқувчилар қандай ўзлаштирганликларини текшириб кўради хулоса қилади ва уйга вазифа беради.

Учинчи дарс тури — амалий машғулотлар утказиш дарси деишлади. Бу дарс тури, утилаётган фан мавзусининг осон ёки мураккаблигига қараб, бирор боб ёки мавзуси тугагандан сунг утказилади. Математика фани бўлса, ёзма иш, физика, кимё, биология фанлари бўлса, баён ёки иншо, компьютер технологияси фани бўлса, компьютерда ишлаш маҳоратини канчалик эгаллаганлиги саналади ва ҳоказо. Яъни ўқувчиларнинг олган назарий билимларини қандай қилиб ўзлаштирганликларини амалиётда фойдалана олиш маҳорати синаб курилади ва баҳоланади.

Тажрибадан бизга маълумки, дарснинг мақсади билан мазмуни уртасида маълум боғланиш бўлиб, асосан улар дарснинг усулини ва тузилишини белгилайди. Шунинг учун дарснинг турларга ажратганда, саралаганда дарснинг мақсади ва мазмунини асос қилиб олиш энг тўғри йўлдир.

Таълим бериш жараёнида ўқувчиларнинг инсон сифатида қандай тарбияланаётганлиги, уларда инсон фазилатлари қай даражада шаклланиб бораётганлигини ҳам эътибордан холи қолдирмаслигимиз керак. Ўқувчи ақлий ва ахлоқий билимларни пухта эгаллаб, уни ҳаётга тадбиқ эта билмаса, бу эгаллаган билимлари уларни амалий жиҳатдан маънавий бойитса, уша ҳолатдагина биз "Баркамол авлодни тарбиялаш"дек бош мақсадими эга эришиб борамиз.

Савол ва топшириқлар

1. Таълим мазмунини нималар ташкил қилади?
2. Дарслик нималарга асосланиб ёзилади?
3. Қандай жараёнга дарс деб айтилади?
4. Академик лицей ва касб — ҳунар коллежининг битирувчилари қандай конституциявий ҳуқуқларга эга?
5. Дарс турлари ҳақида гапириб беринг.

АДАБИЁТЛАР:

1. "Таълим тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикасининг Қонуни. 1997. 1 октябр. "Маърифат" газетаси.

2. Каримов И.А. Баркамол авлод — Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. — Т., 1998.

3. Мунавваров А.К. Педагогика. — Т., Уқитувчи. 1996.

4. Ўзбекистон Республикаси. Кадрлар тайёрлаш миллий дастури. — Т., 1997.

3.3.Таълим тамойиллари (принциплари)

Узлуксиз таълим кадрларни тайёрлаш тизимининг асоси ва кадрлар тайёрлаш миллий моделининг таркибий қисмларидан бири деб, таъкидланади кадрлар тайёрлаш миллий дастурида. Узлуксиз таълим тизими ўқув—тарбия жараёнининг ҳамма босқичларини қамраб олади ҳамда ҳар томонлама етук баркамол авлодни етишти—риш учун шарт—шароитлар яратади. Шу сабабли мамлакатимизда кадрлар тайёрлаш миллий дастури асосида узлуксиз таълимни таш—кил этиш ва ривожлантиришнинг асосий тамойиллари (принциплари) белгиланади. Булар таълимнинг устуворлиги, таълимнинг демо—кратлашуви, таълимнинг инсонпарварлашуви, таълимнинг ижтимо—ийлашуви, таълимнинг миллий йўналганлиги, таълим ва тарбиянинг узвий боғлиқлиги, иқтидорли ёшларни аниқлаш, юқори даражада билим олишлари учун шарт—шароитлар яратиш кабилар. Жамият талаб қилаётган узлуксиз таълимга тегишли бу қонун—қоидалар ўқитиш, билим бериш, яъни таълим жараёнига ҳам самарали таъсир кўрсатади. Педагогикада таълимнинг илмий—назарий, услубий асослари алоҳида, яъни дидактика қисмида ўрганилади. Бу жараёнда таълим принципларига ҳам алоҳида тўхталади.

Таълим (ўқитиш) жараёни мураккаб ҳамда кўп қирралидир. Унда ўқитувчи ва ўқувчилар фаол иштирок этадилар. Бу жараёнининг муваффақиятли ва самарали натижаси таълим жараёнининг қонун—қоидалари, яъни таълимга қўйилган дидактик талабларга қай даражада амал қилишларига боғлиқ.

Ўқитиш билиш фаолиятининг ажралмас қисми сифатида, инсоннинг теварак—атрофдаги дунёни билишнинг умумий қонунлари асосида содир бўлади. Шу сабабли шахсни ўқитиш, тарбиялаш, баркамол авлод қилиб етиштириш жараёнида бир бутунликда амалга ошириш зарур. Ўқитувчи қачонки таълим тамойилларидан хабардор бўлгандагина уни самарали бошқариш, ўқитишнинг самарали усуллари тўғри танлаш имкониятига эга бўлади. Шунинг учун ҳам ўқитиш тамойиллари таълим жараёнининг энг муҳим масалаларини назарий ва амалий жиҳатдан тўғри ҳал қилишнинг асосий негизи ҳисобланади.

Ўқув материалларининг тарбиявий таъсир даражаси аввало унинг илмий мазмунига, миллий ғоянинг ёритилишига, дарсни илмий — услубий жиҳатдан тўғри ташкил қила олишга боғлиқ. Шундай экан, ўқув жараёнининг мазмуни фандаги янгиликлар билан бойитилишига керакли материалларни танлай билишга, мисол ва исботлар билан ўқувчи онига, қалбига сингдира олиши лозим. Ўқув жараёнида унинг таълимий ва тарбиявий имкониятларини бирлаштириш, унинг маънавий, ахлоқий йўналишини ҳамда таъсирчанлигини янада оширади. Миллий ғояни, миллий истиқлол мафкурасини амалда ҳаётга тадбиқ қилишга педагогик шароит яратади.

Таълим тамойиллари ўқув юртлари оддида турган улкан ва — зифалар асосида белгиланади. Улар ўзаро бир — бири билан мустаҳкам боғлиқ ҳолда бир системани ташкил этади, ҳар бир дарсда дидактик тамойилларнинг бир нечаси иштирок этиши мумкин. Улар таълим оддида турган асосий мақсадларни ҳал этишга ўз ҳиссасини қўшади. Таълим тизими ислоҳ қилинаётган ҳозирги жараёнда ўқувчи — талабаларга мустаҳкам билим бериш, уларни эркин, мустақил фикрлай оладиган инсонлар қилиб тарбиялашда, таълим тамойилларининг моҳиятини чуқур англаш ва ҳаётга тадбиқ этиш муҳим муаммолардан биридир.

Ўқув юртларида бериладиган билим илмий характерга эга бўлиши фан — техниканинг сўнгги ютуқ ва кашфиётларини ўзида ифода этиши лозим. Шундай экан, ўқитувчи илм — фандаги янгиликлардан хабардор бўлиши лозим, ўқув фанлари ҳам илм — фан асосида яратилади. Ўқитишнинг илмийлик та — мойиллари таълим жараёнида ўқувчи — талабаларни ҳозирги замон фан — техника тараққиёти даражасидаги илмий билимлар билан қуроллантириш, айниқса талаба ёшларни илмий — тадқиқот усуллари билан таништириб боришга қаратилган.

Илмийлик таълимнинг мазмунига ҳам, усулига ҳам алоқадордир. Шундай экан, билим, илм — фан билан ўқув предмети ўртасида ҳам — корлик ўзаро боғлиқлик бўлишига эришиш лозим. Таълимнинг ҳамма босқичларида илмий изоҳлардан фойдаланмоқ лозим.

Шунингдек, бу жараёнда ўқувчи талабаларнинг тайёргарлиги, савияси ва ёш хусусиятларига мос келадиган илмий — тадқиқот усуллари билан таништириш, айниқса, уларни атрофни нарса, воқеа ва ҳодисаларни мустақил суратда кузатиш, тажрибалар ўт — казиш, дастлабки илмий манбалар, адабиётлар устида ишлаш, му — аммолар қўйиш ва муаммоли вазиятларни ҳал қилиш, ечиш каби

дастлабки илмий тадқиқот усуллари билан таништиришни талаб қилади.

Таълим мазмунни ҳамда усуллариининг илмийлик тамойили талабларига мос бўлиши оқибатида ўқувчи талабаларда илмий тафаккур шаклланади, ураб олган борлиқ, содир бўлаётган воқеликни кузатиш ва ўрганишга бўлган қизиқиш янада ортади, мустақил илмий ишлар олиб боришга мойиллик ривожланади.

Назарий билимларнинг амалиёт билан, турмуш тажрибалари билан боғлаб олиб бориш таълимнинг етакчи қоидаларидан ҳи — собланади. Таълим — тарбия соҳасидаги ютуқлар, энг аввало назария билан амалиётнинг ўзаро боғлиқлигига асосланади. Шундагина ўқувчи — талаба ўрганаётган ўқув материалларининг туб моҳиятини тушуниб етади ва амалиётда улардан фойдалана олади. Бунинг учун ўқитувчи таълим жараёнида ўқувчиларнинг фаол иштирок этишларига эришмоқ лозим. Фаол иштирок эса билимларни онгли, тушуниб ўзлаштиришга олиб келади.

Машғулотлар давомида ўқитувчи назарий билимларнинг амалий фаолиятда қўлланиш имкониятини ва зарурлигини кўрсатиб беришлари лозим. Назарий билим ўқув юртининг имконият даражасига қараб ўқув тажриба хоналарида, лабора — торияларда, тажриба ер участкаларида, экскурсиялар орқали ишлаб чиқариш жараёни билан танишиш ва меҳнат илғорлари билан ўтказилган суҳбатлар орқали амалга оширилади.

Таълимдаги онглилик ва фаоллик, ўқувчидаги кутаринки кайфият, кўпроқ билишга интилиш, мустақил фикрлаш ва хулосалар чиқаришга ундайди. Билимларни онгли ва фаол ўзлаштириш ўқитиш жараёнининг психологик томонларида ўз ифодасини топади.

Ўқитишда назарий билимлар қанчалик қатъий баён этилса, ўқувчи талабанинг фикр юритиши ҳам шунчалик аниқ ва равшан бўлади ва ўқув материалларини онгли ўзлаштириш даражаси ҳам ошади. Таълим тизими ислоҳ қилинаётган ҳозирги жараёнда ёш — ларнинг мустақил фикр юритиши, мустақил суратда билим олишга интилиши талаб қилинади. Бунинг натижасида билимларни ўз — лаштириш жараёни ижодий тус олади. Бундай шароитда ўқитувчи ўқувчининг машғулотларга муносабати ва бу жараёнда ўзини қандай тутишга эътибор бермоғи лозим. Ёшлардаги ўқиш истаги таълим жараёнининг зарурий ва мантикий қисмидир. Шундай экан, таълимнинг самарадорли ўқитувчининг ўқувчиларни ўқишга изчил ва мунтазам қизиқтириб боришига боғлиқдир. Бунинг учун ўқитувчи, уларни ўқишга ижодий муносабатда бўлишга, мус — тақилликка, ишчанликка одатлантириши лозим.

Таълим жараёни, унинг мазмуни, унда кўтарилган ҳаётий масалалар ёшлар тарбиясига ижобий таъсир кўрсатади. Шу сабабли таълим, шахс шаклланишининг асосий манбаидир.

Ўқитиб, тарбия бериш деганда бизда таълим ва тарбиянинг бир — биридан ажралмаслигини тушунамиз. Шундай экан, мактаб обрўси, ўқитувчи обрўси, аввало дарсда шаклланади. Тил ва адабиёт дарсими, математика дарсими ҳар доим уларнинг тарбиявий имкониятларини кўрабилиш, тарбия ўсулларида фойдаланиш лозим.

Ўқувчи — талаба илмий билимларни ўзлаштирар экан, унинг дунёқараши ҳам, иродаси ва ахлоқий сифатлари, имон — эътиқоди ва қобилияти ҳам ўсиб ривожланиб боради.

Таълимнинг тарбиявий имкониятларидан фойдаланишда ўқитувчи аввало таълимни услубий жиҳатдан тўғри ташкил этишга, ўқув материалларининг мазмуни билан боғлиқ тарбиявий мақсадларни аниқ белгилашга ва билим олишга қизиқтира олишга боғлиқдир. Шу билан бирга, ўқитувчининг ўқувчилар олдидаги обрў — эътибори ҳам муҳим тарбиявий аҳамиятга эга — дир.

Ўқитиш жараёнини кўргазмали ташкил этиш зарур. Ҳам эшитиш, ҳам кўрсатиш орқали ўқув материалларини идрок қилиш, уларни онгли ва пухта ўзлаштириш, билимларни тур — мушдаги заруриятини англаб етишларига асос солади, диққатни барқарорлаштиради. Шунинг учун кўргазмали материаллар ўрганилаётган мавзунинг мазмунига мос келиши, ўқувчи — талабанинг ёши ва билим даражасига мувофиқлашган бўлиши, ҳамда улардан фойдаланишнинг самарали йўл ва воситаларини қўллаш ва ишлаб чиқиш лозим. Кўрсатмали материаллар ўқув предметларининг характери ва мазмунига қараб турли — туман бўлиши мумкин. Жумладан:

а) буюм ва нарсаларни асли табиий ҳолда кўрсатиш (ўсимлик — лар, ҳайвонлар, гербарий ва коллекциялар, лаборатория машғулотларига намоийишлар, экскурсиялар чоғида кўрсатиладиган буюм, нарсалар).

б) тасвирий кўрсатмали материалларни намоийиш қилиш (расмлар, фотосуратлар, диафильмлар ва диапозитивлар, кинофильмлар ва бошқалар).

в) нарса ва буюмларни шартли белгилар орқали кўрсатиш (ўқув хариталари, схема, жадвал ва макетлар).

г) овозли кўрсатмали материаллар (грампластинка, магнитофондаги ёзувлар, овозли кинофильмлар).

Таълим жараёнида қўлланиладиган кўргазмали материаллар ўқувчи — талабанинг ёшига, билим савиясига мос бўлиши ва ўрганилаётган маззунинг мазмунини очиб беришга ердам бериши, назарияни амалиёт билан боғлашга хизмат қилишига қараб танланиши лозим. Кўргазмали материалларни тайёрлашга жалб этиш ва ўргатишнинг дидактик аҳамияти каттадир.

Билимлар турли йул воситалари орқали пухта ўзлаштирилгандагина, у мустаҳкам эсда қолади, бу эса ўқув материалларни онгли ўзлаштиришга, назария билан амалиётни боғлашга, кўрсатмалиликка амал қилишга ва билимларни такрорлаш орқали мустаҳкамлашга боғлиқдир. Таълимнинг бош мақсади ва билимларни системали ва пухта ўзлаштиришдир.

Таълим жараёнидаги муваффақиятларга фақат билим беришда ўқувчи — талабанинг ўзига хос шахсий хусусиятларини ҳисобга олганда эришиш мумкин. Шунинг учун ўқитувчида болалар психологиясидан тегишли билимлар етарли бўлиши лозим. Дарс жараёнида шу синф ўқувчиларига тегишли умумий хусусиятларни ва ҳар қайси ўқувчига тегишли хусусиятлар таълимнинг ҳар бир босқичида эътиборга олиниши даркор. Бунга эришиш учун ўқитувчи ўқувчиларни кузатиши ва уларнинг руҳий оламини ўрганиши лозим. Фақат шундагина ўқувчидаги камчиликларнинг келиб чиқиш сабаблари аниқланади ва уларни бартараф қилиш учун изланишлар олиб борилади.

Ўқувчиларнинг шахсий хусусиятлари, аввало, уларнинг фикрлаш фаолиятларида, ўқитувчи ва тенгдошларига булган муносабатида, интизомлилигида, болалар ўртасидаги омуз-эътиборида намоён бўлади. Шахсий хусусиятларни шакллантиришга бола ўсаётган муҳитнинг таъсири беқиёс катта. Ўқитувчи болани ўрганиш учун уларни доимо кузатиши, суҳбатлашиши, вазифалар бериши, хатти-ҳаракатларини доимо таҳлил қилиб бориши даркор.

Савол ва топшириқлар

1. Педагогик жараёнда таълим тамойилларининг аҳамияти ва зарурияти нимада?
2. Таълимнинг тарбиявий имкониятларидан фойдаланиш омиллари қандай?
3. Онгли ўзлаштириш учун фаолликнинг роли қай даражада зарур?
4. Тенгдошларингизнинг шахсий хусусиятларини ўрганинг ва ўзингиз билан таққосланг.

АДАБИЁТЛАР:

1. Каримов И.А. Баркамол авлод — Ўзбекистон та — раққиётининг пойдевори. — Т., 1998.
2. Ўзбекистон Республикасининг "Таълим тўғриси" даги Қонуни. — Т., 1998.
3. Ҳозиев Э. Психолгия. Ўқув қўлланма. — Т., 1994.
4. Педагогика. Ўқув қўлланма. — Т., 1996.
5. Педагогика. Курс лекции. — М., 1984.
6. Воҳидов М. Бола шахси ва унинг шаклланиши. — Т.: Ўз — бекистон. 1972.
7. Ёдгоров Р. Маъруза — ахлоқий тарбия воситасидир. — Т., 1980.

3.4. Таълим усуллари ва воситалари

Таълим бериш, ҳар бир мавзунинг маъзини талабалар онгига етказиш маҳорати ўқитувчидан кўп изланишни, кўп мутола қилишни талаб қилади. Билим уммонига бой бўлган устозгина мавзуни маъзини талабалар онгига моҳирона етказа олади. Мавзунинг мақсадига қараб, таълим усулларини танлай билади.

Таълим усулларидан оқилона фойдаланиб, илмий дарс ўтиш, ўқувчиларни ҳаётда ўз ўрнини топишга, онгнинг шаклланишига катта асос бўлиб хизмат қилади. Ўқитувчининг маълум фан ил — мини ўқувчилар онгига етказа олиш маҳорати, шу ўқувчиларни бўлғуси ҳаёт йўлларини танлашда муҳим аҳамиятга эга. Олдин баён қилганимиздек, таълимнинг моҳияти инсон камолотини шакллантиришга хизмат қилади. Таълим усулини танлаш таълимнинг мақсади ва вазифаларига боғлиқ. Усуллар ўқувчиларнинг ёшига, таълимнинг мазмунига ва функциясига қараб танланади. Ўқитувчи ўзининг шахсий сифатлари: комил — лиги билан талабаларга ўрнак бўлиши, таълимий мақсад билан тарбиявий мақсад мутаносиблиги, фан асослари ва ғояларини чуқур билиши билан талабаларга ўрнак бўлиши талаб қилинади.

Бундай ўқитувчилардан билим олаётган талабалар нимани билиш керак эканлигини идрок қилиб берадилар. Назарий би — лимлар амалиётга кўчирилганда, уни аниқ ҳис қилиб, тасаввур қилиб ўзлари амалда бажарадилар, масалалар ечадилар. Сунгра билимлари моҳиятини тушуниб оладилар. Шу мавзу бўйича

аниқ кўникмага эга бўладилар. Шу аснода бошқа фанлардан ҳам билим олиш ва амалий машғулотлар бажариш эвазига уларда кўникмаларни бойиб боради.

Талабалар узоқ вақтга олган билимларини имкониятларига қараб секин-аста амалиётга куллай бошлайдилар. Талабалар билан бўлган мулоқотда, уларга билим бериш жараёнида ўқитувчи таълим – тарбия жараёнини самарали бошқариши лозим. Таълим – тарбия жараёни узвий жараёндир. Таълим бериш жараёнида тарбиялаётганлигимизни унутмаслигимиз лозим. Сухандонлик, киноясиз сўзлаш, ўқитувчига хос кийиниш эти – каси, фикрни эркин баён қилиш ва уни тамасиз етказа олиш хусусиятлари ўқувчилар учун амалий кўргазма эканлигини унутмаслик керак. Таълим беришда ўқиғиш усуллари асосий ўринни эгаллайди.

Метод (усул) – юнонча атама бўлиб, айнан нимагадир йўл деган маънони англатади, яъни мақсадга эришиш йўлини билдиради. Методлар (усуллар)ни ҳар қандай муаммони (мақсадни) узатиш ва қабул қилиш характериغا қараб қуйидаги турларга ажратиш мумкин:

Сўз орқали ифодаланадиган усул;

Кўргазмали усул;

Амалий усул.

Таълим мазмунини узоқ вақтга олган ўқувчиларнинг билим саъвияси, ўзоқ вақтга олган қобилияти, таълим манбаи, дидактик вази – фаларга қараб, муносиб равишда қуйидаги усуллар қўлланилади:

- ўқиғишнинг маъруза (суҳбат) усули;
- ўқиғишнинг амалий ишлар усули;
- лаборатория ишлар усули;
- мустақил ишлар усули;
- муаммоли эвристик моделлаштириш усули;
- илмий тадқиқот усуллари;
- ўқиғишнинг муаммоли – изланиш ва репродуктив усули;
- ўқиғишнинг индуктив ва дидуктив усули
- ўқиғишнинг назорат ва ўз – ўзини назорат қилиш усули.

Методлар қуйидаги гуруҳчаларни ўз ичига олади:

Биринчи гуруҳ усуллари: – сўз орқали узатиш ва инфор – мацияни эшитиш орқали қабул қилиш усуллари (оғзаки усуллар: ҳикоя, маъруза, суҳбат ва бошқалар)

Иккинчи гуруҳ усуллари: – ўқув информациясини кўргаз – мали узатиш ва кўриш орқали қабул қилиш усуллари (кўргаз – мали усул, тасвирий намоиш қилиш ва бошқалар).

Учинчи гуруҳ усуллари: ўқув информациясини амалий меҳнат ҳаракатлари орқали бериш (амалий усуллар, машқлар, лаборатория ишлари, дастур тузиш, педагогик масалаларни ечиш, меҳнат ҳаракатлари ва бошқалар).

Таълимнинг рағбатлантириш усуллари:

1. Таълимга қизиқишни рағбатлантириш усули.

2. Таълимга бурч ва масъулиятини рағбатлантириш усули.

Худди шунингдек, таълимда назорат ва ўзини — ўзи назорат қилиш усуллари қуйидагилар:

1. Оғзаки назорат ва ўз — ўзини назорат қилиш.

2. Ёзма назорат ва ўз — ўзини назорат қилиш.

3. Лаборатория ва амалий назорат ва ўз — ўзини назорат қилиш усули.

4. Тест назорати.

Бу усуллардан талабаларда билиш фаолиятини, қабул қилиш, англаш ва амалда қўллаш фаолиятини шакллантиришда фой — даланилади.

Тушунтириш ва уқтириш усули.

Ушбу тарздаги усулни қўллашда ўқитувчи сўз воситасида мавзунини баён қилади ва тушунтиради. Ўқувчилар эса тин — глашади, эслаб қолиш, англаб етиш орқали уни фаол қабул қилади ва ўзлаштиради.

Мавзунинг асосини тушунтириш ва уқтиришда ҳикоя усулидан фойдаланилади. Ўқув материаллари мазмунини оғзаки баён қилиш, унинг асосий жойларини тушунтириш кўзда тутилади. Бу мақсадга эришиш учун, ҳикоя усулини қўллаш самарали натижа беради. Бу усул орқали мавзуга хизмат қиладиган маълумот ва воқеаларни баён қилиш диққатни фаоллаштиради, хотирада сақлашни жа — даллаштиради. Ҳикояни баён қилиш, уқтириш усуларини самарали қўллаш шартлари: режани қўнт билан ўйлаш, мавзунини ёритишнинг оқилона изчиллигини таъминлаш, мисоллар ва ҳикояларни му — ваффақиятли танлаш, тушунтириш ва уқтиришда зарурий эмо — ционалликни танлаш даркор.

Ҳикоя бир неча турга бўлиниб, ҳикоя муқаддима, ҳикоя баён, ҳикоя хулосаларга бўлиниб, улар мавзунини ёритишга хизмат қилади.

Мавзунини тушунтиришда оғзаки баён қилиш, тушунтириш ёки бирор бир лавҳани кўрсатиш, (иллюстрация)ни кўзда тутиб, ҳи — коядан ўзининг ҳажми катталиги, мантиқий қўйилиши, образли исботлаш ва умумлаштириш орқали мавзу мақсадига эришилади, ҳикоя қилиш мавзунинг мақсадини бир қисмига хизмат қилади.

Маъруза матнини тушунтириш ва уқтириш информацияни оғзаки баён қилиш, узоқ вақт давомида диққатни тутиб туриш, тинловчиларнинг фикрларини фаоллаштириши усуллари, ис – бошлаш, таснифлаш, системалаштириш, умумлаштириш ва бошқа усулларидан фойдаланилади.

Тушунтириш ва уқтириш усули атрофлича уйланган фикрлар, саволлар ёрдамида билим берилиб, у ўқувчини фактлар тизимини, янги тушунчалар ва қонуниятларни ушлаштиришга олиб келади.

Таълимнинг муаммоли – қидирув усуллари, тизимни суз орқали ифодалаш, кўргазмали ва амаллиёт усуллари ёрдамида фойдаланилади. Таълимни муаммоли ўқитиш жараёнида ўқитувчи талабаларнинг билиш фаолиятини қўзғатадиган, фаоллаштирадиган, онни чархлайдиган вазифалар беради. Талабалар мустақил ҳолда ёки ўқитувчининг ёрдамида уни ечиш, ҳал қилиш учун ижодий изланадилар. Муаммоли ўқитиш ёки муаммоли масалаларнинг ечилишини талаб қилиш ўқувчиларнинг эгаллаган илмий билимларига ҳосил қилинган кўникмаларига асосланган ҳолда берилади. Муаммоли масала ўқувчининг олинган билимини хотирлаб, бемалол узи еча оладиган қилиб тузилиши керак. Акс ҳолда, масала талабанинг ул – гурмаган билимларига ҳам асосланиб тузилса, у ҳолда талаба ўзига ишонмай қолади, ўзидаги билимга ишончи йўқолади. Ҳар қандай илмий таълим талаба учун муаммолидир. Чунки талабага ҳозиргача номаълум бўлган янгилик билан таништиради. Муаммоли ўқитиш талабанинг фикрларини фаолиятини устиради, кўп нарсани билишга қизиқиш уйғотади. Фаҳм – фаросатли, мустақил ижод қилишга интилиш каби шахсий фазилатларини тарбиялашга ёрдам беради.

Қандай соннинг биринчи даражали ҳосиласи 1 га тенг?

Логорифм манфий асосда нима учун маънога эга эмас?

Нима учун тригонометрик функцияларнинг номи ўз жуфтига ўзгаради?

Ёки педагогик муаммоли масалалар тестига мурожаат қилайлик.

Педагогик масала:

Ота ўз ўғлининг етуклик аттестатини олиши ва 16 ёшга тўлиши муносабати билан зиёфат берди. У ўзига ва ўғлига ҳам қадаҳ тўлдирди, ўғлини бугунги бахтли куни билан табриклай ўғлига қадаҳ узатади. Сиз оила аъзоларининг бу воқеага бўлган муносабатларини қайси бирини тўғри деб ўйлайсиз?

а) دادаси — ўғлим муборак ёшинг билан табриклайман, шу муносабат билан бир қадаҳ кўтарайлик!

б) бувиси — жон болам, сен спиртли ичимликларга ўғлингни ўргата кўрма, ҳеч қачон ичмасин, мартабаси улуғ бўлсин, бахтли бола бўлсин.

в) бобоџи — майли, дадангни сузи ерда қолмасин, дўстлари олдида изза қилма, қадаҳни уриштириб, бир ҳўплаб бера қол.

г) ойиси — ўелим, даданг сенга қадаҳ узатиб, бу спиртли ичимликларнинг қанчалик зарарли эканлигини билиш еки бил — маслигингни синаб курмоқчи.

Бу тарздаги тест саволлари муаммоли тарбиявий масала, ўқувчининг ақлий ва ахлоқий билимини кенгайтиради. Онгини, тафаккурини чархлайди. Инсонларга булган муомала мадания — тини такомиллаштиради. Шунга ухшаш масалаларни муттасил ечиб борган, ақлни ва ахлоқий билимлар куникмаси чуқур бўлган талаба комилликка эришиб боради.

Маънавий—ижодий усуллар:

Инсон маънавийтининг шаклланиши жуда мураккаб жараён. Инсоннинг маънавий сифатларини шакллантиришда ота, атроф — муҳит, жамият катта роль уйнайди. Ота — онанинг меҳри, атрофдагиларнинг меҳри, уларни олқишлари болани мустақил фикрлашга ва мустақил иш бошлашга ишончини уйғотади. Ус — тозлар, ота — оналар боладаги бу ҳаракатни, ишончни сезгандан бошлаб, уларга шароит яратиш ва уларни тўғри йўналтиришлари лозим. Ота — она ва устозлар орасидаги тарбия узвийлиги ёш — ларнинг шаклланишида муҳим аҳамиятга эга. Сен ўзинг удалай оласан, бунга қурбинг етади, деб ишонтириш ва бу ишончни "Маънавий — ижодий усул" орқали амалга ошириш мумкин. Ушбу усул уч босқичда амалга оширилади:

а) ўқувчиларда билшга қизиқишни уйғота билиш;

б) ўқувчиларнинг эгаллаган билимига ва тажрибасига асос — ланган ҳолда масала қўйиш, ҳамда уларга суяниб масалаларни таҳлил қилиш;

в) ўрганиш керак бўлган муаммо устида мустақил фикр юритиб хулоса олишга эришиш.

Юқоридаги босқичларни амалга ошириш жараёнида тала — балар, инсоннинг бой хазинаси унинг ўзида яширинганлигини тушунадилар. Фақат бунинг учун ўқитувчи улардаги қизиқишни, яширинган иқтидорини англай билиши керак.

Илм олиш, ақлни пешлаш, ўз устида ишлаш, ҳикматларни билиш, камтарлик, маърифатли бўлиш каби фазилатларга фақат меҳнат қилиш ва билим олиш, ўқиб — ўрганиш, ҳаётни кузатиш орқали эришиш мумкин.

Ўқув маъруза усули: ўқув материални оғзаки баён қилишни кўзда тутаяди, ҳикоя усулидан ўзининг ҳажми катта — лиги, мантиқий қурилиши, умумлаштиришнинг мураккаблиги

билан ажралиб туради. Маъруза бутун дарс ёки машғулотни банд этади. Хикоя эса фақатгина унинг бир қисмини эгаллайди.

Маъруза давомида информацияни ёзакли баён қилиш, узок вақт давомида диққатни тутиб туриш, тинловчиларни фикрларини фаолаштириш усуллари, аргументлаш, исботлаш, таснифлаш, системалаштириш, умумлаштириш ва бошқалардан фойдаланилади.

Суҳбат усули: Ўзакли баён қилишнинг асосий турларидан бири. Таркибида энг кўп қўлланиладиган самарали усуллардан биридир. Кўпинча бу усул савол – жавоб усули ҳам деб қоритилади. Дарс бериш жараёнида утилаётган мавзу юзасидан кириш асосий ва якунловчи қисмларда суҳбат, савол – жавоб усули қўлланилади. Суҳбат усулида атрофлича уйланган саволлар ердамида ўқитувчи ва ўқувчилар орасидаги суҳбатни кўзда тутиб, у ўқувчини фактлар тизimini янги тушунчалар ва қонуниятларни ўзлаштиришга олиб келади.

Таълимнинг кургазмали усуллари: улар шартли равишда иккига бўлинади.

1. Иллюстрация усули: – плакат, харита, доскадаги расм, олимларнинг портретлари, суратлар ва бошқаларни курсатишни кўзда тутади.

2. Намойиш қилиш усули – асбоблар, тажрибалар, техник қуриламалар, турли типдаги препаратларни намоёниш қилиш билан боғлиқ. Намойиш қилиш усулига боғлиқ кинофильмлар ва диафильмлар ҳам киради.

Таълимнинг амалий усуллари: ёзма машқлар, она тили ва чет тили, математика ва бошқа фанлар бўйича топшириқларни бажариш машқлари киради. Худди шунингдек, лаборатория тажрибалари, устахоналарда, ўқув – ишлаб чиқариш цехлари, ўқувчилар бригадаларида меҳнат топшириқларини бажаришлари ҳам таълимнинг амалий усуллари.

Таълим воситалари: таълим мақсадини амалга ошириш учун қўлланиладиган техник ускуна ва қуриламалар ҳамда кургазмали қуроллардан иборат. Эпидаскоп, диаскоп, шахсий компьютерлар, плакатлар ўқув асбоблари таълим воситаларига киради.

Савол ва топшириқлар

1. Усул деб нимага айтилади ва қандай турларини биласиз?
2. Муаммоли масала деганда нимани тушунасиз?
3. Ўзингиз тест кўринишидаги педагогик муаммоли масала тузинг.

4. Қандай ўқув асбобларига таълим воситалари дейилади?
Уларни санаб беринг.

АДАБИЁТЛАР:

1. Турсунов И., Нишоналиев У. Педагогика курси. — Т., 1996.
2. Мунавваров А.К. Педагогика. — Т.: Ўқитувчи. 1996.
3. Ўзбекистон Республикаси "Кадрлар тайёрлаш миллий дастури". — Т., 1997.
4. Педагогика. Ўқув қўлланма. — Т., 1996.

3.5 Таълимнинг интерфаол методлари

Интер англиз тилидаги «интер» олд қушимчасидан иборат бўлиб, у том маънода узаро таъсир, йўналганлик маъносини англатади. Бу ерда интер сузи кенг доирада, халқаро миқёсдаги таъсир, ҳаракат, йўналганлик мазмунига эга. Интерфаол ата — масига келсак, у «interactiv» яъни кенг халқаро миқёсдаги ҳа — ракат фаоллигини билдиради. Лотинча интер сўзининг маъноси — ички потенциал имконий қувват дегани.

Маълумки, ҳар бир инсон ўз ички имконий қувватига ва узгаларда қайтарилмас фазилатга эга.

Интерактив усул тарбия нуқтаи назаридан, ҳар бир кишини руҳий, илоҳий тавсифини кўзда тутган ҳода, халқаро миқёсдаги таълим — тарбия янгиликларни ҳамда маънавий манбаларимиз — даги акс эттирилган интеллектуал салоҳиятимиз кўникмалари асосланиб комил фарзатни тарбиялаш демакдир.

Ҳарбда педагогиканинг интерфаол методлари билан шуғулланадиган қисмини интерактив педагогика деб ҳам юритилади.

Интерактив педагогика ёшларни талабаларни фаолликлари хилма — хиллигини ҳамкорлиги, ҳайрихоҳлиги асосида уларни янги фаолликка, бунёдкорликка, яратувчанликка ундовчи педагогика бўлиб, талабаларга бундай сифатлар улар эркин фикрлаш асосларини эгаллаганларидан кейин шакллана бошлайди, ривожланади.

Интерактив педагогика янги таълим асосида таълим — тарбиянинг ҳамма шаклларида жорий этилмоқда. Масалан, маърузаларда, интерактив педагогиканинг мунозара, муомалалар муҳокамаси, ақлий ҳужум, бахслар каби усулларидан кенг фойдаланилади.

Амалий машғулотларда эса семинар, оғзаки, ёзма колокви — умлар, рефератлар муҳокамаси, фаол эксперимент, амалий ўй —

инлар методларидан кенг фойдаланилмоқда. Аммо шунга қарамай Фарб давлатларидан бизга интерактив педагогиканинг бир қанча қарорлар шажараси Ажурли арра, Снежный ком, тажрибалар, тадбирлар ҳамкорлиги каби методлари кириб кел – ди.

Табиат хазинаси ва инсон хазинаси шундай муъжизавий алоқадорликка эгаки, табиат хазинасини инсон қанчалик очиб ундан фойдалана борган сари табиат бойликлари камая борса инсон хазинаси кўпая боради. Шунинг учун инсон табиатнинг олий муъжизаси бўлиб, инсон хазинасининг кашфиётига мус – тақил Ўзбекистонимизда энди жадал кириш қилмоқда. Инте – рактив педагогика ана шу инсон хазинасини, ички жуда катта интеллектуал имкониятларни очишга ёрдам беради.

Инсон имкониятларининг яна бир муъжизавий томони шундан иборатки, ҳар бир киши нодир ва бетакрор бўлиши билан бирга у ижтимоийликка мухтож қилиб яратилган. Яъни ҳатто ҳар бир қобилиятли киши ўз ақлий – амалий имкониятла – ридан оптимал фойдаланганда ҳам интеллектуал имкониятларини фақат 4–5% ини ишга сола олади. Шунинг учун кишиларнинг қизиқиши, қобилиятлар йўналиши турлича бўлиб улар жамоа – лашганда ақлий имкониятларнинг фойдали иш кашфиёти кўпая – ди.

Интерактив педагогика талабаларда ижобий ҳамкорликнинг ҳар бир киши учун қандай катта манфаат касб этишини амалда кўрсатади. Шунда талабалар фикрлари ҳилма – ҳиллигидан чў – чимайдилар, балки ундан ўзаро манфаатдор бўладилар ва ат – рофдаги ижтимоий – иқтисодий ҳодисаларга онгли муносабатда бўладилар. Интерактив педагогика ташкилий шакли, методлари, табаларнинг ўзаро муносабатлари, талаба ва ўқитувчи муноса – батлари билан патерналистик (насихат ва ўзлаштиришга асос – ланган) педагогикадан тубдан фарқ қилади.

Масалан, интерактив педагогиканинг «мунозара» шаклидаги машғулоти икки босқичли қилиб утказилади. Агар гуруҳдаги 20 та талаба бўлса, улар 4 тадан ёки 5 кишидан иборат кичик гу – руҳлар шаклида утказиладилар. Яъни ҳар бир столга давра қилиб ўтирилади. Шундай қилиб, гуруҳда 4 ёки 5 та давра ҳосил бў – лади. Бугунги машғулотда ҳал қилиниши керак бўлган муаммо 4 ёки 5 та масалага бўлинади. Ўқитувчи гуруҳлар ҳал қилиш ло – зим бўлган масалаларни алоҳида қоғозларга ёзиб келади.

Ҳар бир гуруҳга турли саволлар тарқатилади. Агар муаммо янги бўлса, ҳар бир карточка – қоғозда саволларга қисқача ёрдамчи изоҳлар берилиши керак. Ёки муаммони ҳал қилиш учун зарур бўлган материаллар билан танишиш талабаларга оддидан

топширилади. Ҳар бир гуруҳга ўзлари олган масалаларни кичик гуруҳларда узаро ижодий ҳамкорликни йўлга қўйиб мунозарани ташкил қилиш ва тегишли жавоб ҳозирлаш учун 5–10 минут берилади (қийинлик даражасига қараб). Кейин мунозаранинг иккинчи босқичи бошланади. Унда ҳар бир кичик гуруҳ вакили ўзлари ҳал қилган масалани бутун гуруҳга, жамоага гапириб, ис – ботлай бериши керак. Бу вакилнинг жавоби бошқа гуруҳ аъзо – лари томонидан умумий мунозарага олинади ва умумий якуний хулоса чиқарилади. Бунда профессор – ўқитувчи мунозарага ижодий ҳамкор сифатида, энг зарур пайтларда иштирок қилиши керак.

Фикрларни тўғри, нотўғри деб тасдиқламаслиги керак. Чунки у эркин фикрлашга тўсиқ бўлади. Албатта, профессор – ўқитувчи хулосавий фикрларда агар зарур бўлса, ёрдамга ке – лиши керак. Худди шундай бешта гуруҳларнинг жавоблари мунозарада ҳал қилинган, (5–10 минутдан) умумий қўйилган муаммо муҳокамасига ҳамма қатнашади. Якуний хулосалар доскага ёзилади. Талабаларга тегишли рейтинг баллари муно – зара давомида ва мунозара якунида қўйила боради.

Патерналистик педагогикада ҳам мунозара бор. Унда са – воллар умумий берилиб, жавоблар муҳокама қилинади. Бунда талабаларнинг ижодий ҳамкорлиги ишга тушмайди.

Интерактив педагогиканинг «ақлий ҳужум» шаклидаги машғулотида ўқитувчи эгаллаши керак бўлган мавзунини, ҳал қилиниши керак бўлган муаммони оsonдан қийинга қараб босқичма – босқич тизимли лойиҳалаб чиқади. Бунда лойиҳа тизими 3, 5, 6, 10 босқичдан иборат бўлиши мумкин. Лойиҳа тизими алоҳида қоғозга туширилади. Ҳар бир босқич учун энг зарур изоҳлар берилади. Машғулот бошида тайёрланган лойиҳа тизими гуруҳдаги талабаларнинг ҳаммасига тарқатилади. Лой – иҳа ўрганиб чиқиш учун 10–15 минут вақт берилади. Талабалар мустақил лойиҳа ва унинг босқичлари билан танишадилар. Кейин лойиҳа тизими экранга туширилади ва биринчи босқич муҳокамаси бошланади. Муҳокаманинг биринчи босқичида қўйилган масалани ҳал қилишига сўз олган талабанинг фикри тингланган у талабага курсдошлар томонидан саволлар берилади ва ўртоқлари томонидан янги фикр ғоялар ўртага ташлана бошлайди. Яъни сўзга чиққан талабага «ақлий ҳужум» қилинади. Бунинг учун ҳақиқий ижодий ҳамкорлик муҳити яратилиши керак. Яъни янги жавоб берувчи талабалар ўр – тоқларининг хатосини тузатиши ёки жавобни тулалатапти деган хулосага келмасликлари керак балки янги фикр, янги ғоя ай – тилалатапти деган фикр, муҳит яратилиши керак. Худди шундай

лойиҳа тизими режасидаги поғоналарга босқич – босқич кўта – рила борилади.

Интерактив педагогика учун бу метод мулақо янги хи – сооланади. Интерактив педагогика методларида талабаларда интернетдан фойдаланишга, янги ахборот технологияларига табиий муҳтожлик юзага келади.

«Оилада комил фарзанд тарбиялаш омиллари» – деб ном – ланган мавзунинг интерфаол мунозара усулидан фойдаланиб утанилик. Бунинг учун ўқитувчи дарс иш режасига асосланиб бир – икки ҳафта оқдин талабаларга муваққил вазифалар беради:

1. Оилага, ота – онага, фарзанд тарбиясига таълуқли халқ мақолларини ва ушбу халқ мақолларини топиб урганиб, таҳлил қилиб ёзиб келиш.

2. Ўқитувчи вазифа қилиб бераётган адабиётларда фарзанд тарбиясига қандай таътибор берилган. Асарда ота – оналарнинг тарбиясига қандай таътибор берилган. Асарда ота – оналарнинг тарбияда эришган натижа қўйган камчиликлари қандай ори – тилган педагогик масалаларни таҳлил қилиш ва қисқача ёзиб келиш.

3. Бугунги кунда экранларда намоиш этилаётган Ўзбек – фильмининг «Отандан қолган далалар», «От кишигаан томонда» ёки бошқа чет эл кинофильмларидаги оилада фарзанд тарбия – сига тегишли қисмларини изоҳлаш. Кинофильмни ҳар икки гу – руҳ талабалари ҳам кўрган бўлиши шарт. «Постда» газетаси, журналлар ва бошқа мавзуга тегишли адабиётлар урганишни тавсия қилади.

Дарснинг режасида кўрсатилган санада ўқитувчи ердимида қуйидаги босқичларда олиб борилади.

а) Талабалар икки гуруҳга ажратилади. Ҳар бир гуруҳга 1 минутдан вақт ажратилади. Шу 15 минут ичида биринчи гуруҳ печта мавзуга тегишли мақол айтди. Унинг мазмунини 2 – гуруҳ талабалари тез ва тўғри изоҳлай оладими? Иккинчи гуруҳ та – лабаларининг изоҳлари ва тез тўғриизоҳландими? Бу маълумотлар ўқитувчи томонидан белгилаб назорат қилиниб борилади.

б) Иккинчи қисмда иккинчи гуруҳ талабалари мунозарани бошлаб берадилар. Улар ўқиган адабиётларидан (бир хил ада – биётлар, ҳар икки гуруҳ талабаларига вазифа қилиб беради) парчалар ўқийдилар ёки ҳикоя қилиб берадилар. Биринчи гуруҳ талабалари бу қайси асардан олинган парча эканлигини айтиши, асарнинг автори ва парчанинг тарбиявий аҳамиятини қисқача, чиройли, тез, маҳорат билан вақтни тежаган ҳолда сўзлаб бе –

радилар. Агар изоҳ рақиб гуруҳнинг кунгидагидек чиқмаса, у ҳолда уларнинг ўзлари асар маъносини тулдиради. Мунозара жараёнида қайси гуруҳ талабалари одобли маданиятли, матн моҳиятини қисқа ва чиройли тўғри баён қилганлиги ўқитувчи томонидан инобатга олиб турилади.

в) Кейинги йилларда намоён бўлган Ўзбекфильм маҳсулотлари «Отамдан қолган далалар», «От кишнаган томонда» ёки бошқа ҳар икки гуруҳнинг келишувига асосан фильмлар танланади. Ва уларнинг тарбиявий моҳияти баён қилинади. Биринчи гуруҳ талабаларининг саволларига жавоб беради. Ҳудди шундай иккинчи гуруҳ талабалари жавоб беради. улар воқеани ёки ҳикояни моҳиятини қанчалик маҳорат билан баён қилганлигини, уларнинг сўз бошлиқлари, билим савияси мунозара маҳорати ўқитувчи томонидан ҳисобга олиниб турилади. Бу бўлим учун 26 минут вақт ажратилади. Ўқитувчи назоратидан ўтказилган «Мунозара» дарси талабаларнинг фазилатларини инобатга олишиб ҳулоса қилинади:

1. Ҳар икки гуруҳ талабалари ўзларига ажратилган дақиқаларда мақол ва ҳадис айта олганлигини ҳамда қайси гуруҳ талабалари уни тўғри ва чиройли изоҳлаб берганлигини инобатга олади.

2. 1 ёки 2—гуруҳ талабалари, бир-бирларига берган саволлари қайси асардан эканлиги ва у асарнинг автори ким, унинг номини тўғри топдим, мавзуга тегишли ҳикояни қисқа лўнда, вақтни тежаган ҳолда моҳиятини чиройли баён қила олганлиги инобатга олиниб, баҳоланади.

3. Талабаларнинг сўз сўзлаш маҳорати, аудиторияда узини тутиши, курдошларини ҳурмат қилиши, уларнинг олдида ўзларини тута билиши одоби ва бошқа фазилатлари назорат қилинади.

Дарс якунида ўқитувчи юқоридаги талабларга асосланган ҳолда ҳулоса қилади ва якунлайди.

«Интерфаол педагогика»нинг «Мунозара» усулидан фойдаланиб, дарс ўтиш жараёни талабаларда қуйидаги фазилатларни шакллантиради.

1. Энг аввало талабаларда кутубхоналардан мустақил мавзуга тегишли адабиётларни излаб топиш кўникмаларини ҳосил қилади. Ҳамда мавзуга тегишли парча ёки ҳикояни ажратиб олишни ўргатади. ўрганилган матн мазмунини оғзаки баён қилиш маҳоратини шакллантиради.

2. Президентимиз И.А.Каримов айтганларидек, мақсад фақат илмий маънавий мерос ўрганишда эмас, балки бетакроп ҳазирчиликнинг илмий—амалий тамойиллари янги даврга хизмат

қилувчи қирралари, хикматларини очиш, уларни ҳаётга татбиқ қилишдан иборат эканлигини тушуниб боради.

3. Қадриятларимиз манбаи бўлган ҳадислар, мақоллар, матнларни кўпроқ урганишга ва уларнинг маъно моҳиятини англашга ургатади.

4. Тарихий маънавий манбалар моҳияти ва мазмуни бугунги кундаги аҳамияти ҳақида уйлашга ундайди.

5. Талабани янги асарни мутолаа қилишга, бу асарнинг маз — мун — моҳиятини тезда англашга ургатади.

6. Янги чоп этилаётган китобларга, журналларга, содир бў — лаётган воқеа ва ҳодисаларга бефарқ бўлмаслик, уларнинг сабаб ва оқибатларини англаб етишга ургатади.

7. Газета, журналларни шунчаки варақлаб ёки кино ва те — атрларга лоқайд, фақат кайфият кўтариш учун эмас, балки уларнинг мазмун — моҳиятини англаган ҳолда таҳлил қилиш кўникмасини беради.

8. Бугунги талаба эртанги ота — она, уларни мустақил оила бошқаришга ва фарзанд тарбиясига жиддий эътибор бериш фазилатини шакллантиради.

Эътиборингизга қуйидаги педагогика масалаларни ҳавола қиламиз.

МАСАЛА № 1. Оқил бугун ҳимия ва биология фанларидан 5 баҳо олди. У жуда хурсанд. Кечқурун адаси ишдан келгач, Оқил сенчини яшира олмай баҳоларини адасига курсатди. Адаси қандай муносабатда бўлиши керак:

а) Адаси, икки фандан 5 баҳо олгани учун юз сум берди. Бу сенга совға деди. Агар яна шундай яхши ўқиб беш баҳо олсанг, уларнинг ҳар бирига 100 сумдан бераман деди.

б) Эртаси куни унга янги красовка олиб берди.

в) Бувисиникига меҳмонга жўнатди.

г) Сендан умидим шу эди болам. Ишончимни оқлаяпсан. Демак, сизларни деб қилаётган сайи — ҳаракатларим зое кетмапти. Мени бугун жуда хурсанд қилдинг деб ўпти ва бошини силаб қўйди.

МАСАЛА № 2. Рустамжон ўғлига ўйинчоқ машина олиб келди. Ўғли хурсанд бўлиб машинасини ҳовлида ўйнаётган эди, амакисининг ўғли чиқиб машинани талашди. Улар жанжалла — шиб бир — бирларини машина билан ура бошлашди. Бу воқеани кузатиб турган оила аъзолари қандай йўл тутишлари керак?

а) Рустамжоннинг хотини ўғлига бошқа ўйинчоғини ўз ўғлига бошқа ўйинчоғини олиб чиқиб ўғлини овунтиришга ҳаракат қилди.

б) Рустамжоннинг хотини ўйинчоқларини ўз ўғлиники эканлиги айтиб, ўғлига олиб берди.

в) Рустамжон келиб машинани олиб қўйди ва ҳар иккаласига ҳам бермади.

г) Бувиси Рустамжоннинг ўғлини эркалатиб бағрига босди. Жасуржон машина сеники, сен уни ҳали унингга кирганингда ҳам уйнайсан. Хозир эса бир гал сен, бир гал уканг ўинасин, унинг даси машина олиб келганда сен ҳам уйнайсан. Аба - ука шунақа бир - бирини яхши куриб, бирга уйнайди, деб бошларини силаб эркалатиб тушунтирди.

МАСАЛА №3 Анваржон корхонада бошлиқ. Бугун унинг ўғлини туғилган кунини. Бу туғилган кунни у қандай ўтказиши керак.

а) Ишхонадаги одамларни чақириб зиёфат бериши керак.

б) Хотини ва ўзини қариндошларини чақириб туғилган кун қилиб бериши маъқул.

г) Оила аъзоларининг туғилган кунларини содда, чиройли қилиб ўтказишга ургатиш керак. Туғилган кунини нишонлаётган оила аъзоси шу кунги оила юмушларидан озод қилиниб, унга лозим тошилган совғани харид қилиб табриклашлари керак.

МАСАЛА №4 Диддора ёки Анваржон ўртоғиникида дарс қилмоқчи. У кимдан рухсат сураши керак.

а) Ойисидан.

б) Адасидан.

в) Ҳар иккаласидан.

МАСАЛА №5. Эркин ўғлига икки - уч оғоҳанттирган бўлса ҳам ўғли яна хатони қайтарди. Бундан отанинг жаҳли чиқди ва болани бир шапалоқ урди. Она бундай вазиятда ўзини қандай тутиши керак.

а) Қўявер, адани ҳоҳласа уради, ҳоҳласа эркалатади. Булмаса айтганларини қилиб қўйгин эди, деди.

б) Нега болани урасиз деб, уни қулидан тортади ва бағрига босиб, кечалари ухламай катта қиламагансизда, шунинг учун жонингиз ачинайди, - деди.

в) Ўғлини бағрига босиб ўпди. Адо бўлсин шу ҳам отами, кучи қўлига етади. Бошқа нимани ҳам қойиллатарди. Қўявер, ўғлим хафа бўлма. Ўзим сени яхши кўраман деб, эркалайди.

г) Ота ўғлини тарбияга чақираётганда, она аралашмади. Ўз юмушлари билан банд бўлди.

МАСАЛА №6. Аҳроржон иш вақти бўлиб қолганлиги сабабли ҳовлидаги гиштларни ҳаммасини ичкарига ташиб қўйишга ул - гурмади. Ҳаво айниб турибди. 20 - 25 та гишт қолган. У етти ёшли ўғлига «ўғлим гиштларни ичкарига ташиб қўйгин», деди. Ўғли мактаб вақтигача гиштларни ичкарига ташиб иккинчи сменага дарсга кетди. Дарсдан келиб онасидан адамлар ишдан келдилар - ми?, деб суради. Келмаганлиги билиб, دادасининг ишдан кели - шини сабрсизлик билан кутди. Ва ниҳоят دادаси ишдан келди.

Ҳурсанд бўлган ўғил отасига гиштларни ташиб қўйганини айтди. Ота ўғлига нисбатан қандай муносабатда бўлиши керак.

а) Яхши ташиб қўйган бўлсанг бўпти, деди ва ўз ишлари билан банд бўлди.

б) «Маладес» ота ўғил мана сенга 200 сўм пул, музқаймоқ олиб е, деди.

в) Яхши бўпти, буни айтмаса ҳам ташиб қўйишинг керак эди. Бугунги ейдиган овқатингни оқлабсанда, — деди.

г) Э, баракалла ўғлим. Мана бу бошқа гап Энди катта бўлиб қўлимдан ишимни оладиган бўлибсанда. Халқимизда қаторда норинг бўлса юкинг ерда қолмайди, деб шуни айтадиларда. Энди сен ҳам қўлингни юв. Бир ота—бола маъза қилиб овқатланайлик, деди ва ўғлини елкасини қоқиб қўйди.

Бундай тарбиявий сабоқларни бизга мерос қилиб қолдирган халқимиз бежизга «Таомнинг олдини ота—онангга берсанг, эргага ўзинг ҳам олдини ейсан», — деб бежиз айтган эмас.

Қарорлар шажараси. Муаммо қўйилади

Талабалар, ўқувчилар 3, 4, 5 гуруҳга бўлинадилар. Топшириқ топширилади, гуруҳлар қаторлари муҳокама қилиниб, якуний хулоса чиқарилади.

Муз ёриш. Талабалар, ўқувчилар орасидаги нотаниш иш, ноқулай ишни йўқотиш мақсадида гуруҳ, синф кичик гуруҳларга бўлиниб ўзлари ҳақида гапириб бериш таклиф қилинади. Шу билан яхши мулоқот ўзаро ҳакамликка шароит яратилади. Ёки бирор номаълум нарса ҳақида ўз билганлари билан ҳам—корланиб тўғри хулоса қилинади.

Интерактив педагогика талабаларни амалий ва назарий фа—олликка янги ғоялар излашга, ўз фикрлари, ғояларини ҳимоя қилишга, ўз ғоя фикрларини исботлашга, бошқаларни фикрларига ҳурмат ва танқидий қарашга, мулоқот, мунозара олиб бориш сифатларини ўстиришга, мустақил изланишга, амалий ижодкорликка, амалий сифатларга эга бўлишга ўргатади.

Интерактив педагогика профессор—ўқитувчиларга ўзлари ўқитаётган фанларини, замонавий таълимий, ижодий—амалий ривожлантирувчи ва тарбиявий функцияларини аниқ белгилаб олиб миллий таълим моделидаги узлуксиз таълим, фан ва ишлаб чиқариш интеграциячи асосида интерактив педагогикадан ўринли фойдаланиб замон талаби даражасидаги етукмутаха—сисларни тайёрлашдаги ўзларининг шарафли вазифаларини бажаришлари керак.

Профессор—ўқитувчилар интерактив педагогика ёрдамида интернетдан, масофадан туриб ўқитиш, ахборот технологиялари

асосида илғор педагогик технологияларни ишлаб чиқариш, уларни ҳаётга жорий қила билишлари керак.

Саволлар ва топшириқлар

1. Интерфаол, интерактив атамаларнинг маънолари нималан иборат?
2. Интерактив педагогика билан патерналистик педагогика орасида қандай фарқ бор?
3. Интерактив педагогика методларини санаб беринг?
4. «Мунозара» ва «Амалий ҳужум» методлари орасида қандай фарқ бор?
5. «Амалий 5 йил методлари» қандай ташкил қилинади?
6. «Муз ёриш» методини тушунтириб беринг?
7. «Қарорлар шажараси» методини қачон қўлланилади?

АДАБИЁТЛАР:

1. Азизходжаева Н.Н. Педагогические технологии в подготовке учителя. – Т., 2000.
2. Аллаёров И.А. Диалектические основы активного обучения управленическом дисциплином. – Т.: Фан. 1994.
3. Кларин М.В. Инновации в миновой педагогике. – Рига 1995.
4. Юрий В.В. Педагогическая технология. –Ярославль. 1997.

3.6.Таълим-тарбиянинг замонавий ташкилий шакллари

Илмий билимларни, айниқса истиқдол мафқурасини ўқувчи, талабалар қалби ва онгига сингдириш жараёни таълим-тарбиянинг замон талабларига жавоб берувчи турли шакллари орқали амалга оширилади. Таълим шакллари машғулотларни ўт – казиш вақтига қараб, ҳамда ўқувчи талабанинг таркиби ва улар фаолиятининг характер – моҳиятига қараб белгиланади.

Таълимни ташкил этиш шакллари деганда, аниқ муддатда ва тартибда ўқитувчининг ўқувчилар билан олиб борадиган машғулот турларини тушунамиз. Ҳозирги кунда, умумтаълим мактабларида таълимни синф – дарс шаклида олиб бориш кенг тарқалган. Инсоният тарихига назар ташлар эканмиз, таълимни ташкил этиш шакллари ижтимоий тузум манфаатларига мос

ҳолда пайдо бўлган ва ривожланган. Дастлабки даврларда таълим бериш ишлари одамларнинг меҳнат фаолияти, турмуш тарзи билан узвий боғланган ҳамда билим бериш, ургатиш ишлари яқка тартибда олиб борилган.

Давр ўтиши билан кўпчиликка билим бериш эҳтиёжи пайдо бўлади. Таълим тизими мазмуни, билимларнинг мураккабланиши — ви. болаларни гуруҳ — гуруҳ қилиб, тўплаб ўқитишни тақозо қилган ҳамда таълим билан шуғулланувчи мутахассислар, ўқитувчи тайёрлаш заруриятини келтириб чиқарган.

Шу даврга келиб ўқитишнинг махсус ташкилий шакллари пайдо бўла бошлайди. Бунинг натижасида синф — дарс тизими пайдо бўла бошлайди. Халқ орасида ҳаётий тажрибага, билим ва тарбияга эга бўлган кишилар мураббий, ўқитувчи бўлиб фаолият курсатди.

Халқимиз тарихига назар ташлар эканмиз, мактаб ва мадра — саларда ёшларга билим бериш билан шуғулланганлиги "Авесто" ва бошқа тарихий манбалардан маълум. Аммо қадим даврларда таълимни қатъий чегараланган вақтда, бир хил ёшдаги болалар билан олиб бориш, таълим мазмунини босқичма — босқич бериш масалаларига аниқлик киритилмаган эди.

Таълимнинг ташкилий масалалари Ал — Форобийнинг "Фан ва ақл заковат" асарида ўқув фанларини гуруҳларга бўлиб ўқитиш, уларнинг тарбиявий моҳиятини очиш масалаларига эътибор берилган. Педагогика тарихида, таълим ташкил этиш — нинг асосий шакли дарс ҳисобланган Синф — дарс тизимини дидактик талаблар асосида яратишда буюк чех педагоги Ян Амос Коменскийнинг (1592 — 1670) хизматлари катта, уни синф — дарс тизимининг асосчиси сифатида бугун дунё тан олган.

Я.А.Коменский "Буюк дидактика" асарида, ўқув машғулотларини гуруҳ шаклида ташкил қилиш, ўқув йили ва ўқув кунини бир вақтда бошлаш, машғулотлар орасида танаф — фуслар берилишини, гуруҳлардаги болаларнинг ёши ва сони бир хил бўлишига алоҳида эътибор берди. Дарс давомида ўқувчилар диққатини тўплаш, материални батафсил тушунтириш, ўқувчига саволлар бериш, ўзлаштириш жараёнини назорат қилиш зарурлигини таъкидлайди.

Бу тарихий жараёнда Педагогика фани олдида турган му — аммолардан бири таълимнинг ташкилий шаклларини самара — дорлигини ошириш, айниқса, дарсни самарадорлигини ошириш билан боғлиқ илмий — назарий услубий ва амалий муаммоларни

ҳал этувчи тадқиқотлар олиб боришда кўп ишлар қилинди. Бу борада мустақил Ўзбекистонимизда кадрлар тайёрлаш миллий дастурини амалга оширишда таълим тизимига янги педагогик технологиялар тадбиқ этиш билан боғлиқ ишлар қилинмоқда

Синф деганда, ёши ва билим даражаси бир хил бўлган ўқувчилар гуруҳи тушунилади

Дарс — аниқ мақсадни кузлаб белгиланган вақтда бир хил ёшдаги ўқувчи, ёшлар билан ўқитувчи раҳбарлигида олиб бориладиган машғулотдир.

Дарснинг мақсади, мазмуни, ҳажми таълим стандартлари (ўқув режа, дастур, дарслик ва қўлланма) асосида белгиланади. Дарс ўқув ишларининг асосий ташкилий шакли экан, бу жараёнда қуйидагиларга амал қилиниши лозим:

1. Ҳар бир синфда ўқувчиларнинг ёши ва билим даражаси бир хил бўлиши лозим.

2. Дарс қатъий жадвал бўйича белгиланган аниқ муддатда олиб борилиши керак.

3. Дарс ўқитувчи раҳбарлигида бугун синф билан ва алоҳида ўқувчилар билан ишлаш шаклида олиб борилади.

4. Дарс, ўқув фанининг характери, утилаётган материалнинг мазмунига қараб турли усуллар ва воситаларда олиб борилади ва таълим тизимининг бир қисми сифатида тугалланган билим беради ва навбатдаги билимларни ўзлашгирмоқ учун замин яратади.

Шуни унутмаслик керакки, ўқув юртларида таълим ишлари фақат синф—дарс шаклида олиб борилмасдан, балки амалий машғулотлар, тажриба ишлари шаклида ҳам олиб борилади. Бу машғулотлар синфдан ва мактабдан ташқарида факультатив машғулотлар, тугараклар, экскурсиялар шаклида олиб борилади.

Дарс — таълимнинг асосий шакли экан, у илмий, тизимли, тушунарли, онгли ва фаол бўлиши, билимлар мустаҳкам ўзлаштирилиши, ўқувчи—талабанинг шахсий хусусиятлари эътиборга олинган ҳолда ташкил этилиши дарс олдига қатор дидактик талабларни қўяди. Жумладан:

1. Ҳар бир дарс аниқ мақсадни кузлаган ҳолда пухта режалаштирилмоғи лозим. Бу жараёнда ўқитувчи дарснинг таълими ва тарбиявий мақсадини белгилайди. Дарс босқичларини, яъни қандай бошлаш, қандай тамомлаш кўргаз—мали материаллардан фойдаланиш кабиларни олдиндан хал қилиб олади.

2. Ҳар бир дарс аниқ ғоявий, мафкуравий изланишга эга бўлиши лозим. Ўқитувчи эса улардан тарбиявий мақсадда фойдаланишни лозим.

3. Ҳар бир дарс мактабнинг ижтимоий муҳитининг имкониятини ҳисобга олган ҳолда амалиёт билан боғланмоғи, курсат-малалар воситалар билан жиҳозланмоғи лозим.

4. Ҳар бир дарс характерига мос усул, услуб ва воситалардан самарали фойдаланилган ҳолда танқил этилиши лозим.

5. Дарс учун ажратилган соат ва дақиқаларни тежаш ва ушумли фойдаланиш даркор.

6. Дарс жараёнида ўқитувчи ва ўқувчи ўзаро фаол муносабатда бўлиши лозим, ўқувчи — талаба пассив тинловчига айланиб қолмаслиги лозим.

7. Машгулотлар бутун синф билан ва ҳар бир ўқувчи билан, уларнинг шахсий хусусиятлари эътиборга олинган ҳолда олиб борилиши керак.

8. Дарснинг мазмуни ва характерига қараб ҳажмига бўй маънавий меросидан, маънавий қадриятларидан самарали фойдаланиши.

9. Ўтилатган мавзунинг мазмунига боғлиқ ҳолда мустақил юртимиздаги ўзгаришлардан ўқувчи талабаларни хабардор қилиш.

10. Дарсда Президентимиз И.А.Каримовнинг таълим соҳасидаги фикрлари, юртимиз келажаги бўлган ёшларимизга, фарзандлари — мизга қарата айтган мурожаатларидан ўз ўрнида фойдаланиши.

Таълим назарияси ва амалиётида дарс турлари ва уларнинг тузилишига ҳам алоҳида муаммо сифатида қаралади ва ўрганилади.

Дарс билим, кўникма ва малакалар билан ўқувчиларни қуролантиришда асосий роль ўйнайди. Шу сабабли ўқув машгулотларига ажратилган вақтнинг асосий қисми дарс ўтиш учун сарфланади.

Таълим тизимида тажрибадан ўтган дарс турлари қуйидагилардан иборат:

1. Янги билимларни баён қилиш дарси.

2. Ўқув материалларини мустаҳкамлаш.

3. Такрорлаш ва билимларни умумлаштириш дарслари

4. Ўқувчиларнинг ўзлаштиришини назорат қилиши ва баҳолаш дарслари.

5. Дарс турлари, уйғунлашган дарслар.

Таълим жараёнида энг кўп қўлланиладиган дарс янги билимларни баён қилиши дарсидир.

Бу дарснинг тузилиши қуйидагича:

1. Дарсни ташкил қилиш.
2. Янги билимларни баён қилиш.
3. Янги билимларни мустаҳкамлаш
4. Янги билимлар устида машқ утказиш
5. Янги билимларга боғлиқ уш машғулотлари бериш.
6. Дарсни яқунлаш

Дарс турларининг ўзгариши билан дарснинг тузилишида ҳам ўзгаришлар бўлади. Масалан, дарс турлари унғунлашган дарсларида дарснинг ҳамма элементлари мавжуддир:

1. Дарсни ташкил қилиш.
2. Уй топшириқларини бажарилишини назорат қилиш ва баҳолаш.
3. Янги мавзуни баён қилиш.
4. Янги мавзуни мустаҳкамлаш.
5. Уй топшириқлари бериш.
6. Дарсни яқунлаш.

Таълим тизимида, такрорлаш ва билимларни мустаҳкамлаш дарслари ҳам кўп қўлланилади.

Ўқитувчи дастурнинг маълум бир қисми, йирик мавзулар ўтиб бўлингандан сўнг бундай дарслар уюштирилади.

Бу дарс билимларни оралиқ назорат орқали баҳолашда ҳам хизмат қилади.

Ҳар бир дарснинг муваффақияти кўп жиҳатдан машғулотни тўғри ташкил қилишга боғлиқдир. Бу даврда синфнинг тайёр – гарлигини синчиклаб кузатиш, болаларни дарсни тинглашга руҳий жиҳатдан тайёр эканликларини урганиш даркор. Шундан сўнг, маҳоратли педагог фурсатни қўлдан бермай, шогирдлари диққатни чалғитмай, дарснинг асосий қисмини бошлаб юборади, чунки синф ўқувчиларини тезлик билан машғулотга фаол киришишларини таъминлаш лозим. Дарс янги материални баён қилишга қаратилган бўлса, дарс мавзуси эълон қилинади. Режада мўлжалланган ўқув материали ўтиб бўлингач, у албатта яқунланиши, ҳулосалар чиқарилиши керак.

Дарснинг самарали бўлиши фақат объектив сабабларгагина боғлиқ бўлмай, балки субъектив сабабларга ҳам, яъни дарс жараёнида ўқувчи талабаларнинг руҳий ҳолатларига ҳам боғлиқдир. Шундай экан, ўқувчи ўзининг ҳар кунги иш жараёнида айрим ўқувчиларни эмас, балки бутун синф ва гуруҳ ўқувчи ва талабаларининг руҳий ҳолатларини кузатиб бориши лозим.

Ҳар бир дарс ўз олдига қўйган мақсадга тўла эришиш учун ўқитувчи ўқувчиларни бутун дарс давомида ишчан – фаол ҳолатда тутиб туриши лозим. Бу жараёнда ўқитувчининг нутқи

равон, содда, тушунарли оҳангда, ҳамда қизиқарли бўлса, тингловчиларнинг ишчан — фаоллиги ҳам нормал бўлади ва дарснинг мақсадига тўла эришилади.

Дарс ўқитувчи ва ўқувчининг ижодий ҳамкорлигига асосланиши лозим. Шундагина ўқувчилар мустақил эркин фикрлай оладилар, иродалари тарбияланади. Ўзбек маданияти ривожланади. Муаммоли вазият изланишлар орқали ўз йўлини топа оладилар.

Ўқув машғулотларининг синфданги шакли дарсдан ташқари яна қўшимча қатор таълим шакллари мавжуд бўлиб, булар амалий — тажриба машғулотлар, қўшимча дарслар, факультативлар, экскурсия кабилардир.

Булар дарсда берилган билимларни тўлдириш, мустаҳкамлаш, амалиёт билан боғлаш учун уюштирилган қўшимча машғулотлардир.

Булардан ташқари ўқув юрталари тажрибасида фан тўғрақлари, ишлаб чиқариш амалиёти, уйин шаклидаги машғулотлардан ҳам фойдаланмоқда.

Ўзлуксиз таълимнинг ҳамма босқичларида таълимнинг узига хос ташкилий шакллари мавжуд.

Жумладан: икки босқичли олий таълим тизимида узига хос таълим шакллари мавжуд. Буларга: маърузалар, семинар ва амалий машғулотлар, кафедра ўқитувчиларининг очиқ маърузаларида қатнашиш, маъруза матнини тайёрлаш ва муҳокама қилиш, ўқув курслари бўйича дастурлар тайёрлаш ишлари кабилар олий таълимнинг кўп қиррали йўналишлари ва шакллари дур.

Олий таълим тизимида маъруза ўқув жараёнининг ҳам усули, ҳам шакли ҳисобланиб, у талабаларга фан асосларини оғзаки, ўзвий ва мунтазам сингдиришга хизмат қилади. Маъруза туфайли талаба шу фаннинг моҳиятини тушуниб боради ҳамда уларни эркин фикрлашга, фан устида ўйлашга мажбур этади. Шу сабабли маъруза илмий тафаккурни ривожлантиришнинг узига хос мақсабига айланади. Маърузани шундай ўқиш лозимки, унинг таъсирида талабаларда шу фанга унинг вазифа ва келажакига нисбатан турли қарашлар, илмий эътиқод, ғоя ва миллий мафкура асослари шакллансин. Бунинг учун ўқитувчи ҳар бир маърузанинг мазмунини фандаги янгиликлар билан бойитиши ва танлай билиши лозим. Маъруза ижобий ҳамкорликка таяниб ташкил қилингандагина самарали натижа беради. Бунинг учун маъруза жараёнида ҳам таълимий, ҳам тарбиявий вазифаларни самарали амалга ошириш йўллардан бири — ўқитувчи билан талабалар ўртасида дўстона, фаол муносабатларни тиклаб олинисдан иборат.

Маърузани шундай ўқиш лозимки, бунинг таъсирида талабаларда шу фанга унинг вазифа ва келажагига нисбатан турли қарашлар, илмий эътиқодлар вужудга келиши ва шаклланиши даркор шундай экан, ўқитувчи маъруза ўқиш жараёнида тингловчиларнинг таркибини ҳисобга олган ҳолда, унинг илмий томонига алоҳида эътибор берилиши ва талабаларнинг қизиқиши ва интилишларига қулоқ солиши лозим.

Ўқилаётган маърузаларнинг тарбиявий таъсирининг янада юксак бўлиши ўқитувчининг ёшлар олдидagi обрўсига, шахсий сифатларига, илмий истеъдодига, таълим соҳасидаги тажрибасига, маҳора — тига ва талабалар билан ўрнатилган дўстона муносабатларига боғлиқдир.

Бундан ташқари дарс ва маърузанинг самарали натижаси ўқувчи ва талабаларнинг ўқув жараёнидаги руҳий ҳолатларини қай даражада ҳисобга олинишига ҳам боғлиқ. Шундай экан, таълимни самарали ташкил этиш, унинг дарс, маъруза ва бошқа шаклларида ўқитиш жараёнида ўринли фойдаланишлари учун шубҳасиз, ўқитувчининг педагогик маҳорати, педагогик маданияти, ўз предметини пухта билишлиги ва ўқувчи талабалар билан умумий тил топа олишлиги фоят катта аҳамиятга эгадир.

Савол ва топшириқлар

1. Нима учун синф — дарс тизими таълим жараёнининг асосий шакли ҳисобланади?
2. Замонавий дарс олдида қуйиладиган асосий талабларни айтинг.
3. Дарснинг қандай хиллари бор?
4. Дарс хилларининг тузилишини таққосланг.
5. Таълимнинг дарсдан ташқари яна қандай шакллари мавжуд?
6. Ўқувчи ва талабаларнинг дарсдаги руҳий ҳолатини ўқитувчи билиши нима учун керак?
7. Ўқилаётган маърузаларнинг самарадорлигини таъминловчи омилларни айтинг.

АДАБИЁТЛАР:

1. Каримов И.А. Баркамол авлод — Ўзбекистон таъриқийетининг пойдевори. — Т., 1997.
2. Каримов И.А. Донишманд халқимизнинг мустаҳкам иродасига ишонаман. — Т., 2000.

3. Турсунов И., Нишоналиев У. Педагогика курси. —Т.: Ўқитувчи. 1997.

4. Воҳидов М. "Ўқитувчи ва ўқувчиларнинг дарсдаги руҳий ҳолати. "Халқ таълими" журнали. 1999 й №7.

5. Педагогика. Қўланма. (Мунавваров А. таҳрири остида) —Т.: Ўқитувчи. 1997.

6. Ёдгоров Р. Маърузанинг таълимий ва тарбиявий имкониятлари // "Таълим ва тарбия" журнали. 1997. № 1—2.

3.7. Таълим сифатини аниқлаш ва рағбатлантириш

Ёшларни мустақил билим олишга ўргатиш бутунги куннинг энг муҳим ва долзарб вазифаларидан биридир. Шунинг учун ҳам Президентимиз И.А.Каримов Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси IХ сессиясида сўзлаган нутқида: *"Фақатгина чинакам маърифатли одам инсон қадрини, миллат қадриятларини, бир сўз билан айтганда, ўзлигини англаш, эркин ва озоғ жамиятга яшаш, мустақил давлатимизнинг жаҳон ҳамжамиятида ўзига муносиб, обрўли ўрин эгаллаш учун фидойилик билан курашиши мумкин"*, деган эди. Шу ўринда таъкидламоқ лозимки, бутунги кунда ёшларни маънавий — интеллектуал рағбатлантиришнинг аҳамияти каттадир.

Ёшларни тарбиялаш жараёнида маънавий — интеллектуал ривожлантириш сифатларини аниқлашнинг аниқ мақсади ва вазифалари ишлаб чиқилган.

Маънавий — интеллектуал шаклланиш сифатларини замонавий усулларда аниқлаш тарбиявий жараенга самарали ўзгартишлар киритади. Ўқувчи — ёшларнинг, талабаларнинг маънавий — интеллектуал шаклланиш сифатларидаги ютуқ ва камчиликларини рағбатлантириш, тузатиш тарбия мазмуни, усуллари ва ташкилий шакллари яхши — лашга мос тузатишлар киритиши лозим.

Ўқувчи ва талабаларнинг билимини, ақлий камолотларини назорат қилиш ва баҳолаш давлат миқёсидаги муҳим аҳамиятга эгадир. Шу билан бирга, назорат ва баҳолаш жараёни ўқувчи билимини бойитишга, улар шахсини ривожланишига ва тарбиясига таъсир кўрсатади.

Ўқитувчи билимларни ўзлаштириш жараёнини назорат қилиш ва баҳолаш орқали ўқувчи ва талаба ўқув материалларини қай даражада тушуниб фикр юритаётганини аниқлайди ҳамда кейинги ўқув материалларини ўрганиш тизимини таълим ва тарбия сифатини яхшилаш йўли ва усуллари белгилайди.

Ўзлаштириш жараёнини назорат қилиш ва баҳолаш ўқувчи — талабанинг ўқишга бўлган муносабатини, тиришқоқлигини, ўзига талабчанлигини, билимга, фанларга бўлган қизиқишини билишга имкон беради. Бу жараёнда ўқитувчи айрим ўқувчи — талабага ва бутун жамоага таъсир этади, алоҳида ишни синф, курс жамоаси иши билан қўшиб олиб боради.

Билимларни ўзлаштиришни назорат қилиш жараёнида улар тафаккурининг ўсиш даражасини ҳисобга олади, қобилияти, ўқишга иштиёқи, нутқи, мустақил фикр юритиш даражаси урга — нилади. Айрим ўқувчи — талабаларда учрайдиган қўрқоқлик, уят — чанлик, тортинчоқлик, шошқалоқлик, кам гаплик ёки ўз кучига ортиқча баҳо беришлик каби хусусиятлар бартараф этилади. Билимларни баҳолаш жараёни жуда адолатли ва ҳаққоний бўлиши лозим. Ўқитувчининг баҳо қўйишдаги хатоси ўқувчи, талабаларга салбий таъсир этади. Уларда ўз кучига бўлган иштиёқни сўндиради, оқибатда ўқитувчининг тарбиявий таъсирига путур этади. Баҳолаш жараёнида ўқувчи жавоби таҳлил қилиниши лозим. Шунда қўйилган баҳоларнинг ҳаққонийлигига уларда шубҳа қолмайди. Ўқувчи ўз билимида қандай ютуқ ва камчиликлар борлигини, нима учун унинг бали оширилгани ёки пасайтирилганини тушунганда — гина қўйилган баҳо рағбатлантирувчи роль ўйнаши мумкин.

Билимларни назорат қилишда қўйилган балл ва баҳолар ўқувчи ва талабада қандай таассуротлар қолдирганини, улар ўртоқларининг ўқишдаги ютуқ ва камчиликларига қандай муносабатда бўлишларини доим кузатиб бориш лозим. Ўқувчи ва талабалар билимини назорат қилиш ва баҳолаш ўқув йили давомида ҳар доим ва мунтазам амалга оширилиши учун рейтинг тизими жорий қилиниб, баъзан — баъзан тасодифан текширишларни олдини олади ва тартибли, доимий ба — ҳолаш учун имкониятлар очиб беради.

Педагогика фани билимларни ўз вақтида назорат қилиш ва баҳолашнинг учта вазифаси борлигини алоҳида ўқтиради.

1. Ўзлаштиришни назорат қилиш ва баҳолаш натижаларига қараб давлат таълим стандартлари қандай бажарилаётганлигини назорат қилинади ва вазифалар белгиланади.

2. Билимларни назорат қилиш ва баҳолаш натижасида ўқувчи талабаларда билимлар янада кенгаяди. Бу билан ўқув юртлири олдида турган таълимий мақсад бажарилади.

3. Таълим соҳасидаги яхши натижалар ёшлар тарбиясига ҳам таъсир кўрсатади. Уларда кўтаринки руҳ, ўз кучига бўлган ишонч ва қизиқишлар пайдо бўлади. Шунинг учун ҳам ўзлаштиришни назорат

қилиш таълим тизимининг ажралмас қисмидир. Назорат жараёнида унинг ёзма, оғзаки ва амалий усулларидан кенг фойдаланилмоқда.

Бу жараёнда оғзаки сўраш орқали ўзлаштиришни назорат қилиш кенг тарқалган. Бу асосан савол — жавоблар орқали олиб борилади. Бунда якка сўраш, фронтал сўраш каби турларидан фойдаланади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримовнинг “Ўзбекистон келажаги буюк давлат” ва “Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли”, “Истиқлол ва маънавият” каби асарларида мус — тақил Ўзбекистоннинг маънавий ҳаётининг келажаги ҳақида асосли йўналишлар белгилаб берилган. Жумладан, мутахассислар тайёрлашда уларни интеллектуал ривожлантириш зарурлиги алоҳида қайд қилинган. Қўйилаётган талаблар билан ҳар томонлама интеллектуал ривожлантиришнинг педагогик шароитларининг муфассал эмаслиги орасида тафовут ярагилди. Айниқса, мутахассис тайёрлашда мак — табдан бошлаб олий ўқув юрларини битириб чиққунларигача назорат шаклининг таълим бўлмаганлиги таълим тарбия жараёнининг асосий муаммоларини ташкил этади. Масаланинг муҳим томони шундаки, мутахассислар оммавий тусда тайёрланганда тарбиячининг ҳар бир талаба билан етарли даражада яккама — якка мулоқот қилишга вақти етмайди. Мулоқот тезкор савол — жавоб тарзида ўтса, табиатан бундай мулоқот талабани ҳам, тарбиячини ҳам қаноатлантирмайди. Олий ўқув юрларидаги синов ва имтиҳонлар жуда кўп вақтни эгаллаган ва талабанинг иқтидорини ҳар томонлама баҳолашга арзимаган. Ушбу сабабларга кўра назорат жараёнини активлаштириш, кам вақт ичида кўп сонли талабаларни назорат қилиш учун бир қанча рационал усуллар, жумладан, техник воситалардан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир. Чет эл тажрибалари ва кўплаб тажрибаларнинг натижаси ўлароқ Рейтинг услуги бутунги куннинг назорат мезони деб қабул қилинди.

Рейтинг деганда — баҳолаш, тартибга келтириш, классификациялаш, биронта ҳодисани олдиндан белгиланган шкала бўйича баҳолаш тушунилади. Рейтинг ёрдамида социал — психологик объектларни, улар учун умумий бўлган хусусиятларнинг ёрқин даражасига қараб (эксперт баҳолаш) дастлабки классификациялаш амалга оширилади.

Шкалалаш — аниқ жараёнларни рақамлар системаси ёрдамида моделлаштириш. Уларнинг турли услублари, сифат, тавсифлари қай бир миқдорий ўзгарувчиларига турлича айлантириш услубларидан иборат.

Рейтинг назоратида тест ҳам самарали қўлланилади.

Тест деганда — аниқ вазифани такомиллашганлиги даража — сини аниқлашда сифат ва миқдорий ўлчамларда белгилаш им — конини берадиган, фаолиқнинг бирон шаклини қизиқтирувчи, бирон аниқ топшириқ шаклидаги синов қуроли тушунилади.

Тестнинг афзаллигини қуйидагича белгилаш мумкин:

- назорат учун кам вақт сарфланади;
- назарий ва амалий билимлар даражасини объектив ша — роитда аниқлаш имконини беради;
- куп сонли талабалар билан бир вақтнинг ўзида назорат олиб бориш мумкин;
- билим натижалари ўқитувчи томонидан тезкорлик билан текширилади;
- барча талабаларга бир хил қийинчиликдаги саволлар бе — рилиб, бир хил шароитлар яратилади.

Ҳозирги кунда узлуксиз таълимнинг умумий ўрта таълим, ўрта махсус, касб — ҳунар таълими ва олий таълим босқичларида ўқувчи талабалар билими рейтинг тизимида баҳоланади. Ба — ҳолашнинг бундай шакли ўқувчи — талабаларни бутун ўқиш да — вомида ўз билимини ошириш учун мунтазам ишлашни ҳамда ўз ижодий фаолиятни такомиллаштиришини рағбатлантириш гоёсига асосланади. Билимларни баҳолашда рейтинг назорат тизимига ўтиш орқали қатор вазифалар ҳал этилади. Жумладан:

- ўқувчи — талаба билимининг сифат кўрсаткичларини ҳаққоний, аниқ ва адолатли баллар билан баҳолаш;
- ўқувчи — талабаларнинг ўзлаштиришини доимий назоратга олиш билан уларнинг ўз устида бутун ўқув йили давомида фаол ишлашни жонлантириш;
- ўқувчи — талабалар мустақил ишларининг самарадор — лигини ошириш;
- рейтинг назоратида ЭҲМли ва ЭҲМсиз тестлардан фойдаланиш;
- кўплаб камчиликларга эга бўлган мавжуд синов, имтиҳон сессиялардан воз кечиш.

Рейтинг назорат тизими асосида ўқув режасига киритилган ҳар бир фаннинг талаба ўзлаштиришининг сифат кўрсаткичла — рини баллар билан баҳолаш ётади.

Ҳар бир семестрдаги фанлардан тупланган баллар йиғиндиси талабанинг семестр давомидаги ўқув йили давомидаги фанлар —

дан тўплаган баллар йиғиндиси эса талабанинг курс рейтингини ташкил этади.

Ҳар бир фан бўйича ўқувчи, талабанинг ўзлаштиришини баҳолаш чорак ва семестр давомида мунтазам равишда олиб борилади ва қуйидаги назорат турлари орқали баҳоланади:

- жорий назорат
- оралик назорат
- якуний назорат.

Жорий назорат – бу ўрганилаётган мавзуларни ўқувчи, талабalar томонидан қандай ўзлаштираётганини мунтазам равишда дарс жараёнида назорат қилишдан иборат. Бу назорат ўқитувчи томонидан ўтказилиб, талабанинг билим даражасини шу фаннинг ҳар бир мавзуси бўйича аниқлаб бориш кўзда тутилади. Бу эса ўқувчининг узлуксиз билим олишини ва натижасини муттасил назорат қилиб боришни назарда тутати.

Оралик назорат – бу мазкур фан бўйича ўтилган бир неча мавзуларни ўз ичига олган бу билим ёки қисм бўйича талабанинг билимини аниқлаш демакдир. Оралик назорат дарсдан ташқари вақтда ўтказилади ва талабаларга ўзлаштириш курсаткичларини ошириш имконини беради.

Якуний назорат – бу назорат семестр учун белгиланган мавзулар тўлиқ ўқитиб бўлингач, ўтилган мавзулар бўйича ёзма, оғзаки, тест шаклида ўтказилади. Талабанинг фан бўйича семестрдаги рейтинг баҳоси жорий, оралик ва якуний назоратларда тўплаган баллари бўйича аниқланади.

Ҳар бир фан бўйича максимал рейтинг бали шу фан учун ўқув режасида ажратилган умумий дарс соатлари миқдорига тенг деб ҳисобланади.

Максимал балнинг 70% миқдори жорий ва оралик назорат жараёнида 30% миқдори якуний назоратда тўпланиши тавсия қилинади.

Семестр давомида мазкур фан бўйича тўплаган балларга нисбатан талаба билими қуйидагича баҳоланади:

- 86–100 фоиз – “аъло”,
- 71–85 фоиз – “яхши”,
- 56–70 фоиз – “қониқарли”,
- 55 ва ундан кам фоиз “қониқарсиз”.

Ўқув педагогик, ишлаб чиқариш ва диплом олди амалиётлари даврида олинган билимлар ҳам рейтинг баллари билан баҳоланади.

Кейинги йилларда рейтинг тизими ва уни такомиллаштириш усулларига вазирликлар, олимлар ва таълим ходимлари алоҳида

эътибор билан қарамоқдалар. Айниқса, таълим муассасаларида ўқувчи ва талабалар билимини назорат қилиш ва баҳолашнинг рейтинг тизими тўғрисидаги Низомларнинг яратилиши бу соҳа — даги ишларга аниқлик киритди. Янги Низом, ривожланган хори — жий давлатлардаги тажрибаларга асосланган бўлиб, ўз олдига қўйган мақсад ҳамда вазифаларнинг аниқлиги, жорий, оралиқ ва якуний баҳолашни ҳар бир фан бўйича ташкил қилишнинг услубий асосларини кўрсатиш билан характерланади.

Рейтинг тизимининг янги Низоми, айниқса талабаларнинг ўз устида ишлаши, мустақил фикр юритиши, ўқитувчи билан яқин мулоқотда бўлиб туришга замин яратди. Унинг турли назорат шакллари амалда жорий қилиш мумкин. Аммо якуний назорат семестр охирида ёзма равишда эркин тарзда ўтказилади. Бу талабаларнинг ўз рейтинг баллари миқдорини янада кутаришга имкон беради. Доимий ва изланувчан талабалар юқори балл ту — плаш билан бир каторда ҳаётда ҳам бошқа тенгқурларига ўрнак — дирлар.

Савол ва топшириқлар

1. Ўқувчи — талабаларнинг маънавий интеллектуал ривож — ланиш сифатларини аниқлашдан мақсад нима?
2. Билимларни назорат қилиш ва баҳолаш орқали қандай ва — зифалар амалга оширилади?
3. Билимларни рейтинг тизими орқали назорат қилиш ва баҳолашнинг афзал томонлари нимада?
4. Қайси фандан қанча балл туплаганингизни билишга доим қизиқасизми?
5. Билимларни назорат қилиш турларини таҳлил қилинг.

АДАБИЁТЛАР:

1. Каримов И.А. "Ўзбекистон келажаги буюк давлат". — Т., 1997.
2. Каримов И.А. "Ўзбекистоннинг ўз истиқдол ва тараққиёт йўли". — Т., 1994.
3. Каримов И.А. "Истиқдол ва маънавият". — Т.: Ўзбекистон, 1997.
4. Турсунов Й., Нишоналиев У. Педагогика курси. — Т.: Ўқитувчи, 1997.

5. Ғайбуллаев Н.Р. Таълим — тарбиянинг амалий йўналиши. — Т.: Ўқитувчи. 1986.

6. Ўқув юртларида билимларни назорат қилини ва баҳо — лашнинг рейтинг тизими тўғрисида Низом.

3.8. Таълим тарбия жараёнини ташкил қилиш, бошқариш ти — зими ва ишлаб чиқариш

Таълим — тарбия жараёни уз таркибига ёшларнинг, талаба — ларнинг фикрлаш фаолиятларини, касб эгаллаш ва ўзларида комил инсон сифатларини шакллантиришнинг бир нечта бево — сита ва билвосита таъсир қилувчи, бир — бирини тўлдирувчи факторларини оладиган мураккаб жараёндир.

Таълим — тарбия жараёнини бош стратегик мақсади давлат то — монидан ешларга, мутахассисларга қуйиладиган талаблар асосида жамиятнинг ёшларга буюртмаси сифатида белгиланади. Худди шундай бизнинг давлатимизда таълим — тарбиянинг ҳозирги бош стратегик мақсади 1997 йил августда қабул қилинган кадрлар тай — ёрлаш миллий дастури асосида: **“Замон талабларига, бозор иқтисодиёти талабаларига жавоб берувчи ўзида комил инсон си — фатларини шакллантирган етук мутахассислар тайёрлашдан иборат”** —, деб белгиланади.

Бозор иқтисодиётини ўзини назарий ва амалий ривожлан — тирувчи табиий омили инсонларнинг маънавий ва амалий фа — оллигидир. Инсон маънавий — амалий фаоллигини ҳам буй — руқлар билан ёки кўрсатмалар билан ишга тушириб бўлмайди.

Инсон маънавий — амалий фаоллиги тўла ишга тушиши учун инсон моҳияти тўла очилиб табиий омилар ишга тушиши керак.

Ижтимоий — иқтисодий тараққиётда босқичма — босқич бозор иқтисодиётига ўтиш бирламчидан ривожланишнинг табиий омиларини ишга тушираётган бўлса, иккинчидан, инсонлар — нинг ҳар бир киши ўз уқуви, қобилияти, қизиқиши ва тақдирига эга бўлган нодир бетакрор сиймолиги каби асл инсоний мо — ҳияти тикланмоқда.

Инсонлар асл моҳиятини тикланиши тараққиётнинг ҳали тўла ишга солинмаган янги — янги омиларини ишга тушир — моқда. Буни қанчалик долзарб вазифа эканлигини Президент — тимиз И.А.Каримов Ўзбекистон Республикаси Олий мажлиси — нинг биринчи мажлисида сўзлаган маърузаларида:

"Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий истиқболининг асосий тамойилларини кўрсатиб, бизнинг асосий вазифамиз — одамлар ўз қобилият ва эҳтиёжларини тўла намоеъ қилишларини ва амалга оширишлари учун зарур бўлган дастлабки тенг имкониятларни, шу жараёни вужудга келтирадиган ҳуқуқий механизмни яратиб беришдан иборат. Шундан кейин инсоннинг жамиятдаги ўрни унинг салоҳиятига, меҳнат қилиш устагига, оқилу улдга-буронлигига боғлиқ бўлади" — деган эдилар.

Маълумки, кишилар жудда катта инъом ва ишонч билан яратилган. Инсоният онг, ақл заковат бобида шунчалик катта имкониятларга эгаки, ҳали бу имкониятдан жуда кам фойдаланилади. Масалан, инсоншунослик фанларнинг аниқлашларича, интеллектуал энг етук кишилар ўз ақлий-фаолий имкониятларидан фақат 5–6% фойдаланар эканлар холос. Энди шунинг учун эътиборни кўпроқ инсон узига қаратиш даври келди. Демак, энг асосий хазина инсоннинг узида яширинган. Инсон табиатнинг бўлаги бўлиб, у қоинот, табиат, жамият олдида маънавий жавобгар ҳамдир. Чунки маънавий етук бўлмаган инсоннинг қўлига улўф қудрат, ҳикмат, имкониятлар бериб қўйилса, у табиатнинг, ўзини ва жамиятни ҳалокатга маҳкум этиши мумкин.

Инсоннинг ақлий-интеллектуал имкониятларининг очи-лиши, у фикр ва фаолият бобида мустақил бўлсагина рўёбга чиқади. Инсонга ижтимоий онг формаси деб қараш унинг индивидуал ўзига хос нодирлик сифатларини рўёбга чиқишига тўсқинлик қилиб келган. Бу ўз навбатида илмнинг ҳамма босқичларида акс этди. Энди таълим тизими ва жараёни унинг мазмунини ўзлаштириш ёки айрим ҳолларда тадбиқларни кўрсатишдан иборат бўлиб қолмасдан, балки ёшларни маънавий истиқболли фаолликка тайёрловчи қилиб қурилмоқда.

Олий билимгоҳлар фақат юқори малакали мутахассислар тайёрловчи ўқув юртлари эмас, балки ҳар бир соҳада замон руҳида илм малакага эга бўлган, энг олий маънавий, инсоний фазилатларни ўзида шакллантирган, шу соҳанинг келгусида ривожланишини кўра оладиган, социал, ижтимоий-иқтисодий, маънавий тараққиёт уйғунлигини таъминлай оладиган кишиларни тарбиялаб етказиш керак. Ҳозирги пайтда олий ўқув юртини тугатиб чиққан мутахассисларнинг кўпчилиги хатто ўз мутахассислиги бўйича ҳам айрим юқори малакали ишчилардан кам билим, кўникма ва малакага эга ёки фақат назарий билимларни билишади, амалий кўникма ва малакалари юқори

эмас, деган шикоятлар кўп эшитилади. Уша айтилган назарий кўник — ма, билимлар ҳам эски дарсликлар ҳажмидаги билимлар бўлиб қолмоқда. Бунга сабаб аслида фақат талабалар, ўқитувчилар эмас. Албатта таълим тарбияни такомиллаштириш учун, яъни таълимнинг мазмуни, таълим — тарбияда талабаларнинг мустақилликларини ошириш бўйича таълимда маърузалар ва бошқа машғулотларнинг сифатини яхшилаш бўйича анча ҳаракатлар, ишлар қилинмоқда. Лекин бу ишлар замон руҳидаги туб янгиланишларни белгилаб бера олмайди. Чунки миллий таълим модели асосида академик лицейлар, касб — ҳунар коллежлари ва ва олий таълимда ҳам ҳақиқий янгиланиш мезонини топиш ва шу мезон асосида таълим тарбияни тўла қайта қуришни кадрлар тайёрлаш миллий дастури талаб қилмоқда. Албатта, олий ўқув юртига киришида аксарият ёшлар ҳаёт йўллари танлаган бўлишади. Асосий гап шу касбга доир фаолият ва муносабат турларини эгаллаш, маънавий инсоний фазилатларнинг ривожини, тараққиётни таъминлашдан иборат. Бу соҳада ҳозирги пайтда қандай тенденциялар кузатилаётган. **Биринчидан**, олий ўқув юрларида ҳам ўқитиладиган фанларнинг сонини камайтириш ҳисобига талабалар ҳиссасини оширишга ҳаракат қилинмоқда. Агар ҳамма ўқитиладиган фанларни гуруҳларга бўлсак, улар ижтимоий — методологик фанлар: фалсафа, сиёсий иқтисод, тарих, жамиятшунослик, маънавиятшунослик, педагогика, психология; мутахассислик бўйича фанлар, улар назарий ва амалий фанларга бўлинади; амалий практикалар, жисмоний тарбия, ҳарбий тайёргарлик. Албатта, бундай қараганда бу фанларнинг ҳаммаси жуда зарур. Аммо ҳамма гап бу фанларнинг тузилиши ва уларнинг ўқитилиши ҳамда шу эгалланаётган касбга қанчалик алоқадорлигидадир. Ҳа, айрим пайтларда бу фанлар касбдан ташқари комил инсон, шахсни тарбиялаш учун керак дейишади. Аммо кўп ҳолларда комил инсон, шахс тушунчаси абстракт ҳолда ишлатилиб, амалий категорияларга бўйсундирилмаган.

Методология фанларини ўрганиш ҳам умумий жамият қурилишининг ёки методологик фанларни ўзини фан сифатида ўрганишда иборат. Мутахассислик учун керак бўладиган фанлар эса масалан, Политехника институтида математика, физика фанларини олсак, бу фанларни ўрганиш шу фандан назарий, эпизодик амалий билимларни ўрганишдан иборат бўлиб қолмасдан, касб йўналиши билан узвий бўлиши лозим. Мутахассислик фанлари ҳам бевосита шу мутахассислик бўйича фаолият ва муносабатларини шакллантириш сифатида эмас, балки назарий амалий қисмларга ажратилиб, алоҳида амалиётлар, амалий машғулотлар сифатида ўтилади.

Олий ўқув юртларида фанларни ўқитиш шу фанларни фан сифатида ўрганишдан иборат деб қаралиб келинмоқда. Ҳозирги пайтда ҳар бир фан шунчалик ривожланиб кетдики, энди бу фанларни 4–5 йилда ўрганиш мумкин эмас. Бу фанларни тушунчалар тупламини ўрганишдан иборат деб қаралиши шу фан ва унинг амалий ва маънавий соҳасида фаолият ва муносабат курсатишга тайёр бўлмай қолади. Энди билим тушунчасига янги гича ёндошиб, унга фаолият ва муносабатга ундовчи онг деб қаралса, ҳар бир ўрганилаётган мутахассислик фаолияти билан жуда узвий боғланиши лозим. Шунинг учун ҳар бир фан шу соҳа шахсининг қандай мутахассис ва қандай маънавий инсоний сифат, фазилатларини ривожлантириш мумкинлиги ва уларни ривожлантириш ташкилий формалар ва амалий назарий метод ва усуллардан фойдаланиш лозимлиги аниқланиши керак.

Методологик фанлар умумий методология замирида эгалла-наётган соҳа касб йуналишидаги фаолият ва муносабат курсатишнинг элимий, маънавий, амалий асосларини эгаллашга хизмат қилиши лозим.

Мутахассислик фанлари шу соҳа касбдаги амалий ва назарий фаолият уйғунлашган ҳолда олиб борилиши керак. Демак, ҳамма фанлар ҳар бир соҳага, касбга мос. Амалий, назарий ва маънавий инсоний функциялари очилиши лозим. Энди битта дарслик билан бир неча турли мутахассислик берувчи бир неча олий ўқув юртида дарс бериш мумкин эмас. Масалан, кўп ҳолларда математик анализ курси техника олий ўқув юртларида, педагогика олий илмгоҳларида, қишлоқ хўжалиги илмгоҳларида бир хил дарслик типигаги китоблардан ўқитилади. Бундай мисолларни бошқа фанлардан ҳам келтириш мумкин.

Олий илмгоҳларда таълим-тарбия иши кўпроқ талабаларнинг мустақил фаолиятлари асосида бўлиши мақсадга мувофиқдир. Чунки бирор мутахассислик ёки маълум соҳага хос фаолият ва муносабат фақат мустақил эгалланиши мумкин. Шунинг учун ҳар бир мутахассислик соҳага хос фаолият ва муносабатни аниқловчи, интеллектуал тараққиётни таъминловчи фанлар амалий ва маънавий фаолиятлар мажмуаси режаси аниқланиши керак.

Машғулотларни ташкил қилиш фаолият ва муносабат сифатини баҳолашни ҳам такомиллаштиришни ҳаёт тақозо қилмоқда.

Маърузалар муаммоли, кичик-кичик тадқиқотларни амалий савол жавобларни ўз ичига олишдан ташқари фақат билимларни баён қилишдан иборат бўлиб қолмасдан талабаларни назарий ва

амалий фикрлаш, тафаккур қилишга ургатиш, назарий ва амалий ишлар уйғунлашган ҳолда ўтилишини замон тақозо қилмоқда.

Амалий машғулотлар эса бир неча хилда олиб борилиши кўпроқ эгалланаётган соҳа касбга мос ишлаб чиқариш ташкилотлари билан, иш жараёни билан узвий амалга оширилиши керак.

Умумий машғулотлардан ташқари ҳар бир талаба шу соҳани касбни эгаллаш бўйича индивидуал режага эга бўлиши, бу режа узичига мустақил амалга ошириладиган назарий ва амалий ишларни олиши керак. Шундан, индивидуал режага эга бўлган 5–10 та талаба битта юқори малакали уқитувчига беркитиб қўйилиши фойдали эканлигини илғор давлатлар тажрибаларини кўрсатмоқда.

Таълим — тарбиянинг сифатига салбий таъсир қилаётган яна бир нарса билим малакаларини сифатини аниқлаш бўйича имтиҳон синов тизимини эскирганлигидир. Аксарият талабалар бу тизимда фақат сессия даврида баҳо олиш учун ўқишларини фаолият ва муносабат малака сирларини эгаллашга эътибор бермасликлари ҳозир ҳаммага аён. Шунинг учун фаолият бутун семестр давомида амалий ва назарий топшириқлар индивидуал дастурнинг бажарилиши асосида текширилиб, маълум белгилар қўйиб борилиши керак. Бу вақтда баҳо ёд олинган ахборотга эмас, балки ҳақиқий эгалланган фаолиятга қўйилиб борилиб, сессияларда эса яқунлар чиқарилиши керак. Талабалар фаолият — тини бундай баҳолаш ҳам АҚШ, Япония, Англия ва бошқа давлатларда ишлатилиб келинмоқда. Умуман, олий таълимнинг ҳамма соҳаларида замон талабига жавоб берувчи келгуси тараққиётни белгиловчи ўзгаришлар қилиш лозимлигини ҳаёт талаб қилмоқда.

Бошқарув органлари баркамол авлодни ўқитиш ва тарбиялаш соҳасида ягона давлат сиёсатини амалга оширишлари, етилган масалаларни ўз вақтида ва ижодий ҳал этишлари, барча ўқув юрталарининг иш савияси ҳозирги замон талабларига мувофиқ оширилишини таъминлашлари керак.

Кадрлар тайёрлаш миллий дастурини амалга оширишдан бош мақсад ва пировард натижа ҳар жиҳатдан баркамол авлодни тарбиялаш, XXI асрнинг эркин фикрли, ўз ватани ва халқини манфаатларига садоқатли эркин шахсларни вояга етказишда намоён бўлади. Бу мақсадга эришиш умумий демократик янгилашнилар жараёни, жамиятни эркинлаштириш, мамлакатда янги ижтимоий — сиёсий муҳитни шакллантириш билан боғлиқдир. Кадрлар тайёрлаш миллий дастурини амалга ошириш, ҳаётга тадбиқ қилиш, ҳеч бир муболағасиз, стратегик мақсадларимиз

фаровон қудратли демократик давлат, эркин фуқаролик жамияти барпо этишимизнинг асоси бўлмоғи лозим.

Бу барча давлат ва жамоат ташкилотлари, табиийки, энг аввало, узлуксиз таълим тизими муассасалари фаолияти мазмунини тубдан қайтадан кўриб чиқишни тақозо этадиган мураккаб жараендир. Ижтимоий амалиёт, жамоатчилик тарбияси, таълим ва тарбиянинг аниқ мақсадга қаратилганлиги — эркин шахсни шакллантиришнинг асосини ташкил этади.

Эркинлаштириш, жамиятни маънавий янгилаш, биринчи навбатда, ёш авлод анъаналари инсонпарварлик ва демократик қадриятларни сингдириш орқали таъминланади.

Жамиятни маънавий янгилаш жараёнида, шунга асосланган ҳолда Ватан маданияти ва миллий санъатини ривожлантириш, уларнинг ютуғини хорижий мамлакатларида тарғиб ва ташвиқ этиш, ёйиш, миллий ва халқаро танловлар, кўриклар ўтказиш каби чора — тадбирларни фаоллик билан амалга ошириш айниқса, ёшлар бадий ижодиётини янада ривожлантириш алоҳида аҳамиятга эгадир. Ўзбек халқи ва унинг давлатчилик тарихи, Ўзбекистон халқларининг бадий, фалсафий ва педагогик тафаккури шаклланиши ва ривожланиши тарихи, этнография, этногенез, адабиётшунослик, ижтимоий — гуманитар фанларнинг барча йўналишларини янги савияга кўтариш талаб қилинади. Мазкур муам — молар доирасида илмий изланишлар олиб боришнинг концептуал асослари Ўзбекистон Президентининг "Тарихий хотирасиз — келажак йўқ" рисоласида чуқур таҳлил этилиб, бошлаб берилган.

Маънавий янгиланиш жараёни миллий байрамлар, урф — одатлар, ўйинлар шаклида мавжуд бўлган тараққийпарвар миллий қадрият ва анъаналарни қайта тиклаш, уларни ривожлантириш ва замонавий ҳаётга жорий этиш билан ҳам узвий боғлиқдир.

Таълим тарбия тизимига раҳбарлик қилиш принциплари — таълим олдида қўйилган вазифаларни муваффақиятли бажариш таълим тизимини бошқариш ва унга раҳбарлик қилиш фаолиятининг савиясига боғлиқ. Келажак буюк жамиятнинг ривожланиш талабларидан келиб чиқиб, маорифнинг ўрни ва ролига янги авлодни тарбиялаш нуқтаи назаридан қараб, Олий Мажлис материалларида, Президентимиз маърузаларида, махсус қарорларида раҳбарликнинг юқори илмий даражада амалга ошириш зарурлигига алоҳида эътибор бериб келмоқда.

Таълим тизимига илмий раҳбарлик асосларини ишлаб чиқиш педагогика учун асосий йўналишдир. Баркамол авлодни ўқитиш ва тарбиялаш тажрибаларини урганиш, умумлаштириш, бу жараённинг қонуниятларини очиқ бериш, педагогика назариясининг асосий

масалаларини таълим амалиётига ва фан ютуқларини назарда тутган ҳолда И.А.Каримов асарлари асосида ижодий ҳал қилиш педагоги — канинг бурчидир.

И.А.Каримов уз асарларида келажаги буюк Ўзбекистон Республикасининг органларини ташкил этиш, бошқариш ва уларнинг раҳбарлик фаолиятига доир муҳим принципларини ҳар тарафлама муфассал ишлаб чиқди.

Илмийлик принципи — бу принцип халқ таълими органлари ва мактабнинг ҳамма ишини Ўзбекистон Республикаси давлатининг кўрсатмаси, фан ва техника ютуқлари ҳамда ижтимоий тараққиётнинг объектив қонуниятлари асосида амалга оширишни талаб этади. Чунки идора қилиш учун ишни билиш керак. Ҳамма нарсадан хабардор бўлмасдан, тўла — тўқис билимга эга бўлмасдан туриб, идора қилиш илмини билмасдан туриб бошқариш мумкин эмас. Халқ таълими ишларини, мактаб ишини, касб — ҳунар коллежлари ишини ва унга раҳбарлик қилишда кўзланган мақсадларга эришиш учун миллий мафкура, миллий ғоя, педагогика, педагогика тарихи, психология, хусусий методика, маънавий, этика ва эстетика каби фанлар эришган ютуқларни мунтазам ўрганиб бориш, таҳлил қилиш ҳамда бу муваффақиятларини кенг қўлланиши зарур.

Бошқарув муассасалари баркамол авлодни ўқитиш ва тарбиялаш соҳасида ягона давлат сиёсатини муттасил етилган масалаларини уз вақтида ва ижодий ҳал этишлари, барча ўқув юртларининг иш савияси ҳозирги замон талабларига мувофиқ ошириш ишини таъминлаш керак.

Демократик марказлашган принцип — таълим тизимини бошқаришда марказлашган раҳбарликни кенг демократия билан мустақиллик ва ташаббускорликни ривожлантириш билан бирга қўшиб олиб бориш, ўзига хос хусусиятларни ва шарт — шароитларни ҳисобга олиш имконини беради.

Юқоридан туриб, бир хил андоза бичиб бериш демократия ва марказлашган раҳбарликка бутунлай ёт нарсадир. Барча тадбирларда, маҳаллий хусусиятларда ишга қандай муносабатда бўлиш усулларида, назоратни амалга ошириш усулларида, ҳар хил йўлларини қўллаш асосий, муҳим бўлган бирликларни буз — майди, балки бу бирликни таъминлайди.

Илмий режалаштириш таълимнинг инсонпарварлик (тамоийла — ри), таълимда ёшларни шахсий ўқув қобилиятини рўёбга чиқариш ва уларни ривожлантириш ва бошқа принциплари мавжуд.

Ишлаб чиқариш ва таълим тизими — Ўзбекистон Респуб — ликасининг Кадрлар тайёрлаш миллий дастурида ўқув ишлаб чиқариш мажмуасининг (марказларини) ташкил этиш ва уларни ривожлантириш, замонавий ускуналар, аппарат ва асбоблар билан жиҳозлаш рағбатлантирилади, дейилади. Кадрлар тай — ёрлаш ва биргаликда илмий — технологик ечимлар яратишда корхоналарнинг ишлаб чиқариш салоҳиятидан самарали фой — даланилади. Ишлаб чиқаришда кадрлар тайёрлаш қўллаб қувватланади.

Таълим тизимини ҳаёт билан ва мустақил Ўзбекистон давлатининг сиёсати билан боғланганлик принципи — таълим тизими ҳаёт билан, давлатимиз сиёсати билан боғлаш принципи Ўзбекистон мактаблари, касб — ҳунар коллежлари олдида турган барча назарий ва амалий вазифаларни ҳал этишда асосий принцип бўлиб келди ва шундай бўлиб қолади.

Таълим тизимини бошқаришга сиёсий ёндошиш таълим — тарбия ишларидаги ҳодиса, факт ва жараёнларга мустақил Ўзбекистон Республикаси манфаатлари нуқтаи назаридан туриб муносабатда бўлиш демакдир.

Ҳозирги бозор иқтисодиётига ўтиш даврида Ўзбекистон халқининг иродаси ва манфаатларини ифодалаб, келажаги буюк давлат қуришга ва дадил қадамлар билан бу вазифани амалга оширишга қодир бўлган баркамол авлодга таълим — тарбия бе — ришни таълимнинг асосий вазифаси деб ҳисоблайди. Ёшларни миллий мафкура руҳида тарбиялаш, миллий онгни шаклланти — риш, Президентимизнинг ҳаёти ва фаолияти тимсолида, тажри — баси негизда тарбиялаш зарур.

Мустақил Ўзбекистон Республикасида Халқ таълимини кенг ёйилиши, миқдор ва сифати жиҳатидан жадал усиши, турли хилдаги таълим тизими ва таълим муассасаларидан ташқари ўқув — тарбия масканларининг ишлаб туриши, таълим ва тарбия жараёнини бошқаришнинг жуда зарурлигини тақозо этади. Со — циал бошқариш масалалари илмий билимнинг махсус соҳаси қилиб ажратилади. Педагогик жараёнларни, ҳодисаларни ва объектларни бошқаришда педагогика қонуниятларини ҳисобга олиш зарур. Бу ҳолда педагогик бошқариш тушунчаси қўлланилади.

Барча типдаги ўқув юртлари, мактабдан ташқари муассаса — лар, халқ таълими бўлимлари ва бошқалар асосий бошқариш объектларига киради. Таълим — тарбияни ташкил қилиш ва бошқаришга доир ишларнинг ҳаммаси пировард натижада ягона

асосий мақсадга эришишга, маълум даражада умумий маълумот даражаси ва касбий тайёргарлигига эга бўлган ҳар томонлама ривожланган ва имон – эътиқодли қилиб тарбияланган кишини таркиб топтиришга қаратилгандир. Халқ таълими тизими тар – кибига вазирликлар, туман халқ таълими бўлимлари, мактаблар, лицей, касб – ҳунар коллежлари киради.

Таълим – тарбия жараёнини ташкил қилиш, таълим тизимини бошқариш Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тўғрисида”ги Қонунида кўрсатиб берилган.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг таълим соҳасидаги ваколатларига қуйидагилар киради:

- таълим соҳасидаги давлат сиёсатини амалга ошириш;
- таълим соҳасидаги давлат бошқаруви органларига раҳ – барлик қилиш;
- таълимни ривожлантириш дастурларини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш;
- таълим муассасаларини ташкил этиш, қайта ташкил этиш ва тугатиш тартибини белгилаш;
- таълим муассасаларини аккредитациядан, педагог, илмий кадрларни аттестациядан ўтказиш тартибини белгилаш;
- бошқа давлатларнинг таълим муассасаларига Ўзбекистон Республикасининг ҳудудда таълим фаолияти билан шуғулланиш ҳуқуқини берувчи рухсатномалар бериш;
- қонун ҳужжатларига мувофиқ хорижий давлатларнинг таълим тўғрисидаги ҳужжатларини тан олиш ва бу ҳужжатлар – нинг эквивалент эканлигини қайд этиш тартибини белгилаш;
- давлат таълим стандартларини тасдиқлаш;
- давлат томонидан тасдиқланган намунадаги маълумот тўғрисидаги ҳужжатларни тасдиқлаш ва уларни бериш тартибини белгилаш;
- давлат грантлари миқдорини ва таълим муассасаларига қабул қилиш тартибини белгилаш;
- давлат олий таълим ректорларини тайинлаш;
- таълим оловчиларни аккредитация қилинган бир таълим муассасадан бошқасига ўтказиш тартибини белгилаш.

Таълимни бошқариш бўйича ваколатли давлат органла – рининг ҳуқуқий доираси.

Таълимни бошқариш бўйича ваколатли давлат органлари – нинг ҳуқуқ доирасига қуйидагилар киради:

- таълим соҳасида ягона давлат сиёсатини рўйга чиқариш;

— таълим муассасалари фаолиятини мувофиқлаштириш ва услубий масалаларда раҳбарлик қилиш;

— давлат таълим стандартлари, мутахассисларининг билим самияси ва касб тайёргарлигига бўлган талаблар бажарилишини таъминлаш;

— давлат таълим муассасаларини молиялаш Республика ва маҳаллий бюджетлар маблағлари, шунингдек, бюджетдан ташқари маблағлар ҳисобидан амалга оширилади.

Таълимни ривожлантириш фондлари.

Таълимни ривожлантириш фондлари қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда юридик ва жисмоний шахсларнинг, шу жумладан чет эллик юридик шахслар ва жисмоний шахсларнинг ихтиёрий бадаллари ҳисобидан ташкил этилиши мумкин.

Халқ таълими вазирлиги Ўзбекистон Республикасида маорифга бевосита раҳбарлик қилади. У барча типдаги мактаблар, боғчаларга раҳбарлик қилади. Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги барча университетларга, касб — ҳунар коллежларига, лицейларига, билим юртларига раҳбарлик қилади. Олий ўқув юртлири учун ўқув режалари ва дастурлар ишлаб чиқади ва тасдиқлайди. Халқ таълими вазирлиги "Таълим ҳақида" ги қонуннинг бажарилиши, мактабларда ўқув — тарбия жараёнининг йўлга қўйилиши, унинг моддий базаси, ўқитувчиларнинг малакаси ва катталар таълимининг ташкил этилиши учун жавоб берадилар. Халқ таълими вазирлигида турли хил ўқув — методика бўлимлар ташкил этилади. Улар педагогика жамоатчилигини халқ таълими бўлимлари ва мактабларга ёрдам беришга жалб этадилар.

Туман, халқ таълими бўлимлари ўзларига қарашли мактаблари фаолиятини, маҳаллий ва миллий хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда назорат қиладилар.

Бошқариш ва раҳбарлик принциплари.

Ўзбекистон Республикаси мактаб ва бошқа ўқув — тарбия муассасалари барча ишлаб чиқаришнинг асосида бошқарилади.

Демократик централизм, режалилик ва илмийлик бу принципларнинг асосийсидир. Демократик централизм принципи марказлаштирилган раҳбарлик демократия, жойларда аниқ шaroитларни (миллий хусусиятлар, у ёки бу ишлаб чиқариш соҳаларининг устунлиги шаҳар ёки қишлоқ, туман ва бошқалар) ҳисобга олувчи ташаббускорликнинг ривожланиши билан бирга қўшиб олиб боришни назарда тутати.

Режалилик принципи — таълим ва тарбияга оид ишларнинг ҳаммаси юқоридан пастгача режалаштиришни билдиради. Халқ

таълимнинг барча соҳаларини ривожлантириш режалари тузилади, барча ўқув – тарбия муассасаларининг иш мазмуни белгиланади. Ҳар бир мактабда перспектив режа (режа камида уч йиллик), йиллик иш режаси тузилади. Йиллик режа мактабнинг ўтган йили ичидаги ишнинг таҳлилин, умумий таълимни таъминлаш (махсус мактабларда эса болаларни танлаб олиш) тадбирларини ўқув – тарбия ишларининг вазифалари ва мазмунини, ташкилий педагогик тадбирлар ва ҳоказоларни ўз ичига олади.

Директорнинг, унинг муовинларининг иш режалари алоҳида тузилади.

Саволлар ва топшириқлар

1. Таълим тарбия жараёнининг таркибий қисмларини тунштириб беринг.
2. Таълим тарбияни бошқарув йўналишлари қайсилар?
3. Таълимни бошқарув органларини айтиб беринг.
4. Таълим бўғинларини бошқарув органларининг ваколатлари нималардан иборат?
5. Бошқарувда низом, таълим қонунининг ўринларини тунштириб беринг.
6. Таълим тарбияни илмий методологик таъминлаш тизимини айтиб беринг.
7. Таълимда малака ошириш тизимининг вазифаси нималардан иборат?

АДАБИЁТЛАР:

1. "Таълим тўғрисида"ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни. 1997 й, 29 август.
2. Тошмуродова Қ.А. "Таълим – тарбияни режалаштириш хусусиятлари". 1993.
3. Турсунов Й., Нишоналиев У. Педагогика курси. – Т., 1996.

4. ПЕДАГОГИК МАҲОРАТ АСОСЛАРИ

Инсон пайдо бўлибдики, тарбия жараёни мавжуд, тарбия пайдо бўлган вақтдан бери педагогик фаолияти узлуксиз давом этиб келмоқда. Ҳукуматчилик, тарбиячилик касби барча ижтимоий тузумларда шарафли ҳамда ўта масъулиятли қийин ва мураккаб касб ҳисобланган.

Мустақил Ўзбекистонимизда узлуксиз таълим тизимини ислоҳ қилиниши, янги таълим стандартлари асосида таълим ва тарбия жараёнини қайта ташкил этишга киришилган ҳозирги кунда ҳукуматчи фаолиятига, унинг педагогик маҳоратига алоҳида эътибор берилмоқда.

Президентимиз Ислам Каримов таъкидлаганидек: *"Тарбиячиларнинг ўзига замонавий билим бериш, уларнинг маълумоти, малакасини ошириш каби пайсалга солиб бўлмайдиган долзарб масалага диққат қилиш керак. Меннинг фикримча, таълим-тарбия тизимини ўзгартиришдаги асосий муаммо ҳам мана шу ерда. Ҳукуматчи болаларимизга замонавий билим берсин, деб талаб қиламиз. Аммо замонавий билим бериш учун аввало, мураббийнинг ўзи ана шундай билимга эга бўлиши керак"*.

Мамлакатимизда кадрлар тайёрлаш миллий дастурини босқичма-босқич муваффақиятли амалга ошириш кўп жиҳатдан ҳукуматчи фаолиятига, унинг касбий нуфузини оширишга боғлиқдир. Шундай экан, соғлом, ҳар томонлама баркамол авлодни етиштириш узлуксиз таълим тизимида меҳнат қилаётган педагогнинг савиясига, тайёргарлигига ва фидойилигига, ёш авлодни ҳукуматчи ва тарбиялаш ишига бўлган муносабатига боғлиқдир. Ҳукуматчи жамиятнинг ижтимоий топшириғини бажаради, шундай экан, ҳар томонлама етуқ мутахассисларни тайёрлашда ҳукуматчи муайян ижтимоий-сиёсий, педагогик ва шахсий талабларга жавоб бериши лозим. Шундай экан, ҳукуматчи мустақиллик ғоясига эътиқоди, ҳар томонлама ривожланган илмий тафаккури, касбига тегишли маълумоти, яъни ўз фанининг чуқур билимдони, педагогик мулоқот устаси, педагогик-психологик ва услубий билим ва малакаларни эгаллаган бўлиши ҳамда турли педагогик вазиятларни тезда сезиши, ўрганиши ва баҳолай олиши. Педагогик таъсир кўрсатишнинг энг мақбул усул ва воситаларини танлай олиш қобилиятига эга бўлиши лозим.

Мустақил Ўзбекистоннинг келажаги бўлган соғлом авлодни тарбиялаш нозик, ниҳоятда катта диққат-эътиборни талаб қиладиган, ички зиддиятли жараёндир. Шундай экан, ҳукуматчи, ҳукуматчи ва талабанинг шаклланиш жараёнини зўр ҳавас ва синчковлик билан кузатиши лозим. Ҳукуматчи педагогик жараёни

бошқарар экан, педагогик билим ва маҳорат эгаси бўлиши лозим. Шундагина ўқитувчи педагогик ҳодисаларнинг моҳиятини ва диалектикасини, педагогик меҳнат методи, касб ва технологиясини ва профессионал педагогик маҳоратни эгаллаш олади.

Педагогик билим ва маҳорат эгаси бўлган ўқитувчи аввал, Педагогика фанининг методологик асосларини, шахс ривожланиши —нинг қонуниятлари ва омилларини, кадрлар тайёрлаш миллий дастурининг моҳияти, мақсад ва вазифаларини билиши даркор. Таълим тизимида меҳнат қилаётган педагогларнинг кўпчилиги таълим ва тарбия жараёнида педагогик маҳоратнинг зарурияти ва аҳамиятини чуқур англамоқдалар.

Шу сабабли улар ўз маҳоратларини узлуксиз ошира боришга, ҳозирги куннинг юксак талабларига мос замонавий билим ва тажрибаларни ўзлаштиришга, ижодий меҳнат қилишга интиломоқдалар. Аммо шуни ҳам эътиборга олишимиз керакки, ўқув юртларида айрим ўқитувчилар ўз педагогик маҳоратларини ошира боришнинг аҳамиятини етарли даражада ҳис қилмайдилар, таълим тўғрисидаги Қонун, Кадрлар тайёрлаш миллий дастури талабларини чуқурроқ ўрганишга қизиқмайдилар, ўқув жараёнининг илмийлигига, замон талабларига мослигига, турмуш, амалиёт билан боғланишига юзаки қарайдилар, ўқитилаётган ўқув фанларининг илмий ва ғоявий — тарбиявий бирлигини доимо эсда тутмайдилар. Бу эса улар қўлида таълим олаётган ўқувчи, талабаларнинг билим даражаси ва савиясининг етарли эмаслигига, ўқув дастурларини ўзлаштиришдан орқада қолишларига сабаб бўлмоқда.

Узлуксиз таълим тизимини амалга ошириш жараёнида ёш авлодни кўнгилдагидек ўқитиш ва тарбиялаш ҳақида гап борар экан, бу ғоят мураккаб ва кўп қиррали вазифани фақат малакали педагогик маҳоратга эга бўлган ўқитувчи кадрлар билан амалга ошириш мумкин. Шундай экан, ўқитувчилик катта санъатдир. Бу санъатга у ёки бу педагог осонгина, ўз — ўзидан эриша олмайди. Бунинг учун ўқитувчилик касбига, яъни соғлом авлоднинг чинакам мураббий бўлишга ҳаваси, ишгиёқи зўр, замон талабларини тез ва чуқур тушунадиган, ўзининг илмий, ижтимоий — сиёсий савиясини, педагогик маҳоратини изчиллик билан амалга ошира боровчи, мустақиллик ғояси ва мафкураси билан пухта қуроллантирган, ҳақиқий ватанпарвар ва меҳнатсевар кишиларгина эриша олади — лар.

Истиқдол мафкураси том маънодаги миллий мафкурага айланиши учун, аввало инсон қалби ва онгига ижобий таъсир этадиган тушунча ва туйғулар, гузал ва ҳаётий ғоялар тизимини ўзида мужассам этиши лозим. Бунинг учун таълим ва тарбия тизимидаги ҳар бир ўқитувчи билим ва маҳорати билан одамларимиз, айниқса, ёшларимизнинг иродасини бақувват қилиш, иймон — эътиқодини мустаҳкамлашга

хизмат қиладиган маънавий муҳитни яратиши даркор. Юксак маънавият, сиёий маданият, миллатнинг ғоявий ва мафкуравий етук — лиги — юрг тинчлигини сақлашнинг муҳим омилдир.

Педагогик маҳорат туғма талант ёки наслдан — наслга утувчи хусусият эмас, балки изланиш, ижодий меҳнат маҳсулидир. Бу кўп қиррали педагогик фаолият заминада ижодий меҳнат ётади. Шунинг учун ҳам педагогик маҳорат ҳамма ўқитувчилар учун стандарт, яъни бир қолипдаги иш усули эмас, балки у ҳар бир ўқитувчининг ўз устида ишлаши, ижодий меҳнати жараё — нида ташкил топади ва ривожланади.

Бу жараёнда илғор ўқитувчининг педагогик маҳорати ва тажрибаларини бошқа ўқитувчи ўрганиши, ундан ижодий фойдаланиши ва ўз фаолиятини илғор тажрибалар билан бой — итиши зарур. Ўқитувчининг педагогик маҳорати асосан синф, аудитория машғулотида яққол куринади. Чунки ўқув машғулотида ўзининг мазмун ва моҳиятига кўра ўқитувчининг ўқув юртидаги асосий ишидир. Шу сабабли у илмий, ғоявий ва оммабоп бўлиши, турмуш билан ўқувчи талабаларнинг тайёр — гарлик даражаси билан боғланиши зарур.

Педагогик маҳорат ўқувчи ва талабанинг миясини факт ва рақамлар билан тўлдиришдан иборат бўлмай, балки шогирд — ларга уларни таҳлил қилиш, турмушдаги заруриятини англаш ва тегишли хулосалар чиқара билишни ўргатишдадир. Эндиликда таълим тизимининг ҳамма босқичларида шахс ривожланишини тезлатиш долзарб масала бўлиб қолди.

Бунинг учун ўқувчи ва талабанинг кечаги ёки бугунги ҳола — тига эмас, балки келгуси имкониятига таяниб, келажagini ҳи — собга олиш ишлаш лозим. Бу жараёнда имкон борича ўқувчи олдига уни ўйлашга, фикрлашга даъват этадиган муаммоли масалаларни кўпроқ қўйиб ва зарур бўлган вазиятларни яратиб уни изланишга ўргатмоқ даркор. Моҳир, изланувчан ўқитувчи шогирдларини турмушдаги ранг — баранг воқеа ва ҳодисаларни синчковлик билан кузатадиган, таҳлил қила оладиган, илмий — тадқиқот ишига қизиқадиган, бир умр ўзи ўқитган фаннинг сеҳри билан яшайдиган қилиб тарбиялайди. Бундай моҳир ус — тозларни шогирдлари ҳам бир умр эслайдилар.

Таълим жараёнида ўқитувчи билан ўқувчи талабалар ўртасида ўзаро жонли тил, фикр олишув, самимий муносабат, ҳурмат, асосий мақсадга эришишда ҳамкорлик лозим. Мазмуни саёз, амалий тажрибадан, тур — мушдан ажралиб қолган, умумий сўз ва қуруқ насиҳатгўйликдан иборат бўлган, расмий учун юзаки ўтказиладиган дарс маъруза ва бошқа ўқув машғулотида ўқувчи талабаларни қизиқтирмайди, уларни илмий, ғоявий жиҳатдан етарли озиқлантормади. Шундай экан, ўқув машғулотида шундай ташкил этиш керакки, унинг таъсирида тала —

баларда шу фанга нисбатан турли қарашлар, илмий тафаккур ва эътиқодлар вужудга келиши ва шаклланиши даркор.

Таълим ва тарбия жараёни таъсирчанлигининг янада юксак бўлиши, аввало ўқитувчининг илмий салоҳиятига, ёшлар олдидаги обрўсига, шахсий сифатларига, илмий истеъдодига, таълим соҳасидаги тажриба ва маҳорати ҳамда ўқувчи талабалар билан урнатилган дўстона муносабатига боғлиқдир.

Шуни эътироф этиш керакки, ўқитувчининг обрўси фақат унинг ўзи учунгина эмас, балки ёш авлоднинг истиқболи учун ҳам муҳим аҳамиятга моликдир.

Ўқитувчининг обрўси, юқорида қайд қилганимиздек, куп жиҳатдан унинг ўзига боғлиқ бўлса, иккинчи томондан, жамоат ташкилотларининг мансабдор шахсларининг ўқитувчи обрўсини кўтариш борасидаги ғамхўрлигига ҳам боғлиқдир. Чунки, ҳар биримизнинг эришган барча муваффақиятларимизда устозлари — мизнинг ақл — заковати, чеккан риезати, қолаверса, азиз умри бор. Биз устоз ҳақида буюк Алишер Навоийнинг қуйидаги фикрларини доимо ёдда тутишимиз лозим:

**Ҳақ йўлида ким сенга бир ҳарф ўқитмиш ранж ила,
Айламак осон эмас ҳаққин адо минг ганж ила.**

Миллий истиқдол ноълари ҳамда мустақиллик йилларида содир бўлаётган янгиликларнинг жонкуяр тарғиботчиси бўлган зиёкор ўқитувчининг обрўси, унинг юриш — туришида, хулқ — атворида, кийинишида, оилада, иш жойида одамлар билан маданий муомала қилишида, жамоат жойларида ўзини яхши тута олишида, ай — ниқса, сўзлай билиш ва нутқ маданиятида ўз ифодасини топади. Нутқдаги чуқур мантқиқ ва мазмундорлик педагог учун зарур сифатдир.

Чинакам маҳоратли устоз ўқитувчининг сеҳрли маърузалари — ни, айтадиган сўз дурдоналарини шогирдлари интизорлик ва иштиёқ билан тинглайди. Педагог обрўси ўз — ўзидан келмайди, у муттасил ижодий изланиш ва меҳнатнинг натижасидир.

Давлатимиз раҳбари И.Каримов давлат ва жамият қурилиши академиясининг очилиши маросимида сўзлаган нутқида: **"Бировни ўқитадиган, тарбия қиладиган инсон аввало ўзи ҳар томонлама баркамол бўлмоғи шарт"**. Замон талаблари шуки, профессор ва ўқитувчилар ўзларида мавжуд бўлган билим ва савия билан чекланиб қолмасдан, хорижий мамлакатлар тажрибасини кунт ва сабот билан ўрганиб, мағзини чақиб, ундан кейин ўз талабала — рига сабоқ беришлари зарурлигини алоҳида таъкидлайди.

Педагогик фаолият самараси ўқитувчининг педагогик қобилияти қай даражада шаклланганлигига ҳам боғлиқдир. Қобилият фаолият жараёнида пайдо бўлади ва ривожланади деб таъкидлайди профессор М.Очилов ҳамда ўқитувчи қобилиятининг қуйидаги турларини тавсия этади. Жумладан, билиш қобилияти, тушунтира олиш қобилияти, кузатувчанлик қобилияти, нутқ қобилияти, обрў орттира олиш қобилияти, муомала қила билиш қобилияти қабилар

Педагогик қобилият ва маҳорат ўқитувчида осонлик билан шаклланмайди. Бу касбни танлаган киши ўз мақсадига эришиш учун узлуксиз ўқиши, урганиши ва изланиши, ижодий меҳнат қилиши, мустақил юртимизда булаётган воқеликни тез англаши ва ўз меҳнатининг мамлакат учун қанчали зарурлигини чуқур ҳис қилиши зарур.

Ўқитувчининг педагогик маҳорати ҳақида фикр юритар эканмиз, унинг онглилигига, миллий ғоя ва мафкурага со—диқлигига, билим ва фикр доирасининг кенглигига, ўз вазифа—сига муносабатига эътибор бермоқ керак. Айниқса, педагогик маҳоратда ўқитувчининг фикр доираси кенг бўлиши зарурли—гини алоҳида ҳисобга олиш лозим. Чунки, кишида билим, фикр мукамал бўлмаса, у камолотга эриша олмайди. Дарҳақиқат, киши у ёки бу масалани, албатта фикр орқали ҳал этади. Шу—нинг учун педагогик маҳорат соҳиби бўлишга интилган киши, шубҳасиз, ўз билимини доимо кенгайтириши, ўқувчи, талабага маънавий—ахлоқий таъсир этувчи ғоя ва фикрларни янгилаб бориши зарур. Бунинг учун кўп ўқиши, урганиши лозим. Ўқитувчининг педагогик маҳоратига баҳо беришда уни таълимни қай даражада ташкил қила билиши муҳим аҳамиятга эгадир.

Узлуксиз таълимда дарс ва маърузаларни мукамал ташкил қилиши ўқитувчининг биринчи навбатдаги вазифасидир. Юқори савияда ўтилган мавзулар ёшлар онгида узоқ сақланади, улар—нинг имон, эътиқоди ва мафкураларининг шаклланишига самарали таъсир кўрсатади. Шу сабабли, ўқитувчининг илмий са—вияси ўз бурчига муносабати, ёшларга мураббийлик иштиёқи, педагогик маҳорати, дастлаб дарс ва маърузаларда кўринади. Фан ўқитувчисининг фаолиятига бериладиган баҳо даражасини ҳам дарс ва маърузанинг сифати белгилайди.

Дарс бериш санъатини эгаллашда ўқитувчи уюштирган ўқув машғулоти, чуқур билим бериш воситаси бўлиши билан бирга, мустақил Ўзбекистоннинг равнақи, эртанги кунга бўлган ишонч, халқимизнинг ақл—заковати ва меҳнатининг нималарга қодирлиги,

жамиятнинг муносиб фуқароси ва қурувчиси бўлиш учун нималар қилиш зарурлигини кўрсатувчи кўзгу бўлиб хизмат қилади.

Ёшларимиз ўз мураббийлари дарсидан ҳар жиҳатдан мамнун бўлсинлар. Уларда романтик орзулар уйғонсин, тафаккури ри – вожлансин, амалий фаолият, ижодий қобилият, ўқиш – ўрганиш ва меҳнатга ҳавас кучайсин. Улар ўқув машғулотидан сўнг олган баҳолари билан эмас, балки билим ва малака ҳосил қилганликларини, маънавий озиқ олганликларини ҳис қилсинлар. Таълимнинг мазмундор, қизиқарли ва тушунарли бўлиши устоз билан шогирдлар қалбини, руҳини бир – бирига мустаҳкам боғлайди, улар ўртасидаги самимий ҳурмат ва узаро ишончни мустаҳкамлайди. Бунинг учун ўқитувчи аввало, ўз фанини ва уни ўқитиш йўли – усуларини мукаммал ўзлаштириб олиши, ўқитувчи – мураббийга хос маданиятнинг юқорилиги, ўз шогирдларига ҳурмат ва муҳаббат, улар ҳаётига қизиқиш ва руҳий ҳолатларни билиш ва тушуниш, босиқлик, ҳис – туйғуларини бевқара олишлари, ташқи кўриниши, кийиниш маданиятига эътибор беришлари, нутқ маданиятининг юқорилиги, жамоат ишларида фаоликлари, айниқса, омма ўртасида илмий – маърифий ва маънавий – маданий ишлар тарғиботчилари бўлишлари лозим. Шундагина, мамлакатимизнинг келажаги бўлган ўқувчи ёшларимиз ўз мураббийларини номини зўр эҳтиром, чуқур миннатдорчилик билан тилга оладилар. Бунинг учун ҳар бир ўқитувчи Ўзбекистон Республикасининг таълим тўғрисидаги Қонунида кўрсатилганидек, ўз фанлари бўйича тегишли маълумот эгаси, юксак касбий тайёргарлиги ва юқори ахлоқий фазилат эгаси бўлишлари даркор.

Савол ва топшириқлар

1. Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тўғрисида”ги Қонунида педагогик фаолият билан шугулланиш ҳуқуқи ким – ларга берилади?
2. Ўқитувчининг маҳорати ва лаёқатлигини қандай тушу – насиз?
3. Жамиятда ўқитувчи фаолиятининг зарурлиги ва ўрни нимада?
4. Педагогик маҳоратни шакллантирувчи асосий омиллар нималардан иборат?
5. Педагогик касб эгаларида қандай шахсий сифатлар бў – лиши лозим?

6. Уқитувчи қандай педагогик қобилиятларга эга бўлиши лозим?
7. Уқитувчи обриси ва унинг зарурлиги нимада?
8. Севимли мактаб уқитувчинигизни эсланг.

АДБИЁТЛАР:

1. Каримов И.А. Баркамол авлод — Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. — Т., 1997.
2. Каримов И.А. Донишманд халқимизнинг мустаҳкам иродасига ишонаман. — Т., 2000.
3. Ўзбекистон Республикасининг таълим тугрисидаги Қонуни. — Т., 1997.
4. Миллий истиқлол ғояси: Асосий тушунча ва гамойиллар. — Т.: Ўзбекистон. 2000.
5. Педагогика (ўқув қўлланма). проф А.Мунавваров умумий таҳрири остида. — Т.: Уқитувчи. 1996.
6. Очилов М. Бўлғуси уқитувчининг ахлоқий шаклланиши. — Т.: Уқитувчи. 1979.
7. Ильина Т.А. Педагогика (ўқув қўлланма). М. 1984.
8. Усмонов Р. Одобрнома. — Т.: Уқитувчи. 1985.

5. ПЕДАГОГИК ҒОЯЛАР РИВОЖИНИНГ ТАРИХИ ВА ТАЪЛИМ-ТАРБИЯНИ ЗАМОНАВИЙ КОНЦЕПЦИЯСИ

Табиатнинг олий маҳсули, сиймоси инсон уз ақл — заковати билан ўзини ҳимоя қиладиган ва боқадиган мустақил, эркин қилиб яратилган. Шунинг учун табиат ҳодисалари, жараёнлар — рини ўрганиш, улардан яшаш учун оқилона фойдаланиш асосида инсонлар секин — аста маданийлашуви, ижтимоийлашуви асосида маънавий қадриятлар шакллана бошлаган, ривожлана бошлаган.

Илк даврларда таълим ёшларга ота — оналарнинг яшаш учун табиатдан фойдаланиши, уй — рўзгор юритиш, ўзаро ва табиатга муносабат ахлоқи, одоби сифатида шакллана бошлаган бўлса, билимлар ҳажми кенгая бошлагач, махсус тарбиячиларга эҳтиёж туғила бошлаган. Маълум қабила, элат, миллат миқёсидаги таълим — тарбия қоидалари мажмуаси концепциялар кўп ҳолларда алоҳида кишилар томонидан такомиллаштирилган. Шунинг учун ҳам таълим концепциялари кўп ҳолларда маълум муаллифнинг номи билан боғланмайди.

Антик педагогикада табиатга, атроф — муҳитга, ўзаро инсоний муносабатларда онгли, ахлоқий муносабатлар мажмуаси бўлган донишмандлик педагогикаси шакланган. Бу вақтларда тарбиянинг бош мақсади ҳам ёшларда донишмандлик сифатларини шакллантириш бўлган. Донишмандлик педагогикасида ёшларда меҳнатсеварлик, маънавий — ахлоқий сифатлар билан уйғун ривожлантирилиши мақсадга мувофиқ эканлиги илгари сурилган. Бу педагогик қарашлар машҳур "Авесто" (э.р.ав. VII аср) асариди ва қадимги Хитойнинг Даос мактаби (э.р.ав. III аср) тажрибаларида акс этган эди. Эраמידан аввалги II асрларга келиб Ўрта Осиё, Қадимги Ҳиндистон педагогикасида сахийлик, софдиллик, инсон қалби тушунчалари илгари сурилди.

610 йилларга келиб, илоҳий асар улуғ Қуръони Каримда инсон моҳияти тула очиб берилиб, комил инсон тарбияси бош мақсад қилиб қўйилган эди.

Қуръони Каримдаги таълим — тарбияга оид улуғ хазина Ал — Бухорий ҳазратларининг ҳадисларида берилади. Таълим — тарбия инсоний муносабатларнинг фалсафий асослари тасаввуф илмида очиб берилди бошлади. Антик фалсафада ҳам зоҳирий ва ботиний илмлар уйғун қаралар эди. Демокрит, Плутон, Арасту асарларида инсонпарварлик ғоялари илгари сурилган эди.

Ал — Форобий, Абу Райҳон Беруний, Ибн Сино асарларида онг ва фан узвийлиги илгари сурилди. Ал — Хоразмий, Умар Ҳайём, Аҳмад Фарғоний таълимда амалий фаолият устуворлиги ғоясини илгари суришди. XIII, XIV асрларда Абдулҳолиқ Гиждувоний, Баҳоуддин Нақшбандий ҳазратларининг улуғ тариқатларида меҳнатсеварлик, инсонпарварлик, поклик, софликнинг асоси эканлигини назарий ва амалий исботлаб: "Қўлинг меҳнатда бўлиб, Оллоҳ қалбингда бўлсин" шиорини илгари сурдилар ва унга ўзлари ҳаётларида ибратона амал қилдилар.

Мирзо Улуғбек таълимда тадқиқот, кузатиш, умумлаштириш ғоясини ишлаб чиқди, бу ғояни амалда тадбиқ қилиб мактаблар очди, дарсликлар ёзди, обсерватория ташкил қилинди.

XV—XVI асрларда Алишер Навоий бошчилигидаги мутафаккирлар инсонпарварлик ғояси назарияси ва амалиёти буйича улуғ ишлар қилдилар. Гелвечий, Дидро, Р.Оуэнлар тарбияни устуворлиги ғоясини илгари суришди. К.Д.Ушинский, Л.Н.Толстой таълим ва тарбияни уйғунлиги ғоясини илгари суришди. С.Г.Шацкий, Л.В.Занков, Сухомлинскийлар таълимда амалиётни тадбиқий, онгли ўзлаштириш аҳамиятига эга эканлигини ишлаб чиқишди.

Шарқ файласуфлари инсон ақлини юксакка кўтарди ва унинг қобилиятига ишонди. Баркамол авлод тарбиялаш инсониятнинг энг ёрқин орзуси бўлиб келган. Бироқ дунё халқларининг барчаси ҳам бу ҳақда уйлайвермаган. Бундай орзудаги инсонлар азалий маърифатга, маданиятга мансуб бўлган юртларнинг донишмандлари — энг муътабар зиёлилари, ҳукмдорлари ҳисобланганлар. Уларнинг орасида Ўзбекистон деб аталмиш муаззам заминимизда яшаган бобокалонларимизнинг ўз ўрни, ҳурмати бор. Бу жаҳон ҳамжамияти томонидан қабул қилинган ҳақиқатдир. Баркамол авлодни тарбиялаш орзусига ўз тарихимиздан жуда кўп далиллар келтиришимиз мумкин. Ал — Форобийнинг "Фозил одамлар шаҳри" асаридаги ғояни ёдга олинг. Унга кўра жамиятнинг ҳар бир фуқароси — мансаби, тутган ўрни, яъни ким бўлишидан қатъий назар фозил киши. Фозил инсон ўз давлатининг барча қонун — қоидаларини яхши билади, унга амал қилади, фикрлайди, ўз касбининг устаси, лозим бўлганда Ватани учун жонини фидо қилади. Фозиллар шаҳри аҳолиси бир — бирига ҳурматда бўлади. Ота — она ва фарзанд, устозу шогирд ўртасида шарқона назокат, меҳр ва эҳтиром бўлади. Аввало бундай фикр юритишимизнинг ўз боболарининг маънавий даражаси нақадар юксак бўлганлигини ва албатта бундай фикр айтиш бу борада кўп асрлик меросларни ўрганиш натижасида вужудга келишини

таъкидлаш жоиз. Демак, бизнинг баркамол авлодни тарбиялаш ҳақидаги ниятимиз учун маънавий асос бор. Миллатимиз урф — одатларидаги, қонидаги маърифат тушунчаси, илм ва билимга интилиш хислати бир неча минг иллар давомида шаклланган.

"Калила ва Димна", "Қобуснома", Низомул — мулкнинг "Сиёсатнома", "Рушноинома", М.Қошғарийнинг "Девони луготи турк", Юсуф Хос Хожибнинг "Қутадғу билиг", А.Навоийнинг "Маҳбуб ул — қулуб", Ҳ.В. Кошифийнинг "Ахлоқи Муҳсиний" асарларида илғор педагогик қарашлар ҳам ифодаланган.

Ўрта аср уйғониш даврида Шарқда дунёвий таълим кенг ри — вожланди. Лекин Ўрта Осиёнинг Россияга тобеланиши оқибатида маърифий — педагогик тафаккур ҳам ўзгариб борди.

Лекин бу даврда илм ва маърифатни доимо юксакликка кўтарувчи ғоялар баралла куйланиб турди. Бунда ўлканинг илғор — фозил кишилари муҳим рол ўйнайди.

XIX аср охирлари ва XX асрнинг бошларида ижод қилган адабиёт намоёниси Фурқат маърифатпарварлик мактабининг асосчиси бўлган. У замонавий маданият ва тараққиётнинг йўли илм олишда деб таъкидлайди. Фурқат маърифатпарвар шоир сифатида муҳим асарлар ёзиб қолдирган. Унинг "Гимназия", "Илм хосияти", "Акт мажлиси хусусида", "Виставка хусусида" каби шеърлари, "Суворов ҳақида" номли достонини Тошкентда яшаган вақтида рус маданияти билан танишиш орқали олган таассуротларидан яратган.

Жаҳон—равшан зиёи илмдандур, Кўнгил софи сафои илмдандур

дейди Фурқат.

Бу даврда Аваз Утар ижодидида ҳам маърифатпарварлик ғояларини ифода этувчи бир қанча асарлар мавжуд. Шунинг энг сараси бу "Тил" шеъридир. Бунда маърифатпарвар ёшларга мурожаат этиб, ҳар тилни билишга, уни ўз она тилидек би — лишга чақиради. А. Утарнинг бошқа бир қанча шеърларида ҳам илғор маърифий ғоялар куйланади.

Ўлкада очилган рус — тузем мактаблари, гимназиялари таъсирида таълим — тарбия ишлари ҳам таълим методларини қайта қуриш ишлари авж олди. Натижада ерли халқ вакиллари янги ме — тодларга суюнган усуллари "жадид", "усули савтия" номидаги мактаблар пайдо бўла бошлади. Дастлабки маълумотларга қараганда, усули жадид мактаблари 1890 йилларда пайдо бўла бошлаган. Туркистонда янги мактабларнинг қарвонбошчиси

М.Бехбудий эди. У жаид мактаблари учун ҳам назарий, ҳам амалий жиҳатларда жонбозлик кўрсатди. Аслида "жаид" сўзи арабчадан олинган бўлиб, "янги" деган маънони беради. Демак, усули жаид ҳам, усули савтия ҳам янги усул мактаблари деган маънони беради. Усули жаид ўлка оммавий афкори маърифат нури сари етаклади. Ушбу мактабда ўқиган талабалар хатто, чет ўлкаларда ўқишни давом эттирганлар. Ушбу мактаб ижодкорлари М.Бехбудий, С.Садиазизов, А.Авлоний, С.А.Сиддиқий, Мунаввар Қори, А.Шакурий эди.

Ўзбек педагогикаси тарихи шундай турли-туман оқимлар, жараёнлар билан ривожланиб келди.

Ҳозирги замон таълим-тарбия концепцияси ҳақида сўз юритадиган бўлсак, у юксак умуминсоний қадриятлар асосида тараққий топиб бормоқда, бу кадрлар тайёрлашнинг миллий дастури, "Таълим тўғрисида"ги Қонунларида кўрсатиб берилган. Ушбу қонунлар миллий тажрибанинг таҳлили ва таълим тизи — мидаги жаҳон миқёсидаги ютуқлар асосида тайёрланган ҳамда юксак умумий ва касб — ҳунар маданиятига ижодий ва ижтимоий фаолликка, ижтимоий — сиёсий ҳаётда мустақил равишда мўлжални тўғри ола билиш маҳоратига эга бўлган, истиқлол вазибаларини илгари суриш ва ҳал этишга қодир кадрларнинг янги авлодни шакллантиришга йўналтирилгандир.

Миллий дастурнинг мақсади таълим соҳасини тубдан ислоҳ қилиш, уни ўтмишдан қолган мафкуравий қарашлар ва сарқитлардан тўла холос этиш, ривожланган демократик давлатлар даражасида, юксак маънавий ва ахлоқий талабларга жавоб берувчи юқори малакали кадрлар тайёрлаш миллий тизимини яратишдир.

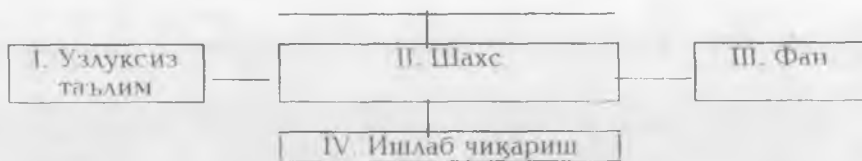
Энди ҳаёт жараёнидаги ислоҳий ўзгаришлар, янгиликлар таълим жараёнига, тизимига кириб кетиши ўқитиш, тадбиқ усулларининг асосини ташкил қилиши керак.

И.А.Каримов таъкидлаганларидек, миллий мафкурада: "Ҳақ миллийлик ҳақида кўп гапиришда эмас, балки миллийликни асосини ташкил қилувчи табиий омилларни ишга тушириш — да".

Таълимнинг янги технологиясида миллий таълим модели марказида турувчи шахсни маънавий — амалий камолоти билан бошқа бўғинлар орасидаги ҳақиқий ўзаро ривожлантирувчи омилларни функционал жараёнлар ташкил қилиш асосида ишга тушириш лозим.

Миллий таълим модели

V. Давлат ва жамият

Таълим тизимида одатдаги таълим жараёни асосан I, II ва III бўғинлар орасидаги боғланиш бўйича қурилган бўлиб, IV ва V бўғинлар билан боғланиш айрим мисоллардагина бўлиб, таълим жараёнининг ташкил қилувчи тизимни ҳақиқий бўғинига айланган эди. Шунинг учун таълим олдида қўйилган ижтимоий буюртма тўла бажарилмаслиги ва биз тайёрлаётган мутахассисларнинг ишлаб чиқариш давлат ва жамият талабларига тўла жавоб бера олмасликлари табиий.

Энди шу бешта бўғинни узвий боғлиқлигига асосланган шахс камолотини, ёшлар, мутахассисларнинг маънавий – амалий сифатларини давлат ва жамият, ишлаб чиқаришдаги ҳаётий жараёнларда бунёдкорона иштирок этиши асосида шакллантиришга қаратилган таълим – тарбия жараёнига ўтиш лозим.

Бу ишларнинг миллий ғоя, миллий мафкура асосида маънавий инсоний йўналтирилиши ҳақида Президентимиз И.А.Каримов 2000 йил июн ойида “Фидокор” газетаси муҳбири билан “Донишманд халқимизнинг мустаҳкам иродасига ишонаман” мавзусидаги мулоқотларида: *“Эндиги энг долзарб вазифамиз – бу жараёнларнинг илмий–назарий асосларини, уларнинг янги–янги қирраларини мукаммал очиб бериш ва уларни янги ҳаёт, замон талабларига жавоб берадиган жамият қурилишининг фаол ва жўшқин иштирокчиларига айлантиришдан иборат”* – деган эдилар. Мустақиллик йилларида ёшларимизнинг фаолликлари ошаётганлигини фахрланиб, Президентимиз “Комлот” ёшлар ижтимоий ҳаракатининг таъсис қурултойи қатнашчиларига йўлаган мактубларида (2001 йил 26 апрел): *“Ватанамизнинг буюк келажагини кўриш, олдимизда турган катта муаммоларни ечиш, мустақиллигимизни ҳимоя қилиш, ҳаётда миллий ва умумбашарий қадриятлар уйғунлиги тамойилига амал қилиб яшашдек вазифаларни ёш авлодимиз ўзининг муқаддас бурчи деб билаётгани, айниқса эътиборга сазовордир”* – деб айтдилар. Бу ишни амалга ошириш учун эса таълим мазмуни, унинг структураси, таълим жараёнини янада такомиллаштириш, талабаларнинг фаолиятларида ўзгаришлар бўлиши лозим. Ҳар бир ўқув фани бўйича таълимнинг мазмунини структурасига таълимнинг амалий – маҳсулий фаолияти олиб

кирилиши керак. Бу мутлақо мустақил иш формасида эмас, ёки бошқа адабиётлардан ўрганиш эмас. Бу ўқув фани дастуридаги шундай бўгинки, уни амалий — ижодий фаолиятда тўлғазиб мумкин. Бу бўгинни аудиторияда ўтиш ҳам мумкин эмас. Бу бўгин ҳар бир фан ўқитувчиси томонидан ўқув фанининг амалий ижодий объектларида бажариладиган қилиб танланади. Бу ўқув фан ёки ҳаётий янгиликларга олиб келувчи бўгин бўлиши керак. Бу бўгинни фан йўналиши ва ўқитиш мақсадига қараб турли усулда танлаш мумкин. Масалан, Университетларнинг биринчи икки йилида умумий амалий — ижодий характерга, иккинчи босқичда соҳа мутахассислик амалиётидан, учинчи босқичда эса муаммоли йирикроқ характерга эга бўлиши лозим. Аммо бу бўгин абстракт моделлар билан ҳам ҳаммавақт алмаштирилмас — лиги, балки кўпроқ ҳаётий характерга эга бўлиши мақсадга мувофиқ бўлади. Бундай амалий — маҳсулий бўгинлар ҳар бир ўқув фани дастурида бир нечта бўлиши ва уларнинг бажарилиши катта ютуқ сифатида талабалардан қабул қилиниши лозим. Бу маълум соатларда аудиторияда дарс жадвали орқали хатто айрим ҳолларда кунлик асосида қабул қилиниши керак. Ҳатто ҳар бир фан ўқитувчининг фаолияти айрим илғор университетлар тажрибаларида худди шундай соатлар йиғиндиси билан белгиланади ва у зачет вақти деб айтилади. Чунки профессор — ўқитувчидан ҳам, талабадан ҳам катта маҳорат, билим, малака ва ҳаётий кўра билишни талаб қилади.

Амалий маҳсулий топшириқларни якка ёки гуруҳ характерига эга бўлиши мумкин. Ҳар бир ўқув фанини эгаллаш ўрганиш эмас, балки эгаллаш якуний системалаштириш ҳисоботи билан якунланади. Бунда талаба ўқув фанини тугал тасаввур қилишига уни онгли эгаллашга ўрганади.

Амалий — маҳсулий топшириқлар мустақил иш формаларига ҳалақит бермайди. Улар ўз ўрнида зарурат бўлганда ишлатиш лаваради. Бу иш олий ўқув юрларида, хусусан университетларда юклама соатлари кетидан қувишга чек қўяди. Чунки юклама аслида профессор — ўқитувчининг иш кўрсаткичи талабани, бўлажак мутахассиснинг билими, онги, савияси, истиқболни кўра билиш маҳорати ва тарбиясидир. Ҳа, шу жараён ҳақиқий тарбияни ҳам ўз ичига олади. Чунки амалий — маҳсулий топшириқ бўгинларида илмий — амалий, иқтисодий, экологик маънавий — инсоний сифатлар амалда бажарилиши билан бирга инсоннинг асл маънавий — маҳсулий сиймолик моҳияти ишга тушади.

Аслида ҳақиқий тарбия ана шудир. Ҳамма ўқув фанлари шундай структуравий жараёнга утгач, ҳозирги ўқув режасидаги машғулотлар жадалларидаги вақт тиғи элиғиға чек қўйилади.

Савол ва топшириқлар

1. Тарбиянинг илк шакллари айтиб беринг.
2. Антик даври педагогикасида қандай таълим тарбия кон-цепцияларига амал қилинган ?
3. "Авесто"да таълим тарбиянинг қандай ғоялари илғари су-рилган?
4. Қуръони Каримдаги "Инсон моҳияти" ва "Комил инсон тарбияси" ғояларини тушунтириб беринг.
5. Таълимда амалий фаолият уйғунлиғи ва концепциясини қайси мутафаккирлар илғари суришган?
6. "Қўлинг меҳнатда, Оллоҳ қалбинда бўлсин" даъватининг маъносини тушунтириб беринг.
7. Умумий таълим концепциясини миллий таълим моделида қандай амалга оширилаётганлиғини тушунтириб беринг.

АДАБИЁТЛАР:

1. Ўзбекистон Республикасининг "Таълим туғрисида"ги Қонуни. 1997 й, август.
2. Турсунов И., Нишоналиев У. Педагогика курси. — Т., 1997.
3. Ўзбек халқ педагогикаси антологияси. — Т.: Ўқитувчи. 1995. 2 жилд.

АДАБИЁТЛАР РҲЙҲАТИ:

1. Каримов И.А. Баркамол авлод — Ўзбекистон тараққийтининг пойдевори. — Т., 1997.
2. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бусағасида. — Т., 1997.
3. Баркамол авлод орзуси. Туплам. — Т.: Шарқ. 1999.
4. Каримов И.А. "Туркистон" газетаси мухбирининг савол — ларига жавоблари. 1999й, 3 февраль.
5. Каримов И.А. "Жамиятимиз мафқураси, миллатни — мил-лат, халқни — халқ қилишга хизмат этсин" // "Тафаккур" №2. 1998.
6. Каримов И.А. Буюк келажак сари. — Т., 1998.
7. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. — Т., 1998.
8. Каримов И.А. Истиқлол ва маънавият. — Т., 1994.
9. Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. — Т., 1995.

10. Каримов И.А. "Донишманд халқимизнинг мустақкам иродасига ишонаман". – Т., 2000.
11. Каримов И.А. Ўзбекистоннинг уз истиқлол ва тараққиёт йўли. – Т., 1999.
12. Миллий истиқлол гоёси: асосий тушунча ва тамойиллар. – Т.: Ўзбекистон. 2000.
13. Ўзбекистон Республикасининг "Таълим тўғрисида" ги Қонуни. Т. 1997.
14. Ўзбекистон Республикаси "Кадрлар тайёрлаш миллий дастури" – Т., 1997.
15. Ўзбекистон умумтаълим мактабларининг Концепцияси.
16. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. – Т., 1992.
17. А.Авлоний. Туркий гулистон ёхуд ахлоқ. – Т., 1996
18. А.Р.Беруний. Руҳият ва таълим – тарбия ҳақида – Т., 1992.
19. А.Иброҳимов (муаллифдош). Ватан туйғуси. – Т., 1997.
20. Кайковус. Қобуснома. – Т., 1994.
21. Кароматов Ҳ. Хўрланган пайғамбарлар галабаси – Т.: Ғ. Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти. 1998. – 96 – б.
22. Каримова В. Мустақил фикрлаш нима? Т., Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги. 2000.
23. Каримова В. Психология (маърузалар матни). – Т Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги. 2000.
24. Мунавваров А.К. Педагогика. – Т., 1996.
25. Мусурмонова О. Уқувчиларнинг маънавий маданиятини шакллантириш. – Т., 1993.
26. Мусурмонова О. Оила фаровонлиги – жамият тараққиети мезони // Халқ таълими журнали. 6 – сон. 1998.
27. Маҳкамов У. Ахлоқ – одоб сабоқлари. – Т., 1994.
28. А.Навоий. Маҳбуб ул – қулуб. – Т., 1983.
29. Турсунов И., Нишоналиев У. Педагогика курси. – Т., 1996.
30. Очилов М. Университетлар тизимида педагог ходимлар тайёрлаш муаммолари // "Таълим тарбия журнали". 6 – сон. – Т. 1997.
31. Одоб бўстони – ахлоқ гулистони. – Т., 1994.
32. Педагогика. (Т.А.Ильина таҳрири остида). Қўлланма – М. 1984.
33. Паҳлавон Маҳмуд. Рубоийлар. – Т., 1979.
34. Педагогика. Уқув қўлланма. – Т., 1996.
35. Педагогика. Курс лекции – М., 1984.
36. Ёдгоров Р. Оила тарбиясида отанинг ўрни. ТошДУ тўплами. 1996.

37. Узоқов Х., Ғозиев Э., Тожиев А. Оила этикаси ва психологияси. — Т., 1992.
38. Ўзбек педагогикаси антологияси. (1.2 жилдлар). — Т.: Ўқитувчи. 1999.
39. Ўзбек педагогикаси тарихи (қўлланма). проф. А. Зуннунов таҳрири остида. — Т., 1997.
40. Ўзбегим. Ватан сериясидан. — Т., 1992.
41. Ғайбуллаев Н.Р. Педагогика. Олий таълим муассасалари учун ўқув дастури. — Т., 2000.
42. Ғайбуллаев Н.Р. Таълим — тарбиянинг амалий йўналиши. — Т., 1986.
43. Ғайбуллаев Н.Р. Баркамоллик, маҳсуддорлик — тараққиёт калити. — Т., 1995.
44. Ғайбуллаев Н.Р., Ёдгоров Р., Маматқулова Р., Тошмуродова Қ. Педагогика (маърузалар матни). — Т. Олий ва Ўрта махсус таълим вазирлиги. 2000.
45. Ғайбуллаев Н.Р. Аджи — Асманов Р., Шарапов Ш. Педагогика — реформические пути совершенствование подготовки будущих специалистов в Вузе. — Т., 1991.
46. Ғозиев Э. Психология. Ўқув қўлланма. — Т., 1994.
47. Ғозиев Э. Тафаккур психологияси. — Т., 1990.
48. Ғозиев Э. Педагогик психология асослари. — Т., 1997.
49. Ғайбуллаев Н.Р., Ёдгоров Р., Ждаркин Л.П., Тошмуродова Қ., Маматқулова Р., Ахророва З., Рўзиматов Э. Ижтимоий ислохотлар ва таълим — тарбия. — Т., 1995.
50. Воспитание и развитие детей в процессе обучения. — М., 1981.
51. Юсупов Э. Маънавият асослари. — Т., 1998.
52. Браймон Саймон. Общество и образование. — М., 1989.
53. Франк В. Человек в поисках смысла. — М., 1990.
54. Соклова Я. и др. Методология и методы педагогического исследования. — М., 1989.
55. Қуронов М. Мафкура дунё тажрибасига нигоҳ // Маърифат. 2000. №117.
56. Қаюмов А. Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино. — Т., 1987.

МУНДАРИЖА

КИРИШ	3
1. ПЕДАГОГИКАНИНГ МЕТОДОЛОГИК АСОСЛАРИ	
1.1. Педагогиканинг предмети, мақсад ва вазифалари . . .	6
1.2. Миллий истиқлол ғояси ва педагогиканинг методологик асослари	17
1.3. Тарбияда шахс ривожланишининг физиологик ва психологик асослари	26
1.4. Педагогиканинг илмий тадқиқот методлари	34
2. ТАРБИЯ НАЗАРИЯСИ ВА АМАЛИЁТИ АСОСЛАРИ	
2.1. Тарбия жараёни ва тарбия методлари	43
2.2. Ахлоқ, одоб, хулқ тарбияси ва мутахассислик ахлоқи	49
2.3. Виждон ва уни тарбиялаш	62
2.4. Фикр тарбияси ва ақлий тарбия. Касбий фикрлаш	67
2.5. Меҳнат ва касб тарбияси. Жисмоний тарбия	83
2.6. Оилада тарбия асослари	90
3. ТАЪЛИМ НАЗАРИЯСИ ВА АМАЛИЁТИ АСОСЛАРИ (ДИДАКТИКА)	
3.1. Таълим жараёни ва мутахассислик	106
3.2. Таълим мазмуни. Ўқув режалари, дастурлари, дарсликлар ва касб	110
3.3. Таълим тамойиллари (принциплари)	118
3.4. Таълим усуллари ва воситалари	123
3.5. Таълимнинг интерфаол методлари	129
3.6. Таълим – тарбиянинг замонавий ташкилий шакллари	138
3.7. Таълим сифатини аниқлаш ва рағбатлантириш	144
3.8. Таълим – тарбия жараёнини ташкил қилиш, бошқариш тизими ва ишлаб чиқариш	150
4. ПЕДАГОГИК МАҲОРАТ АСОСЛАРИ	162
5. ПЕДАГОГИК ҒОЯЛАР РИВОЖИНИНГ ТАРИХИ ВА ТАЪЛИМ – ТАРБИЯНИНГ ЗАМОНАВИЙ КОНЦЕПЦИЯСИ	169
АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ	176